

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

ВІСНИК

**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

ПОЛІТОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

ПРАВО

№ 3 (39)

**КИЇВ
2018**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 9 від 1 жовтня 2018 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2018. – № 3 (39). – 198 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуев – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.О. Ручка – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'яничков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д.ю.н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»; Л.Г. Сокурнянська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заст. декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; О.В. Трищук – д. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВІП КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Таллінського технічного університету, Таллінн, Естонія; Адріана Міка – доктор наук (габілітований доктор) з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакинського державного університету, Азербайджанська Республіка; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політичних наук Університету Вітовта Великого, Литва; Войцех Рафаловський – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джесіка Зиховіч – Ph.D зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – Ph.D з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ева Ясюк – доктор права, перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща; Ерік Райнерт – Ph.D з економіки, професор управління технологіями Таллінського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; І.В. Котлярів – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; С.В. Костюкович – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D. з соціології, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Солломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонес – Ph.D з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Сара Вітмор – Ph.D з політичних наук, старша викладачка університету Оксфорд Брукс, Велика Британія; Тадеуш Кочовські – д.ю.н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; Чангзу Сонг – Ph.D з політичних наук, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; С.О. Шавель – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету; Марек Римза – професор соціології Варшавського університету; Лукан Вей – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Торонто, Канада; Шон Лохна – Ph.D з політичної економії, старший радник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; Пол Д'аньєрі – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Каліфорнії в Ріверсайді (США); Емілі Болзе – Ph.D з політичних наук, асоційований професор порівняльної політики Університету Кентуккі; Деніел Федорович – DPhil з політичних наук, дослідник Університету Торонто.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Chris Weston

Decline and fall of british power: 1963 to 1990. Introduction.....8

Батаева Е. В., Артеменко А. Б.

Концептуалізація транзита милитарної ідентичності в сучасній соціології.....19

Кругляк М. Е., Миронюк М. А.

Ставлення до матері-одиначки та підкинутих дітей у суспільстві Наддніпрянської України XIX – початку XX століть.....27

Лешенок У. С.

Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій населення України та електорального вибору.....32

Панченко Л. Ф.

До питання використання кількісних методів у дослідженнях конфліктів.....38

Скокова Л. Г.

Етапи розвитку практико-теоретичних підходів у соціології44

Шелухін В. А.

Інтернет-піратство як раціональний вибір.....50

ПОЛІТОЛОГІЯ

Бузаров А. И.

Борьба с коррупцией в Украине и Китае: сравнительная характеристика некоторых аспектов.....59

Гнатюк В. В.

Субнаціональний порівняльний метод: деякі особливості в сучасних дослідженнях64

Євсюкова А. В.

Проблематика періодизації громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії (друга половина XIX ст. – 2018 р.).....69

Ключкович А. Ю.

Громадянське суспільство в сучасній Словаччині: особливості та проблеми функціонування.....74

Осадча Я. Д.

Суперницька інтервенція третіх країн та її вплив на динаміку внутрішніх збройних конфліктів (на прикладі Сирії та України).....79

Пітей Н. А.

Засади зовнішньої політики адміністрації Барака Обами: російський контекст.....83

Попков Д. О.

Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна.....90

Яковлева Л. І.

Обґрунтування легітимності публічної влади у ліберальній, республіканській та дискурсивній традиціях.....96

ПРАВО

Брюхно О. В.

Адміністративно-правовий порядок та підстави припинення громадянства внаслідок його втрати в Україні.....103

Говорун В. В.

Адміністративно-процедурне забезпечення вторгнення у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.....107

Гуйван П. Д.

Сутність принципу ефективності права. Часовий аспект.....111

Гусєв О. Ю.	
Подання електронних доказів до суду в цивільному судочинстві: проблеми та перспективи.....	117
Сфіменко Л. Л.	
Аналіз правового забезпечення та організації взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю.....	122
Мельник В. М.	
Історико-юридичний нарис аскольдової доби (860–882 рр.): Торговельні шляхи і візантійський сюзеренітет.....	126
Мисливий В. А.	
Співзаподіяння у злочині.....	133
Моїсєєв М. С.	
Адміністративно-правове регулювання діяльності державного бюро розслідувань України	138
Панькова З. Л.	
Адміністративний регламент як інструмент взаємодії суб'єктів під час надання адміністративних послуг у сфері економіки.....	142
Пряміцин К. Ю.	
Судовий збір у податкових спорах як фактор обмеження доступу до правосуддя.....	146
Стасюк О. Л.	
Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів судової влади у сфері реалізації правозахисної функції в Україні.....	153
Торбас О. О.	
Зв'язок між розміром майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та розміром застави у кримінальному провадженні.....	157
Fedchyshyn D. V.	
Features of the judicial protection of land rights	162
Харитонов С. О.	
Щодо деяких ознак об'єктивної сторони військових злочинів.....	166
Хряпінський П. В., Світличний О. О.	
Обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх: сучасний стан та перспективи вдосконалення.....	171
Яновицька А. В.	
Правова природа договору транспортного експедирування.....	176
РЕФЕРАТИ	180

CONTENTS

SOCIOLOGY

Chris Weston

Decline and fall of British power: 1963 to 1990 introduction.....8

Bataeva K., Artemenko A.

Conceptualization of military identity transition in modern sociology.....19

Krugliak M., Myroniuk M.

Attitudes to the single mothers and abandoned children in the society of Naddniprianska Ukraine in the nineteenth – early twentieth centuries.....27

Leshenok U.

Interconnection of value orientations of the Ukrainians and electoral choice.....32

Panchenko L.

To question of methodology and methods of conflict research.....38

Skokova L.

Development stages of practical and theoretical approaches in sociology44

Shelukhin V.

Internet piracy as a rational choice.....50

POLITICAL SCIENCE

Buzarov A.

Struggle against corruption in Ukraine and China: comparative characteristics of some aspects.....59

Hnatiuk V.

The subnational comparative method: some peculiarities in modern research.....64

Ievsiukova A.

Problem of the civic education periodization in the context of the development of ideas of democracy (second half of the XIX century – 2018).....69

Klyuchkovych A.

Civil society in modern Slovakia: peculiarities and problems of functioning.....74

Osadcha Y.

Competitive intervention of third parties and its influence on the dynamics of internal armed conflicts (on the examples of Syria and Ukraine).....79

Pitei N.

Basic principles of Barack Obama administration's foreign policy: Russian context.....83

Popkov D.

Split society: proposals for the operationalization of the terms.....90

Iakovleva L.

The rationale of the legitimacy of public power in liberal, republican and discursive traditions.....96

LAW

Briukhno O.

Administrative and legal procedures and grounds for termination of nationality obtained by its loss in Ukraine.....103

Govorun V.

Administrative and procedural security of the intrusion on citizens' rights on the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraphic and other correspondence.....107

Guyvan P.

The essence of the principle of the effectiveness of law. Time aspect.....111

Husiev O.

Submission of electronic evidence to court in civil procedure: problems and prospects.....117

Yefimenko L.	
Analysis of legal regulation and organization examination of goods (samples) of goods in customs controls.....	122
Melnyk V.	
Historical and Legal Research of the Era of the Kyivan Ruler Askold (860-882): Trade Routes and Byzantine Suzerainty.....	126
Myslyvyy V.	
Co-infliction in crime.....	133
Moiseev M.	
Administrative and legal regulation of the activities of Ukraine's state bureau of investigation	138
Pankova Z.	
Administrative regulation as an instrument for intermediary of subjects at the provision of administrative services in the economy.....	142
Priamitsyn K.	
Court fee in tax disputes – factor of restricting access to justice.....	146
Stasyuk O.	
Administrative and legal support of activities of judicial authorities in the sphere of realization human rights in Ukraine.....	153
Torbas O.	
Liaison between the size of material damage caused be offence and the size of bail in criminal proceedings.....	157
Fedchyshyn D.	
Features of the judicial protection of land rights.....	162
Kharytonov S.	
About some signs of the objective side of military crimes.....	166
Khryapinsky P., Svitlychny O.	
Circumstances refer to criminal responsibility for development of smokers: current state and prospects of improvement.....	171
Yanovytska A.	
Legal nature of the contract of freight forwarding.....	176
ABSTRACTS	180

DECLINE AND FALL OF BRITISH POWER: 1963 TO 1990. INTRODUCTION

Chris Weston

*PhD, President at Weston Consulting
Warsaw*

The purpose of this paper is to examine the decline and fall of British power. "Power" is defined as the ability to influence another party and Michael Mann's four sources of social power is employed as an analytical tool.

The paper takes as its starting point the state of Britain at the end of 1963 when the Labour Party was about to retake power following thirteen years in office by the Conservative Party to 1990 when Thatcher resigned.

At the heart of the analysis lies the course of Economic Power which remained the Achilles heel of Britain's decline and fall and indeed continued a trend witnessed in the aftermath of the end of the Second World War when Britain was forced to grant India its independence. Britain faced the threat of a devalued currency on several occasions in the period to 1963 and was forced to devalue its currency in 1967.

The paper briefly considers whether the UK should have agreed to the US request for support in the Vietnam War. While other countries, such as Canada and South Korea materially benefitted from their involvement in the war, the UK did not and limited itself to covert assistance – its default setting in maintaining the special relationship with the USA.

The UK eventually secured entry into the European project but this was at a most propitious time when the effects of the oil price increases impacted upon the country at a time of considerable upheaval in the economy – some homemade i.e industrial strife, some imported through the inflationary effects of the Vietnam War.

Britain's economic crisis would culminate in its recourse to a bailout from the IMF in 1976.

The paper then goes on to consider the effects of the Thatcher years. Britain's Military Power was enhanced in the victory of the Falklands War and Political Power was positively impacted but this did not translate into securing a greater role in Europe or more influence over the US in the special relationship. It also questions whether the Thatcher years saw any real enhancement in the country's Economic Power.

The paper also considers whether the significant investment in sigint and covert means really magnified Britain's power to any significant extent. The special relationship had been maintained but to unclear ends. The investment provided no discernible advantage in further its position in the European project given the UK's proximity to the USA.

Britain's Economic Power remained fragile albeit the collapse of Britain's manufacturing base now led to increased reliance on the financial sector to fill this "gap".

The next article in the series will examine the course of the UK to the present day and its options in the light of the Brexit decision.

В статті проаналізовано за допомогою джерел соціальної влади Манна курс та поведінку на політичній арені Великої Британії в період з 1963 по 1990 роки. Дослідження охоплює період з початку 1963 року, коли лейбористська партія намагалась повернутись до влади, до 1990 року, коли Маргарет Тетчер пішла з поста Прем'єр міністра Великої Британії

В основі аналізу даної статті лежить економічний курс Великої Британії, який залишався Ахіллесовою п'ятою падіння та занепаду Великобританії і продовжував цю тенденцію після Другої Світової війни.

У роботі розглядаються «особливі відносини» США та Великої Британії, проявом яких була неучасть останньої у війні у В'єтнамі. Автор розглядає економічну кризу у Великої Британії та роки прем'єрства Маргарет Тетчер. Також розглянуто питання чи дійсно політична влада при Тетчер призвела до посилення економічної потуги країни та забезпечення більшої ролі у Європі та збільшення впливу на «особливі відносини» з США. Окрім того, в статті розглядається питання впливу інвестицій у розвідку та збільшення потуги Великої Британії. Автор доходить висновку, що економічна сила Великої Британії залишається крихкою, хоча розвал британської виробничої бази зараз призвів до посилення залежності від фінансового сектора, щоб заповнити цю «діру».

Ця стаття є третьою у серії, присвяченій вивченню падіння та занепаду влади / потуги Британії з 1963 року.

В статті проаналізовані з допомогою джерел соціальної влади Манна курс і поведінка на політичній арені Великої Британії в період з 1963 по 1990 роки. Дослідження охоплює період з початку 1963 року, коли лейбористська партія намагалася повернутися до влади, до 1990 року, коли Маргарет Тетчер пішла з посади Прем'єр-міністра Великої Британії.

В основі аналізу даної статті лежить економічний курс Великої Британії, який залишався Ахіллесовою п'ятою падіння і упадку Великої Британії і продовжував цю тенденцію після Другої Світової війни.

В роботі розглядаються «особливі стосунки» США і Великої Британії, проявлені тим, що було неучасть останньої в війні во В'єтнамі. Автор розглядає економічний кризис в Великій Британії і роки прем'єрства Маргарет Тетчер. Також розглянуто питання дійсно політичної влади при Тетчер привело до посилення економічної сили країни і забезпечення більшої ролі в Європі і збільшення впливу на «особливі стосунки» з США. Крім того, в статті розглядається питання впливу інвестицій в розвідку і збільшення сили Великої Британії. Автор приходять до висновку, що економічна сила Великої Британії залишається крихкою, хоча розвал британської виробничої бази зараз привело до посилення залежності від фінансового сектора, щоб заповнити цю «діру».

Ця стаття є третьою в серії, присвяченій вивченню падіння і упадку влади / Британії з 1963 року.

Key words: Great Britain, sources of social power, Margaret Thatcher, economic power.

The purpose of this paper is to examine, with the aid of the Sources of Social Power, as noted by Mann, the conduct and course of Britain from 1963 up to 1990.

The sources of social power are as follows:

- Economic
- Political
- Military
- Ideological

Mann in the course of his four works on this has also outlined a fifth source of power – that of Leadership [17]. This factor has been a recurring theme in the missteps by Britain's political leadership throughout. Indeed, the charge levelled against Yasser Arafat and the PLO in respect of supposed Middle East peace overtures that "they never missed an opportunity to miss an opportunity, could equally apply to Britain's political leaders in the post war period in its handling of the European project as they misjudged or underestimated the Europeans in their undertaking notwithstanding Britain's ability to lead in the immediate aftermath of the conclusion of the Second World War. Britain was not "present at the creation" of this venture¹.

This would be compounded by Britain's reduced Economic Power in the wake of the war and compounded by the loss of India. The UK would divert the US lending into financing its residual Military Power in its official (and unofficial) Empire or to support its existing archipelagos of Economic Power in, for example, Iran and Malaya as well as the Suez Canal. If there is an underlying theme to this paper it is one of the recurring crises that the UK would face as hard, brutal realities of diminished Economic Power collided with the illusions and delusions of Political Power.

In the early 1960s, the political leadership in the UK had eventually, if belatedly, woken up to the importance of the European project for British political and economic prospects. On this narrow basis, Macmillan deserves some credit although to "will the ends" also necessitated that he "will the means". His "reach" for the US nuclear agreement to ensure a weapons' delivery agreement exceeded his "grasp" of how the Europeans would react. The French vetoed UK membership in January 1963.

Indeed, the 1960s would see a further veto of prospective membership of the EEC in November 1967 when the then Prime Minister, Harold Wilson, came reluctantly and grudgingly (and half-heartedly, as later events would prove) to the same perspective that Britain's future prospects also depended on such membership.

But that was after a series of unfortunate events culminating in Britain devaluing the pound that led to the impairment of its Economic Power also registered on the consciousness of Britain's leadership in addition to its diminishing Political (and Military?) Power.

¹ As used by Dean Acheson, the US Secretary of State under Truman from 1949 – 53 and one of the architects of the US post war global role, for the title of his memoirs. He is also noteworthy for his comment of Britain made in December 1962 that "(it) had lost an Empire and has not yet found a role". Those words are as true now as they were when first made after Brexit. The puffery of a "Global Britain" now proffered merely underlines the validity of his statement.

Finally, the approach also builds into its narrative consideration of the “hidden power” exercised by Britain’s intelligence services. It is argued that this should also be considered as such services were often applied as instruments of achieving influence (or power) and their significance cannot be therefore ignored. Indeed, according to Aldrich, just the cost of sigint (signals intelligence) in 1963-4 amounted to GBP 20.5 million versus GBP 21.8 million for the total cost of the Foreign Office (Britain’s Ministry of External Affairs), encompassing the expenditures on embassies and diplomats, and was set to increase further. Furthermore, UK’s sigint employed 11,500 staff (of which 8,000 were employed at GCHQ’s Cheltenham location) outnumbered those employed in the UK diplomatic service [2]. This considerable investment in resources was a natural outgrowth of Britain’s wartime expertise in this area – best exemplified by the breaking of the German’s Enigma code machine. Britain also conducted a significant number of joint operations with other intelligence services such as the CIA and Australian SIS in furtherance of foreign policy objectives, such as in Iran (1953) and in Indonesia (1965) as well as Vietnam. This conduct of securing power by such means has been commented upon by Verrier [22] and its consequences have not been insignificant in Britain’s continued striving for power in the post war period.

Britain’s mounting economic problems

The pound sterling constituted more than the standard economic definition of a currency embodying a unit of account, a store of value and means of exchange. It represented how Britain considered itself – a legacy of an apparently illustrious path. The pound sterling – whose value was backed by gold and supported by the Bank of England – was an international currency, that was enabled by the British Royal Navy which operated in all the world’s oceans and seas over the course of the nineteenth and early twentieth century. Thus, Military Power co existed and mutually reinforced Economic Power.

It is also worth bearing in mind that while manufacturing and trade in goods was an important aspect of Britain’s Economic Power, finance and financial services were (and still are) a vital contributor to the economy. In his work, Hobsbawm noted two important sets of economic statistics which might give us cause to reflect on Britain and the myths surrounding its latent power: the first concerned the fact that at the start of the nineteenth century, notwithstanding Britain’s reputation for invention and innovation, monies spent on gambling on horseracing (a popular pastime of the aristocracy in place and in-waiting) exceeded that on investment.

The second concerned the balance of payments at the end of the nineteenth century whereby the balance of trade of goods was exceeded by that of the trade in services i.e. financial as earned by the City of London, which in turn was far exceeded by the earnings derived from the huge investments in Latin America, the USA, Europe, India and other destinations for surplus capital [14]. Britain was the rentier-capitalist, par excellence – it cupped its hands in the world’s “river of profits”.

The two world wars would bankrupt the country and paradoxically, the pound became as much a symbol of its weakness and reduced power, as the totem of its continued influence in the world. The City of London depended on a strong pound to ensure that monies continued to flow to it for safekeeping and to avoid “original sin” – a mismatch of foreign liabilities exceeding assets. This was reflected in the sterling reserves of GBP 4.5 billion held by foreign investors. Furthermore, manufacturing needed a fall in the pound to boost exports; while, given Britain’s need to import food, oil and other products, a strong pound was needed. Previously, we have noted the importance of dollars to the economy. A declining pound against the dollar would therefore increase the costs to British consumer and producer alike.

A significant proportion of government economic policy in the post war period was about managing the inter related Military, Political and Economic Powers arising from this conundrum i.e. a strong pound required by the City to reassure investors conflicted with the need for a low pound to increase exports. That it was never really resolved satisfactorily led to everyone’s shared dissatisfaction.

The US had attached conditions to the loan provided to the UK in December 1945 of GBP 3.75 billion which had included making the pound sterling fully convertible to the US\$. When this took place in July 1947, it immediately led to a currency crisis in Britain and convertibility was suspended after just five weeks. A further balance of payments crisis in 1949 forced the then Chancellor of the Exchequer, Stafford Cripps, into announcing a devaluation of the pound. The trauma of the devaluation would influence the leadership of the Labour Party in the 1960s when it returned to government.

Indeed, Wilson’s first three years in office (1964 to 1967) were dominated by an ultimately doomed effort to stave off the devaluation of the pound. He had inherited an unusually large external deficit on the balance of trade when taking over from the Conservative Party which had been in office for thirteen years. This deficit was, in part, due to the preceding government’s expansionary fiscal policy in the run-up to the 1964 election, and the incoming government had resorted to tightening the fiscal stance in response; partly due to Britain’s low productivity and therefore its loss of global competitiveness; and later due to the after effects of the Six-Day War in the Middle East in 1967 which increased the price of oil. Many British economists had advocated devaluation, but Wilson had quelled such talk, reportedly in part out of concern that Labour, which had previously devalued sterling in 1949, would become tagged as “the party of devalua-

tion". However, market pressures in the form of external investors – memorably labelled as “the Gnomes of Zurich” – forced the government into a devaluation of sterling by 14% in 1967.

Wilson was much derided for a broadcast in which he assured the British people that the “pound in your pocket” had not lost its value. The Chancellor of the Exchequer, James Callaghan, would later be switched with Roy Jenkins at the Home Office (Britain’s Ministry of Internal Affairs). Jenkins would do much over the coming two years to stabilise Britain’s financial and economic situation.

Vietnam and East of Suez

The devaluation of sterling would lead to a reassessment of Britain’s foreign and defence commitments and in January 1968, the government announced its “East of Suez” policy withdrawing from its military bases in South East Asia, principally Malaysia and Singapore as well as the Persian Gulf and Maldives by 1971.

Britain would still remain in Hong Kong until 1997 when it handed over the territory back to China. Britain would still remain engaged in the Gulf albeit its commitment was much reduced. The then ongoing conflict (an insurgency) in Oman against the ruler, who was a longstanding British ally, would last until 1974/5.

Of interest is the move against the backdrop of the ongoing war in Vietnam. The (second) Gulf of Tonkin incident in August 1964 would lead to a dramatic escalation of US involvement in South Vietnam under President Johnson. The USA would, as a result, solicit the engagement of a number of its allies in the war, including South Korea, Australia and New Zealand.

Johnson would also approach the British government under Harold Wilson [21]. The Wilson premiership of 1964 – 70 has attracted a range of views from relatively poor to the outright mediocre². Much was promised by Wilson in the run up to election with the “white heat of technology” and dramatic change after the thirteen years of continuous Conservative Party rule. To borrow from a criticism which was levelled (rather unfairly by of all people, Churchill, with whom Atlee had served in the wartime coalition government) against Atlee, Wilson was “a modest man with plenty to be modest about”. His government (and again in 1974-76) reflected that assessment.

Most positive assessments of the Wilson first government include some form of wording that he at least kept the country out of the morass of the Vietnam War [19]³. But was this actually correct?

The UK had had some initial involvement in South Vietnam arising from its enhanced reputation (Military Power) from the Malaya Emergency (see Paper II). Sir Robert Thompson, the last Secretary of Defence of the Federation of Malaya) had visited Saigon in the early 1960s to advise on the setting up a new Security Intelligence Bureau for then President Diem [4] (It was Diem who would be assassinated in 1963 in a coup supported by US President Kennedy.)

In July 1965, the UK government’s Cabinet Secretary, Burke Trend had met with the National Security Council head to discuss US opposition to the British plans to “thin out” its military forces “east of Suez”. The UK still maintained 54,000 troops in south east Asia following the Borneo confrontation with Indonesia. The Americans were outlining – undoubtedly with an eye to previous transactions conducted – a *quid pro quo* of one billion dollars of financial support for the UK in return for the presence of a British army brigade – around two thousand men [23].

The British government were not predisposed to an overt intervention – fearing adverse public opinion at home and international opprobrium from Europe – but were willing to provide intelligence and covert assistance to the US in all ways possible short of a full military engagement. This entailed the provision of arms and equipment from Malaya (following the end of the war there) to South Vietnam; the training of various armed units in bases in south east Asia; the “rebadging” of British special forces personnel to Australia and New Zealand units and indeed also to the US army, in order to fight in South Vietnam; the use of MI6 personnel stationed in the British Embassy in Hanoi to provide intelligence otherwise denied to the USA; as well as the full use of the GCHQ monitoring station in Hong Kong, Little Sai Wen (UKC 201) to intercept North Vietnamese military and diplomatic radio traffic. Indeed the latter proved invaluable to the US bombing missions over North Vietnam [9].

(The British support of US objectives to roll back third world and/or nonaligned countries would extend to the involvement of MI6 with the CIA and Australian SIS in the military coup in Indonesia against Sukarno and his replacement by General Suharto. The coup would lead to a massive program against the Indonesian Communist Party and opponents which would result in over a million deaths by violent means. Lists of such opponents were prepared by MI6/CIA and handed over to Indonesian military and Islamist death squads to eliminate in the massacres).

² Hennessey, the doyen of contemporary British political history rather generously assesses Wilson, together with Macmillan (premier from 1957 – 630, as falling into the “unfulfilled-promise category”. Both, in his view, were exceptionally intelligent (as well as media-savvy) but despite being aware of Britain’s deep-seated economic and political problems, as well as advertising their abilities to overcome, “Neither can be said to have done more, at best, than to identify part of the bundle of near intractable problems – and to hold still further decline at bay...they were victims of...political failure” [13].

³ When he describes that Wilson “courageously, persistently and despite the strongest inducements, declined to provide (British soldiers)”. I think Pimlott needed to be more nuanced here as this is not exactly borne out by the facts.

It is interesting to note the British involvement with that of others who pursued more overt demonstrations. For example, Australia (a fellow member of the Five Eyes arrangement) provided up to 8,000 men to fight in South Vietnam. While Canada (like Australia, a fellow member of the Commonwealth) did not commit its army, thousands of Canadians enrolled in the US military to fight.

On the economic side, Canada's involvement was far more significant – 500 firms sold US \$ 2.5 billion of war materials (ammunition, napalm, aircraft engines and explosives) to the Pentagon. Another \$10 billion in food, beverages, berets and boots for the troops was exported to the U.S., as well as nickel, copper, lead, oil, brass for shell casings, wiring, plate armour and military transport. In Canada unemployment fell to record low levels of 3.9%.

South Korea's role was even more pronounced. Its military contribution was second only to the US with 60,000 troops fighting at any one time. This involvement was essentially paid for by the US. In addition, the US provide significant financial aid and assistance to South Korea over the period which essentially transformed the country's economic position. South Korean *Chaebols* essentially derived a significant amount of their business success from their engagement in Vietnam War contracts. South Korea also received beneficial trade conditions with the USA. The USA would also ensure in the 1970s that a significant proportion of the petrodollars earned by Middle East countries i.e. Iran, Saudi Arabia etc, was recycled through South Korea. A considerable measure of South Korea's wealth emanated from the Vietnam War.

The contrast with the UK could not be starker as it stumbled from one financial crisis to another over the decade culminating in the IMF bailout of 1976. Even before formally coming to power, Wilson and Callaghan (later Chancellor of the Exchequer and Prime Minister after Wilson's resignation in 1976 up to 1979), had negotiated a secret understanding with the New York Federal Reserve that the new government would not devalue the pound. The Americans would support the pound sterling but only in return for the UK supporting US diplomatic and strategic objectives.

This mutual support was actually constrained in a number of ways. Firstly, the US dollar was tethered to the pound in a manner befitting two Alpine climbers being roped together; thus if one fell, the other may also be dragged down. The escalating cost of the Vietnam War was placing significant pressure on the dollar itself. Problems with the pound could easily be displaced to the US dollar which over the course of the 1960s was facing the Triffin Dilemma whereby the dollars in circulation in the world far exceeded the capacity of the US gold reserves to honour despite the link of the US dollar to the gold price. Indeed, the run on the pound in 1967 would lead to the closing of the London Gold Pool in March 1968. This arrangement, established by eight leading nations, had contributed a share of their gold reserves to underwrite the convertibility of the USD to gold. The run on the pound placed pressure on the further operation of this arrangement as investors swapped the pound for gold to avoid the inevitable devaluation.

It is of interest against this backdrop of a devaluation long avoided but now taking place with a vengeance, together with decisions to cut public spending to restore the nation's finances, which also entailed a thinning out of British military resources "east of Suez", that Wilson made a second application for the UK to join the Common Market. Again, the European project looked again rather more like one more desperate throw of the dice by the British political class as opposed to a concrete step to resolve a bundle of inter related political and economic issues and, borrowing from Acheson, determining its role in the world order.

The essence of Britain's problem was that it was seeking the "special relationship" with the USA by covert means and methods. It enjoyed a significant working relationship with the USA in terms of sharing intelligence and collaborating in the Third World e.g. Indonesia. It often shared similar world views on defeating world communism or third world independence movements infringing on its economic power but it now appeared unwilling to translate this into open means of exchanging Military Power i.e. backing the US in Vietnam, in return for its Economic Power not being diminished by debilitating financial crises. While Washington did not turn down this assistance, what it really needed was open support – in the form of a fighting force – and Wilson was not ever able to deliver. Wilson also knew that he needed the US to underwrite the pound. The fact that this policy was unsustainable because the circle could not be squared was to cause Wilson serious damage to his and his government's reputation once devaluation became inevitable. It also meant that Wilson's application for European membership looked exactly like the desperate last measure it appeared. Wilson's guile and flair for tactical measures which wrong-footed colleagues and opponents alike did not assist when it came to setting out a strategy to meet Britain's need for economic reforms and seeking a political role now that it had no empire, as well as the self-discipline and self-awareness to realise it. If Wilson appeared to be just reacting to events that was because he often preferred to manage affairs that way rather than making decisions that required choices.

With respect to Vietnam, the UK did not translate its support into enhanced British Economic Power like Canada and South Korea, because it was unwilling to commit overtly its Military Power; the USA was not able, for its own reasons, to underwrite the pound due to its own weaknesses and because it saw no concrete overt support in terms of British Military Power in South Vietnam.

As in January 1963, the special relationship was not translating into hard edged benefits for Britain in troubling economic times. It was also not providing much of a substitute for the many potential opportunities from the European project.

The Triumph and Tragedy of Edward Heath's Premiership

Heath was most likely the last "European minded" Prime Minister the country has had and probably the last to query whether the UK really did enjoy any significant benefits from the so called "special relationship" with the USA.

His background and experience were important in explaining why: as a university undergraduate he had travelled widely in Europe. He had become President of the Oxford University Conservative Association as a pro Spanish Republic candidate in opposition to a Franco supporting opponent at a time of the civil war (1936-9). He had visited Germany in 1937 and had attended the Nuremberg Rally where he had met the Nazi leadership – of Himmler, he would later say: "He was the evillest man I ever met". He had campaigned against the appeasement line being adopted by the National government in the run up to the war in 1939 [11].

Heath had been the government minister tasked with negotiating Britain's membership of the Common Market in the 1960s which later faced the veto by De Gaulle.

Heath was however to be successful in ensuring Britain's membership of the Common Market from 1 January 1973 following the passing of the European Communities Act in October 1972⁴.

UK from the USA. As noted by Aldrich, Heath queried what exact benefits the UK enjoyed from the USA in terms of the intelligence and relationship with the USA. This would inform him when the October 1973 war took place between Israel on one side, and Egypt and Syria on the other.

Heath placed an arms embargo on the combatants which largely affected the Israelis. He refused to allow the US to gather intelligence from British facilities in Cyprus and the mainland which would be used to benefit Israel. He further refused the US to resupply Israel by denying them access to British overseas facilities. The US as a result sought to terminate the intelligence relationship with the UK. Britain also then sought to develop a deeper intelligence relationship with France.

Whilst not evident at the time – or even since for a variety of reasons – the UK would benefit from its membership of the Common Market, one of the world's largest trading blocs. Mann has noted that Economic Power often moves at glacial pace but is nonetheless remorseless in its impact. According to Professor Crafts, the advantage of the UK joining the European project was that it "raised the level of real GDP per person in the UK compared with the alternative of staying in EFTA... the impact was an annual gain equivalent to about 10 per cent of GDP"⁵. Given the UK's poor historic performance since the war, this was a substantive gain to the economy. It would, however, be overshadowed by other events that would fasten more in the minds of the British populace.

Heath's achievement of membership of the European project for the UK almost a quarter of the century after its creation would be forgotten in the wake of the post October 1973 increases in oil prices by OPEC and the three-day working week; industrial strife with trade unions culminating in the Miners' strike; and the deteriorating intercommunal situation in Northern Ireland with bombings and assassinations and an increased British army presence on the streets [5].

For Heath, it was increasingly "the worst of times". Heath would call an ill-fated election in February 1974 on the basis of "Who Governs Britain?" i.e. the government or trade unions, which he would lose marginally – the British electorate would eventually run out of patience with trade unions only in 1979 when it elected Margaret Thatcher – and he would lose again in October 1974 when the Wilson government won a small minority.

Heath would then lose the leadership election to Margaret Thatcher in February 1975. His "European success" counting little against losing two general elections in quick succession. His wider legacy of pursuing a more Europe oriented policy would also be unwound as leaders of both parties sought to pursue some more limited form of European policy while, at the same time, seeking to maintain as close as possible "special relationship" with the USA.

The Wilson Interregnum and the Callaghan premiership

In the light of the current difficulties experienced by the May government and the considerable influence wielded by the Brexiteers both in the Cabinet and the Conservative Party backbenches, it may therefore appear difficult to believe now that it was the Labour Party itself which appeared split on Europe in the period up to the 1970s.

⁴ He notes that Heath falls into the "special, system-shifting stewardship" category who "moved his country into an utterly different geopolitical position". Without Heath's management of the French President Pompidou (who succeeded the veto wielding De Gaulle), Hennessey is not convinced UK membership of the EU would have been achieved. Heath's memoirs – cited above, 1998, are fascinating for Heath's personal interactions with Pompidou.

⁵ See p. 15, <http://www.smf.co.uk/wp-content/uploads/2016/04/SMF-CAGE-The-Growth-Effects-of-EU-Membership-for-the-UK-a-Review-of-the-Evidence-.pdf>.

We have already noted that the Labour leadership was deeply sceptical of the European project from the onset. Atlee demonstrated no leadership in this matter; his deputy, Morrison, did not believe the major union support would countenance involvement; while Gaitskell was firmly opposed and harbouring – like Atlee – a hankering for a “socialist commonwealth” or just the Commonwealth. Wilson – a person not known for any firm convictions on anything and devoted above all to short term tactical victories that furthered his maintenance of power – had, when all other options had exhausted themselves or illusions had been firmly extinguished by events, opted to seek membership of the European project and had been denied. It had been left to Heath therefore to achieve what had hitherto remained impossible or not feasible.

For these reasons as well as tactical advantage, the Labour Party under Wilson sought to vote against the passing of the European Communities Act in October 1972. However, Roy Jenkins, the then Deputy Leader who had been one of the few successful government ministers in an otherwise poor Wilson administration of 1964-70, decided to lead 69 other Labour MPs in supporting the Heath government, thus ensuring its success.

Jenkins would resign six months later from his leading opposition role given the Wilson decision to hold a referendum on whether to continue membership of the Common Market if it was returned to power. Jenkins would later go on to become the first British President of the European Commission in 1977-81 [6].

On the defeat of Heath in the two general elections held in 1974, the referendum on continued membership was to take place in October 1975 after a supposed renegotiation with the other European members. Shades of this approach would be seen in Cameron’s later attempts to also renegotiate the UK’s terms of membership in the aftermath of his election victory in 2015. The October 1975 Referendum saw a two-thirds majority in favour of remaining after only marginal amendments were agreed by European partners to give Wilson a political “fig leaf” at home to claim victory in his negotiations.

In March 1976, Wilson resigned from the premiership due to ill health and James Callaghan became prime minister after a leadership contest. Callaghan had been Chancellor of the Exchequer between 1964 and 1967 when the UK experienced a major devaluation due to economic troubles.

Callaghan inherited a steadily worsening economic crisis. Inflation, which had run into double digits before Labour came to power, due in part to oil price increases, was now above 20%. It would remain high for the rest of his premiership, rarely falling below 10%. Unemployment was now well in excess of one million, whereas it had been less than 600,000 at the start of the 1970s. Britain’s Economic Power would be impacted by the need to approach the IMF in 1976 for a temporary loan of USD 4 billion to avoid yet another sterling crisis [8]. The price for this loan was the need to effect deep cuts in government expenditures and the implementation of monetary targets thereby anticipating the later Thatcher era monetarist experiment.

Callaghan’s cabinet might be described as collegial – it spent a considerable time debating options to the IMF bailout such as launching a “siege economy” – but overall it displayed a lack of firmness and leadership in less than propitious times. Callaghan’s government can, in no way, be described as that one “of all the talents” although it boasted ministers of some experience. That “experience” being of having served in the ill-fated Wilson governments. Indeed, Callaghan’s first move was to remove two of its senior ministers.

The first was Roy Jenkins who had been one of the more accomplished cabinet ministers in the Wilson government and had been a proponent of UK’s European project membership. He was sent to Brussels to become the UK’s appointee as EU President. This was deemed less an indicator of the UK’s attachment to Europe, as the British equivalent of the Soviet era practise by which Khrushchev dispatched political enemies to run power stations in far flung regions remote from the real centre of power.

The second, Barbara Castle, was dismissed for being a political enemy of Callaghan. In 1969, Castle, as Secretary of State for Employment, had pushed a government paper, *In Place of Strife*, to seek to control the powers wielded by trade unions which were contributing to the marked lack of competitiveness in the British economy and poor state of industrial relations. In retrospect, it is interesting to reflect on the Heath government’s attempts in this area – lacking any cross-party support with the Labour Party in opposition – and the vastly more wide ranging efforts undertaken by the later Thatcher government – when compared with the relatively modest Castle proposals for reform. It was Callaghan who led the opposition in Cabinet and who ultimately had the reforms withdrawn by forcing a humiliating climbdown on both Wilson and Castle.

Callaghan’s own fall in 1979 would be much assisted by the trade unions in the strikes during the Winter of Discontent when rubbish was left uncollected in the streets and even, it was reported, dead bodies could not be buried due to industrial action.

British voters – and a not inconsiderable number who were themselves trade unionists – felt that “enough was enough” and voted for the Conservative Party. Mrs Thatcher generally attracted lower ratings in opinion polls than the Labour Prime Minister Callaghan. There was no clear ideological factor visible at the time; what would become better known as Thatcherism would really emerge later in “fits and starts”. The British people were by no means as motivated by the dream of untrammelled free markets and capitalism as might have been imputed years later. The British had perhaps voted very narrowly for Labour in 1974 in

the vain hope that they could avoid the question that the Heath government had posed as to “who governs Britain”. It had provided an answer of sorts and in the fullness of time would face the consequences of that lack of agreement with Heath on the seriousness of this problem.

By May 1979, Britain’s Economic Power was viewed as being compromised by the IMF bailout and the dawning realisation that its economic base was hugely uncompetitive. Its Political Power *internationally* mirrored its position *domestically* with a perceived malaise permeating perceptions by foreign leaders. A (leaked) letter by a departing UK ambassador pointed to the UK’s poor international standing albeit this was somewhat masked by the overall poor position of the West in the face of the then Soviet threat. All the western countries faced a further bout of economic difficulties arising the fall of the Shah of Iran following the Islamic Revolution of Ayatollah Khomeini, and the near doubling of the oil price during 1979. US President Carter’s term in office was viewed as particularly weak.

Britain’s Military Power – given it was shorn of its “East of Suez” role – was mired in an increasingly fraught insurgency in Northern Ireland against the Provisional IRA. That said, the Labour government had agreed to modernise the British nuclear deterrent with the Chevaline programme [3]⁶.

Britain’s “hidden power” remained although it had seemingly underestimated the Iranian uprising. The major Sigint complex in Cyprus (run by GCHQ but operated in conjunction with the US) peered deep into the Soviet Union to monitor the missile tests and watch capabilities. The question of whether this latent power would be displayed in open form by the new government remained open as Mrs Thatcher crossed the threshold into Number 10 Downing Street to take up residence.

The Thatcher Premiership: British Power Redux?

There is a paradox at the heart of the eleven years of the Thatcher government which lies somewhere uneasily in the no-man’s land between myth and reality. To borrow from the Italian writer, Tommaso Lampedusa, “for things to remain the same, everything must change”. Thus while the Thatcher “Revolution” – if that is how it has been described – remained akin to the permanent revolution of Mao, with continuous changes in policies, the economy and society in flux, of battles against “the Enemies Within” against striking trade unions, the deindustrialisation and business transformation, the upending of social norms, high levels of unemployment and increasing self-employment, the deregulation of controls and so on, it also emerged with much still the same.

With respect to Economic Power, the government sought to introduce monetarism but soon found that it lost control over its monetary base whose measures were in flux in part due to deregulation of the system by the government itself. It therefore abandoned monetarism on the quiet. Its claim that to “not have an industrial policy was itself an industrial policy”⁷ remained hollow as it sought to bailout the car industry with billions of pounds and urgently seek foreign investors (from Japan and the USA) to offload it onto. Dramatic headline falls in income tax were offset by significant increases in the VAT base such that the government tax take changed very little over the period [16]⁸. Mrs Thatcher came into power with increasing inflation and was to leave office with inflation taking off again and a further recession threatening.

Social peace – albeit marred by severe riots in several inner cities – was facilitated by North Sea oil revenues which would be ploughed into welfare costs and unemployment benefits for the three million or more without work, rather than into a Norwegian style sovereign wealth fund. The reality was that this so-called neoliberalism was essentially subsidised by the revenues derived from North Sea oil [16]⁹.

According to Talleyrand: “The art of statesmanship is to foresee the inevitable and to expedite its occurrence.” By this measure, Thatcher can be described as a “statesman” of the first order. Callaghan’s political advisor, Bernard Donoghue reported that Callaghan remarked in the run up to the defeat in the 1979 General Election: “There are times, perhaps once every thirty years, when there is a sea-change in politics. It then does not matter what you say or what you do. There is a shift in what the public wants and what it approves of. I suspect there is now such a sea-change – and it is for Mrs Thatcher [18].”

Part of the secret of Mrs Thatcher’s success was, less than creating a new ideology, than giving what the *public wanted* and *what it approved of*. Surely, in this regard, she may be viewed as a populist if not also a highly successful politician who won three elections (1979, 1983 and 1987). Thus, selling council homes to tenants was popular with such tenants who acquired their own housing at a subsidised price from local authorities; selling public utilities with monopolies to foreign investors, via privatisation to the general public, who enjoyed a low taxed windfall gain before the real purchasers (multinationals or city institutions)

⁶ RJ Aldrich & R Cormac, which comments on this intelligence failure being all the more remarkable given BP derived almost 50 % of its oil from Iran.

⁷ This statement was made by Keith Joseph, the Secretary of State for Industry in Thatcher’s first cabinet. He would preside over government support to the state owned manufacturer, British Leyland, which served as a notorious example of Britain’s failings in manufacturing in general and the car industry in particular. Elements were taken over by Honda and the USA, as well as later by the Indian Tata Group and Germany’s BMW.

⁸ Appendix Table 25 shows tax revenue as a % of GDP of 32.7 in 1979 and 35.5 in 1989; Table 29 shows percentages of different taxes as part of total tax take – personal income tax accounted for 30.9 in 1979 and 26.5 in 1989 while VAT increased from 10.5 in 1979 to 16.9 in 1989.

⁹ Table 4 shows North Sea oil as accounting for 3.3 % of GDP in 1979, 7 % in 1985 and just 1.7 % in 1989.

acquired their majority stakes¹⁰; and also continuing with the mortgage subsidy for the middle class who benefitted from home ownership.

Mrs Thatcher also benefitted from her allusions to an “imagined community” of nineteenth century Victorian Britain of “thrift and enterprise”. This was poor history but “great” politics by creating symbols and allegories of Britain returning to a form of preordained path for re-achieving greatness. There were also references to ungrateful or unreliable European partners based around the events of the Second World War – in this she tolerated her cabinet minister Nicholas Ridley’s pronounced Germanophobia¹¹ – and her casual dismissal of Black African leaders over South Africa’s apartheid.

In this venture, Thatcher was to be greatly assisted by her friends, allies and opponents. With respect to opponents, the Labour Party would split in 1980-1 with the newly created Social Democratic Party set up by Roy Jenkins and other Labour right wingers. It is perhaps the “iron law” of British politics that it remains nigh impossible for there to be a new breakthrough party that can overcome the duopoly exercised by the Conservatives and Liberals in almost one hundred years of parliamentary history¹². Mrs Thatcher’s chief opponents in the Labour Party would compound this by selecting two generally poor leaders, Michael Foot and Neil Kinnock. In the 1983 election, Labour’s manifesto would be described as “the longest suicide note in history”¹³ and the party would secure just 29% – a fall of 9% since 1979 and its worst election performance since 1918.

The British trade unions who had kept British governments in thrall for too long proved to be vulnerable in an age of increasing unemployment, an overvalued exchange rate (arising from North Sea oil) and a divided Labour Party and even more so after contributing to the Labour government’s fall in 1979 due to their industrial action. The mining and steel industries would be particularly hard hit over the period. (Mrs Thatcher’s populist crusade against trade unions would also extend to the banning of trade unions at the GCHQ Cheltenham base over allegations of union workers failing to translate messages intercepted of the Soviet invasion of Afghanistan in 1979.)

The Falklands War of 1982 would also seem to reward Thatcher with its chosen opponent, the military junta under General Galtieri, playing the oppressive military invader seeking to occupy the remnant of the British Empire in the South Atlantic. To retake the island – a considerable feat involving the transport of over 30,000 men over 6,000 nautical miles was facilitated by a curious array of friends and allies: the Chilean military junta under General Pinochet providing aid and assistance to Britain which would be repaid when Pinochet himself faced arrest in the UK in October 1998 on an international arrest warrant and was subsequently released; the US Defense Secretary Weinberger¹⁴, who over the hesitancy of President Reagan and Secretary Haig then banking on Argentinian military support for their Operation Condor, the assassination of left wing and other opponents in Central and South America, provided invaluable American arms and assistance to the overstretched British forces in the recapture; and the French President Mitterand.

As RT Howard noted in his book, Mitterand’s support for the UK was far from clearcut – he was, in another observer’s eyes a study in the ‘ambiguity of power’ [15] – and the French defence industry was then seeking “to make hay while the sun shined” by supplying the deadly Exocet missiles to the Argentinian airforce during the war. Mitterand’s personal respect for Thatcher served to avoid the French unambiguously assisting the Argentinians from sinking a far greater number of ships than they did. Mitterand’s characterisation of Thatcher revealed his preferences: “she has the lips of Marilyn Monroe and the eyes of Caligula.”

The Falklands War was a clear resurgence of Britain’s Military Power – a tribute to planning, logistics and sheer grit and determination by Britain’s armed forces – but without US arms (the Sidewinder missile) and French unwillingness to embark on major exports of missiles, as well as a more professional enemy force, it might yet have ended in a humiliating defeat to retake the island and with consequences for Thatcher herself.

Thus, British Military Power was enhanced and with that Political Power – as would again be witnessed after the Gulf War. The weakness still remained Economic Power.

Britain’s fragile economic underpinnings – notwithstanding rhetoric of a resurgence of entrepreneurship, thrift and economy – were exposed by the Lawson boom of tax cuts and a covert exchange rate policy of shadowing the Deutschmark at the expense of higher interest rates to curb “irrational exuberance” – led to increased inflationary pressures. Inflation increased from 3% to 8% and the rapid but belated increase in interest rates (to 15%) led to a recession in 1990-92 and significant levels of unemployment.

¹⁰ It is worth bearing in mind a further set of figures from Johnson, op cit, 1991: Table 23 shows a reduction in public sector workforce of 1.4 million (or 6.2 %) between 1979 and 1989 while Table 12 shows public expenditures, excluding privatisation, in 1979 amounted to 43.5 % in 1979-80 and 38.25 % in 1989-90.

¹¹ Ridley described the Economic and Monetary Union as “a German racket designed to take over the whole of Europe”. He was forced to resign from the Cabinet as a result.

¹² I would here refer the reader to my previous paper that looked at UKIP which also drew upon the case study of the SDP.

¹³ As attributed to Gerald Kaufman, the Labour MP.

¹⁴ Weinberger was US Defense Secretary from 1981 to 1987. He was awarded by HM The Queen, Honorary Knight Grand Cross of the Order of the British Empire, i.e. an honorary knighthood, in 1988 in recognition for an “outstanding and invaluable” contribution to military cooperation between the UK and the US, particularly during the Falklands War of 1982. He was convicted for his involvement in the Iran-Contra affair but pardoned by President Bush. He was viewed as a key Anglophile in the US government.

The Thatcher era would resemble the ambiguous situation regarding its Economic Power in terms of Political Power with respect to the USA and Europe. While there was much talk of a "Special Relationship" being rebuilt under Reagan and Thatcher with descriptions of them as "intellectual soulmates", the reality was not quite so clear cut [1].

Reagan had proved a somewhat half-hearted ally in the Falklands War; he misled Thatcher over the US occupation of the former British colony, Grenada in 1983 to foreclose a supposed Cuban airbase being built and had almost signed away Britain's nuclear deterrent in his talks with Gorbachev in Reykjavik.

Both collaborated however on confronting the Soviet Union particularly on supplying the resistance in Afghanistan; and denying Iran to Soviet encroachment. Indeed, a Soviet defector in Geneva provided SIS with information which was handed over to Khomeini government with which to wipe out the Iranian Tudeh (Communist) movement, a possible challenger to the Islamic regime [7]¹⁵. Britain also assisted in facilitating the US involvement in Nicaragua against the Sandinista government.

Thatcher's dealings with the European Union also remained ambiguous. She actively promoted the reduction in trading barriers within the Union and passed the Single European Act of 1986 which also saw the extension of Qualified Majority Voting, greater cooperation mechanisms and the creation of a Single Market. But Thatcher was to prefer US buyers over a European consortium for the Westland Helicopter factory; seek the rebates of funds going to the EU which he agreed with considerable reluctance by its European partners; and to avoid membership of the ERM.

Thatcher would also play a less than distinguished role in seeking to cast doubt over the German reunification. Her relations with Chancellor Kohl were not viewed as either warm or particularly sympathetic. While her fall from office was blamed on the introduction of the community charge (locally levied taxes) (the so called poll tax) and a collapse in relations with other senior party members, there were also a number of other factors involving the Economy and Europe.

The party coup that removed Thatcher and replaced her with John Major would not really resolve these issues. The limits of Leadership, even by Thatcher, were also exposed as both the issues of the Economy and the European relationship would not really be resolved during her premiership when she resigned in late 1990.

Conclusion

Britain's Military Power by the end of Thatcher's term in office would be generally restored although this had been assisted in the Falklands War by American arms and assistance. It had contributed to a possibly enhanced Political Power albeit with a number of constraints.

Firstly, the Military Power provided a false sense of comfort when it came to the actual degree of Political Power possessed. In terms of Europe, Military Power was channelled into NATO, which was still underwritten considerably by the US in terms of manpower, resources and its nuclear forces. Military Power did not necessarily translate into enhanced Political Power *per se* in terms of the European project given Britain was not an original founder and therefore its hierarchical standing (in terms of population, military coefficients etc) did not provide a commensurate influence in the chambers of the European project.

Britain's Economic Power still remained fragile and susceptible to boom and bust crises. The Thatcher era would witness this cycle of bust-to-boom-to-bust with familiar signs of issues of British industry's lack of competitiveness, inappropriate exchange rate policies and indeed economic policies with an overly narrow focus on the housing market and tax cuts to the detriment of others.

Leadership had perhaps arrested her decline but it still looked very much like a holding pattern as the UK waited on events. With China already moving ahead in the transformation to a form of (Communist party led) market capitalism since 1979, the collapse of the Soviet empire in Central and Eastern Europe (and certainly doubts over the fate of the USSR in view of Azerbaijan-Armenia problems in Nagorno-Karabakh as well as in the Baltics and Georgia, the reunification of Germany (despite some ill-advised talk by Mrs Thatcher to the contrary) of which the UK was privy to by virtue of its considerable intelligence services, the UK did not appear to be able to convert this into some form of enhanced Economic Power. Or perhaps it might be argued that the UK, given its reduced manufacturing base¹⁶, merely oriented itself to laundering the monies derived from the resulting upheavals¹⁷?

The fourth paper will look at the period from 1997 to the present day.

¹⁵ With respect to the faceoff between Iran and the UK/USA versus the USSR I am reminded of the 1981 James Bond film *For Your Eyes Only* in the final scene when Bond throws the ATAC machine off the cliff, turns to KGB General Gogol and says: "That's détente, General. You don't have it, I don't have it!"

¹⁶ There were some "archipelagos" of manufacturing excellence remaining after the UK recession of 1979-81, such as the arms industry, including BAE. Mrs Thatcher signed the multibillion pound Al Yamanah arms deal with Saudi Arabia in 1984. According to one estimate this company earned GBP 43 billion in the twenty years after 1985 from contracts with Saudi Arabia.

¹⁷ Thus, according to benchmark estimates by Picketty et al, Russia's offshore wealth is about three times larger than official net foreign reserves (about 75% of national income vs. around 25%), and is comparable in magnitude to total onshore household financial assets. A fair proportion of this is held in the UK or was facilitated through the City of London's financial institutions. See Working Paper 23712 <http://www.nber.org/papers/w23712>.

Reference

1. Aldous R. Reagan & Thatcher: The Difficult Relationship. UK: Random, 2012
2. Aldrich R. GCHQ. UK: HarperPress, 2011. P. 220 & 227.
3. Aldrich R.J. & Cormac R. The Black Door UK: W Collins, p345
4. Aldrich R.J. The Hidden Hand: Britain, America & Cold War Security Intelligence. UK: J Murray, 2001. P. 593–8.
5. Campbell J. Edward Heath. UK: J Cape, 1993.
6. Campbell J. Roy Jenkins: A Well-Rounded Life. UK: Vintage, 2014.
7. Curtis M. Secret Affairs. Serpents Tail. UK: Serpent's Tail, 2018. 512 p.
8. Dell E. A Hard Pounding: Politics and Economic Crisis 1974-76. UK: OUP, 1991;
9. Dorril S. MI6: Fifty Years of Operations. UK: Fourth Estate, 2000. P. 716–718.
10. Harmon M.D. The British Labour Government and the 1976 IMF Crisis. UK: Macmillans, 1997;
11. Heath E. The Course of My Life. UK: Coronet, 1998. P. 44.
12. Hennessey, op cit, 2000, P. 544-5.
13. Hennessey P. The Prime Minister: The Office and Its Holders Since 1945. UK: Penguin, 2001. 720 p. P. 545-6.
14. Hobsbawm E. Industry and Empire. UK: Penguin, 1999. 2edn. P. 118-131
15. Howard RT. Power and Glory: France's Secret Wars with Britain and America, 1945 to 2016. UK: Biteback, 2017; P. Short, Mitterand: A Study in Ambiguity. UK: Bodley Head, 2013.
16. Johnson C. The Economy under Mrs Thatcher, 1979–1990. UK: Penguin, 1991.
17. Mann M. The Sources of Social Power Volume 2 / M. Mann. UK: CUP, 2012. 844 pp.
18. Morgan KO. Callaghan: A Life. UK: OUP, 1997, P. 697.
19. Pimlott B. Harold Wilson. UK: Harper, 1993. P. 388.
20. Roberts R. When Britain Went Bust: The 1976 IMF Crisis. UK: OMFIF, 2016.
21. Schwarz TA. Lyndon Johnson and Europe: In the Shadow of Vietnam. USA: HUP, 2003, chapter 2 "Policy in the Shadows".
22. Verrier A. Through the Looking Glass: British Foreign Policy in An Age of Illusions. UK Norton, 1983.
23. Ziegler P. Wilson: The Authorised Life. UK: Harper, 1995, P. 221.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ТРАНЗИТА МИЛИТАРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ

Батаева Е. В.,
*доктор философских наук, доцент,
профессор кафедры социологии
Харьковского гуманитарного университета
«Народная украинская академия»*

Артеменко А. Б.,
*аспирант кафедры социологии
Харьковского гуманитарного университета
«Народная украинская академия»*

В статье выявлена специфика транзитов милитарной идентичности в контексте теорий альтернатиции П. Бергера и Т. Лукмана, габитуса П. Бурдьё, «возвращающегося домой» А. Шютца и «культурного шока» К. Оберга и Б. Бергмана. Сделан вывод, что успешность социальной реадaptации ветеранов в значительной степени зависит от их умения транспонировать милитарную идентичность в гражданский контекст.

У статті виявлено специфіку транзитів мілітарної ідентичності в контексті теорій альтернативі П. Бергера і Т. Лукмана, габітуса П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шютца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана. Зроблено висновок, що успішність соціальної реадaptації ветеранів значно залежить від уміння транспонувати мілітарну ідентичність у цивільний контекст.

The paper identifies specifics transition of military identity in the context of alternation theories of P. Berger and T. Lukman, habitus of P. Bourdieu, "the homecomer" of A. Schütz, and "cultural shock" of K. Oberg and B. Bergman. It is concluded that the success of social adaptation of veterans largely depends on their ability to transform military identity and transpose it into a civilian context.

Ключевые слова: милитарная идентичность, транзит идентичности, габитус, альтернатиция, культурный шок, социализация, адаптация.

Постановка проблемы. В современной военной социологии активно обсуждается тема милитарной идентичности, под которой понимают результат социальной идентификации актора с армией или военными группами, вследствие интернализации ценностей и норм, принятых в армейском/милитарном поле. Особый интерес у современных исследователей вызывает концепт транзитов милитарной идентичности, под которыми понимают переход из гражданской жизни в армейское поле (после воинской мобилизации или добровольного вступления в ряды вооруженных сил) и обратный переход из армейского в гражданское поле (после демобилизации или увольнения по состоянию здоровья). Разработкой теории и методики измерения милитарной идентичности в западной науке занимаются Г. Бен-Дор, У. Вагнер, Д. Гриффит, Р. Йохансен, С. Кастро, Н. Квилвэн, С. Кинчле, С. Ланкастер, М. Мартинусен, Я. Стельмахер, П. Тиссингтон, О. Христ и др. Теорию транзита милитарной идентичности разрабатывают Д. Блэкберн, Д. Волкер, Т. Карнер, Н. Прахарсо, Р. Смит, Д. Тру, П. Хигате и др. С целью выявления специфики транзитов милитарной идентичности возникает необходимость в их осмыслении в контексте известных современных социологических теорий.

Целью статьи является рассмотрение природы транзитов милитарной идентичности в контексте теорий альтернатиции П. Бергера и Т. Лукмана, габитуса П. Бурдьё, «возвращающегося домой» А. Шютца и «культурного шока» К. Оберга и Б. Бергмана.

Изложение основного материала. В контексте социального конструктивизма П. Бергера и Т. Лукмана проблему транзита милитарной идентичности можно рассматривать, используя понятия первичной/вторичной социализации и альтернатиции. Первичная социализация является наиболее важной для индивида, оказывая влияние на всю его последующую жизнь и форми-

руя наиболее важные для него ценностно-нормативные паттерны «базисного мира». Индивид интернализирует жизненные установки и ценности в процессе идентификации со значимыми другими, вследствие чего обретенное мировосприятие «гораздо прочнее укореняется в сознании, чем интернализируемое в процессе вторичной социализации» [1, с. 221]. Вторичная социализация связана с вовлечением актора в профессиональные «подмиры» и обретением «специфическо-ролевого знания» [1, с. 227]. К примеру, после мобилизации новобранцы усваивают армейскую семантику и новые интерпретации мира, релевантные новому институциональному контексту, которые по значимости и частоте употребления могут конкурировать с семантическими полями первичной социализации. Перефразируя П. Бергера и Т. Лукмана, можно сказать, что военнотружущими становятся не только приобретая необходимые умения, но и благодаря пониманию и использованию армейского языка. Транзит из гражданского в военное поле сопровождается обретением нового дискурсивного мировосприятия, порождающего новые интерпретации-оценки повседневности.

Поскольку вторичная социализация, релевантная профессиональным «подмирам», не столь фундаментальна, как первичная социализация (соотносимая с «базисным миром» личности), то можно было бы предположить, что транзит в армейское поле порождает не столь мощную милитарную идентичность, которая не в состоянии вытеснить/подавить гражданскую идентичность актора, сформировавшуюся в коммуницировании со значимыми другими. Обратный транзит из армии в гражданское поле после демобилизации должен быть мягким и безболезненным, позволяя актору восстановить базисный стиль миропонимания. Однако П. Бергер и Т. Лукман оговаривают условия более глубоких кризисных изменений в личностной структуре, которые могут произойти при вторичной социализации, не уступая (или превосходя) по влиятельности первичной социализации. Речь идет о «крайнем случае тотальной трансформации», которому П. Бергер и Т. Лукман дали название «альтернация» [1, с. 256]. Альтернация предполагает радикальное преобразование личности, условием которой становится, во-первых, «сильная эмоциональная идентификация с персоналом социализации» [1, с. 256], а во-вторых, «демонтаж, разрушение предшествующей номической структуры субъективной реальности индивида» [1, с. 257]. Оба условия будут соблюдены, если актер будет воспринимать «персонал социализации» как значимых других, как близких людей или членов семьи, обладающих непререкаемым авторитетом. Если в армейском поле новобранец столкнется именно с таким окружением, которое будет авторитетным и уважаемым, которое будет вызывать сильные эмоции любви и преданности, то может произойти альтернация, радикальная личностная трансформация (сродни религиозному обращению), результатом которой станет формирование сильной милитарной идентичности, способной вытеснить гражданскую идентичность, сформировавшуюся до призыва в армию. В этом случае второй транзит (из армии в гражданское поле) может быть осложнен трудностями социальной реадaptации, вызванными приверженностью милитарному опыту и нежеланием/неспособностью актора осуществить обратный дрейф к гражданскому мировосприятию.

Таким образом, в контексте теории П. Бергера и Т. Лукмана следует различать два модуса милитарной идентичности – слабую форму (соотносимую с частичной вторичной социализацией в армейском «подмире», не предполагающей биографического разрыва с прошлым жизненным опытом и, наоборот, подчеркивающей преемственность с ним) и сильную форму (соотносимую с альтернацией, сопровождаемой формированием «базисного мира» нового социального окружения и дистанцированием от прошлого). Критерием для различения этих форм может стать восприятие армии «как семьи», сослуживцев «как братьев», а командиров «как отцов» в случае сильной формы милитарной идентичности, что соотносится с демонтажем прежней системы мировосприятия (с ее реальными родственными/физиологическими связями), разрывом биографической непрерывности и эмоционально-когнитивной идентификацией с новыми товарищами, которые воспринимаются как «вожатые по новой реальности».

Милитарная идентичность, сформировавшаяся в контексте альтернации, может быть связана с усложненным вторым транзитом и затрудненной социальной реадaptацией актора (в отличие от милитарной идентичности, возникшей в ситуации рутинной вторичной социализации, не сопровождавшейся сильными личностными трансформациями). П. Бергер и Т. Лукман предложили семантические критерии свершившейся альтернации, суть которых сводится к негативной оценке фактов биографии, предшествовавших альтернации, темпоральному разрыву последовательности субъективной биографии индивида, а также к «перетолкованию событий и лиц, которые в прошлом обладали значимостью» [1, с. 261]. Применительно к теме милитарной идентичности, альтернацию можно идентифицировать по следующим вербальным маркерам: «до армии я думал так, а теперь совершенно иначе»¹, «раньше я ничего не понимал в жизни, армия мне на многое открыла глаза»; «мне раньше нравилось общаться с парнями из школьного класса, теперь мне чужды их интересы», «мои боевые товарищи заменили родных братьев» и т. п. Словами П. Бергера и Т. Лукмана, «тут поиск согласованности оставлен, реальность реконструируется de novo».

При рассмотрении транзитов военной идентичности необходимо учитывать темпоральный критерий – время пребывания новобранца в армии. Если время службы непродолжительно (например, по состоянию здоровья актер вернулся к гражданской жизни намного раньше положенного срока), то альтернатива может не привести к радикальному разрыву с биографическим прошлым и отказу от прежней идентичности.

В контексте теории П. Бурдье транзит военной идентичности соотносится с концептом габитуса, понимаемого как «система устойчивых и переносимых диспозиций, предрасположенных функционировать как структурирующие структуры» [3]. Габитус (или диспозиционная предрасположенность к определенному поведению) формируется в определенных социальных и культурных контекстах и оказывает значительное влияние на мировосприятие и функционирование социальных акторов. Габитус, сформировавшийся в процессе первичной социализации социального актора, может вступить в определенное противоречие с армейским социокультурным контекстом, в который попадает новобранец после мобилизации или добровольного вступления в ряды вооруженных сил. Процесс транзита может быть значительно осложнен спецификой армейской среды, для анализа которой полезно использовать понятие «мужского доминирования» (П. Бурдье) или концепцию доминантной/гегемонной маскулинности, предполагающей такие ценности, как физическая сила, способность рисковать, находчивость, активность, стремление к власти, мужская солидарность [4, с. 54]. Как полагает С. Азертон, в армейском поле все еще доминируют мужчины, а большинство карьерных стратегий в армии доступны только мужчинам² [5, с. 823].

Во время службы в армии формируется военный габитус, облегчающий вовлечение актора в армейское социокультурное пространство и помогающий ему почувствовать себя «своим» в военном сообществе. Г. Марингира, Д. Гибсон и А. Рихтер полагают, что формирование военного габитуса происходит в особых армейских локусах – в казарме, во время тренировок и участия в военных операциях, где вырабатывается дисциплинированность, выносливость, агрессивность солдата и конформизм по отношению к действующим в армии нормам и правилам поведения. По определению М. Вебера, армия – это учреждение, законодательно уполномоченное применять силу и убивать противника, в котором новобранцы трансформируются в бойцов, чьей задачей становится «выявление и уничтожение врага». Командиры должны посвящать новобранцев в «культ» легитимного насилия, чтобы те стали способны совершать жесткие действия и контролировать эмоции жалости и сострадания. Физические и психологические страдания в процессе длительных ежедневных тренировок, социальная депривация и жесткий контроль со стороны начальства формируют габитус воина, способного справиться со страхом смерти. Военная идентичность соотносится с понятием боевого братства (comradeship), отличающегося от дружбы/товарищества глубиной взаимозависимости и веры в помощь друга. Г. Марингира, Д. Гибсон и А. Рихтер рассматривают понятие comradeship в контексте концепции социальной солидарности, предполагающей абсолютное доверие друг другу и взаимопомощь, которые могут помочь солдатам выжить в напряженных условиях боевого сражения [6, с. 37].

Военный габитус, сформировавшийся во время службы в армии, может войти в столкновение с гражданским социокультурным контекстом во время транзита военнослужащего из армии в гражданское поле, результатом чего может стать формирование поствоенного габитуса бывшего военного (ветерана). Возникшее противоречие между двумя габитусами, которые в течение длительного времени формировались в различных социокультурных полях (военном и гражданском), может возыметь своим эффектом гистерезис [7, с. 165] (или торможение/запаздывание приспособления к социальным изменениям, вызванное инерционностью габитуса). Привычка к армейскому стилю поведения и образу жизни может затормозить принятие новых моделей поведения в гражданском контексте, что повлечет за собой запаздывание изменения габитуальных структур актора. Гистерезис может проявиться в упорном нежелании ветеранов трансформировать военный габитус и учитывать вызовы социального окружения. Так, в исследовании Г. Марингира, Д. Гибсона и А. Рихтера, которые изучали военную идентичность военнослужащих Зимбабве, дезертировавших и попросивших политического убежища в ЮАР, были выявлены определенные сложности, связанные с гистерезисом военного габитуса. Транзит зимбабвийских ветеранов к гражданской жизни в ЮАР был осложнен такими факторами: необходимостью социальной адаптации в чужой

¹ В данном контексте показательны результаты интервьюирования участника боевых действий на Донбассе, проведенного О. Даниленко: «Если сравнивать приоритеты до войны и после... Если до войны как-то рассматривался вариант карьеры, личные планы, финансовая составляющая, то после АТО система ценностей коренным образом поменялась, вот... Финансы, личные блага отошли на второй план, третий план. Больше начали цениться такие вот... домашний уют, спокойствие, крыша над головой. Точно так же и по людям. Если раньше я оценивал людей относительно того, чего они добились, то сейчас я оцениваю немножко другими критериями. Уже смотрю, что они говорят, что делают, уже не важно, во что он одет, на чем он ездит, сколько зарабатывает... Мне больше важно то, чем он живет, чем он дышит» [2, с. 130].

² К примеру, согласно официальной статистике 2017 г., количество женщин-военнослужащих в украинской армии составляет 20123 или 8,5% от общей численности военнослужащих (2553 относятся к офицерскому составу) // сайт Цензор.нет, 10.06.17 – Режим доступа: https://censor.net.ua/news/443531/v_ukrainskoyi_armii_slujat_20_123_jenschiny_irina_geraschenko.

стране; негативным осознанием себя дезертирами и изгнанниками из родной страны; утратой семьи и статуса военных, что повлекло за собой их дистанцирование от принимающего сообщества ЮАР. Гистерезис проявился в сознательном сохранении верности милитарному прошлому, в активном поддержании воинского габитуса посредством выполнения определенных милитарных практик (усиленные физические тренировки, упражнения в стрельбе, владении холодным оружием и приемами самообороны) [6, p. 37].

По мнению П. Бурдые, «понять, что есть габитус, можно только при условии соотнесения социальных условий, в которых он формировался (производя при этом условия своего формирования), с социальными условиями, в которых он был «приведен в действие», то есть необходимо провести научную работу по установлению связи между двумя состояниями социального мира, которые реализуются габитусом, устанавливающим эту связь посредством практики и в практике. Габитус – деятельное присутствие всего прошлого, продуктом которого он является, то есть он то, что придает практикам их *относительную независимость* по отношению к внешним детерминациям непосредственного настоящего» [3]. Милитарный габитус, включающий в себя установки доминантной маскулинности, привычку к иерархическим взаимоотношениям и к жесткому контролю (которые интернализируются военнослужащими в течение длительного пребывания в армии под давлением/принуждением со стороны командного состава) может вступить в конфликт с гражданским габитусом свободы и самоопределения, который был сформирован до мобилизации актора и который необходимо реактуализировать *после* возвращения из армии. Ветераны, которые не осознают необходимости габитуальной пере(на)стройки, могут испытать большие сложности в процессе социальной реадaptации, предпочтя стратегию маргинализации вместо интеграции в гражданское поле. А умение транспонировать милитарный культурный капитал (предполагающий дисциплинированность, склонность к порядку, культуру подчинения) в регистр гражданской жизни может значительно облегчить процесс социальной реинтеграции ветеранов, восстановления социальных связей и профессиональной социализации.

Как полагают Л. Купер, Н. Кэдик, Л. Годьер, М. Флосси и Х. Энворд, важную роль в процессе пере(на)стройки габитуальной структуры ветеранов могут сыграть накопленные во время армейской службы формы капитала, представленные в таких конфигурациях: социальный капитал включает в себя боевое товарищество, доступ к военным социальным и дружеским сетям; культурный капитал предполагает вовлеченность в культуру воина, обладание милитарными компетенциями, техническими знаниями; символический капитал включает в себя престиж статуса бойца, боевые награды, знаки отличия на униформе, репутацию боевого эксперта [4, p. 57]. Умение транспонировать армейские формы капитала в гражданский регистр может способствовать формированию множественной (гибридной³) идентичности актора, включающей в себя разнообразие ролей бывшего солдата, супруга, родителя, гражданина страны, работника организации и т. п. Социальная реадaptация предполагает решение задачи воссоединения старой и новой идентичностей. Как демонстрируют результаты социологических исследований, ветераны, которые смогли воссоздать интегрированную идентичность после службы в армии, быстрее находят хорошую работу, больше зарабатывают, имеют лучшие жизненные навыки, хорошие семейные и профессиональные отношения. Ветераны, которые не смогли интегрировать прежние и новые идентичности, с большей вероятностью будут сталкиваться с различными жизненными сложностями [8; 9].

Л. Купер, Н. Кэдик, Л. Годьер, М. Флосси и Х. Энворд отмечают, что в гражданской жизни у ветеранов могут возникнуть серьезные трудности с конвертацией культурного, социального и символического капиталов военнослужащего в экономический капитал. То, что ценилось в армии и награждалось служебным продвижением и повышением, может оказаться невостребованным в экономическом поле⁴. В данном контексте гистерезис может стимулировать эволюцию милитарного габитуса, который начнет меняться, дабы соответствовать логике гражданского поля [4]. Хотя габитус является устойчивым к социальным изменениям, не исключена возможность его социокультурных модификаций. Западные социологи изучают различные формы габитуальных изменений милитарного опыта. Например, возможны мягкие формы личностной трансформации в направлении преемственности между военным и гражданским профессиональными контекстами (к примеру, поступление после демобилизации на службу в полицию, в тюремные или охранные организации, в которых

³ Понятие гибридной идентичности рассматривается в этнопсихологии и постколониальной теории в контексте изучения столкновения различных рас и этносов, вовлеченных в миграционные процессы. Понятие гибридной идентичности противопоставлено монолитному, эссенциалистскому понятию единичной идентичности.

⁴ Показательны некоторые высказывания американских ветеранов войны в Ираке, которые пытались вербализовать свой опыт возвращения из армии в повседневность. «В армии достижения военнослужащих символически награждаются посредством медалей и орденов, которые высоко ценятся в армейской среде и соотносятся с определенным статусом. В обычной же жизни действует своя собственная система признания достоинств человека; для гражданского населения военные награды обычно значат немного или вообще ничего. Боевой значок пехоты [CIB] – отличная награда, означающая, что я хорошо сделал свою работу как пехотинец. В армии у Вас есть определенное преимущество, если у вас есть CIB. Но когда вы возвращаетесь, вы уже не можете носить этот значок, потому что он никого не интересует» [10, p. 151].

доминирует маскулинная профессиональная культура) [11]. Другой мягкой формой транзита может стать переобучение, получение высшего или специального технического образования, прохождение спецкурсов на предприятиях с целью профессиональной реадaptации. В некоторых западных странах на государственном уровне разработаны специальные проекты, целью которых является фасилитация реадaptации ветеранов (например, в Великобритании разработан так называемый «Корпоративный договор» (часть проекта «Договор вооруженных сил»), который подписали более 900 британских компаний, обязавшихся способствовать профессиональной реадaptации бывших военнослужащих).

К «мягким» способам можно также отнести социальную/семейную поддержку⁵, признание со стороны общественности и СМИ, стимулирующие социальные интеракции и влияющие на формирование чувства принадлежности группе [8, р. 379–380]. Как подчеркивает К. Амиот, осознание ветераном своей признанности и общественной значимости может способствовать формированию позитивной постмилитарной идентичности (поэтому при изучении милитарной идентичности ветеранов полезно выяснить то, как, по их мнению, к ним относится общественность, как о них говорят в СМИ и *каким образом* публичный дискурс может способствовать/препятствовать социальной реадaptации ветеранов) [8, р. 379–380]. Кроме того, важную роль в процессе социальной реадaptации может сыграть информирование военнослужащих о проблеме кризиса идентичности, с которой они могут столкнуться после демобилизации и о способах эффективного разрешения этого кризиса. Ветеранам необходимо осознать, что для успешного завершения процесса социальной реадaptации может потребоваться значительное изменение милитарной идентичности с целью приспособления к гражданской жизни. Помимо личных усилий необходима также поддержка со стороны государства, военных учреждений, местных общин и предприятий.

Транзит милитарной идентичности можно также изучать в контексте теории «культурного шока» К. Оберга и Б. Бергмана, исследовавших состояние социальной тревоги и дезориентированности личности в ситуации внезапного погружения в неизвестный культурный контекст, в котором прежний социокультурный опыт уже неприменим. В ситуации культурного шока актер проходит через серию кризисов, порождающих новый жизненный опыт, итогом чего может стать реадaptация к новой культуре. Сталкиваясь с милитарной культурой, новобранцы первое время оказываются в состоянии культурного шока, поскольку основные атрибуты армейской культуры (униформа, приветствие-салют, военная дисциплина, иерархическая структура управления, культ оружия и техник самообороны, общинный образ жизни, культура воина и воинственности) значительно отличаются от гражданской культуры. Со временем новички начинают ощущать себя солдатами, подчиняясь требованиям новой культуры и формируя милитарную идентичность.

Б. Бергман использует термин «обратный культурный шок» (reverse culture shock) для описания трудностей социальной реадaptации ветеранов после возвращения из армии, когда им приходится реанимировать прежние культурные ценности и модели поведения, приспособившись к требованиям гражданского общества [13, р. 63]. Д. Хоган (J. Hogan) предложил 4-стадийную модель обратного культурного шока: наивность или отрицание; разочарование или негативизм; перспектива; реорганизация. В этом процессе ожидание того, что повторный переход будет легким (стадия наивности) уступает место осознанию того, что возвращение является скорее проблематичным (стадия разочарования). Чувство перспективы (третья стадия) появляется тогда, когда человек начинает осознавать сложившуюся ситуацию, прежде чем перейти к более реалистичным целям и ожиданиям, предполагающим реорганизацию идентичности (четвертая стадия) и ресоциализацию. В случае неудачного транзита актер может испытать отчуждение от новой культуры и желание дистанцироваться от нее (стадия отвержения). Крайним случаем срыва адаптации могут стать суицидальные мысли/действия как предельный отказ от приспособления к новой жизни, которая воспринимается как чуждая. Согласно американской статистике, каждый год 8 000 ветеранов умирают по причине самоубийства (это почти 22 суицида в день) [14]. Об увеличении количества суицидов среди ветеранов (в основном, в возрасте до 24 лет среди воевавших в Ираке и Афганистане) говорят и английские исследователи⁶. Так, К. Брюин, Р. Гарнетт и Б. Эндрюс, которые в 2010 г. провели в Великобритании исследо-

⁵ Д. Блэкберн в 2012–2016 г. провел исследование с использованием метода полуструктурированного интервью с 17 ветеранами вооруженных сил Канады, которое заканчивалось 10-минутным открытым обсуждением проблем транзита из армии в гражданское сообщество. Участникам было предложено описать проблемы, с которыми они столкнулись после увольнения из армии, по нескольким рубрикам: социальная жизнь, личная жизнь, психическое состояние, семейная жизнь, финансовая сфера, здоровье, обучение, профессиональная сфера. Участники исследования сообщили о проблемах, по крайней мере, в одной из четырех сфер – проблемах с психическим здоровьем, в социальной сфере, семейной жизни и финансовых делах. Ветераны сообщили о факторах, благоприятствующих реадaptации: семейная поддержка (в основном, со стороны супруга/и или родителей); поддержка со стороны других ветеранов; услуги психологов, врачей и социальных работников; занятия спортом; получение образования; профессиональная карьера; путешествия и волонтерство; некоторые упомянули алкоголь [12].

⁶ Согласно неофициальной украинской статистике, в 2018 г. более 1000 ветеранов АТО покончили жизнь самоубийством // Корреспондент.net, 26 апреля 2018. – Режим доступа: <https://korrespondent.net/ukraine/3965479-samoubystva-veteranov-hosudarstvo-ne-pomohaet>

вание милитарной идентичности ветеранов вооруженных конфликтов в Персидском заливе, Боснии и Северной Ирландии (были проведены интервью с 31 ветераном, совершившим попытку суицида, 59 ветеранами, которые думали или планировали суицид и 51 ветераном, которые не думали и не совершали попыток суицида). Результаты исследования продемонстрировали наличие определенной связи между негативным восприятием мира и суицидальным поведением/настроением ветеранов. Социальную отчужденность, ощущение непонимания со стороны окружающих и отсутствие/недостаток социальной поддержки авторы рассматривают как факторы риска, которые могут привести к срыву реадaptации ветеранов [15]. Помимо разочарования в людях (определяемых как «злостных эгоистов»), большинство ветеранов говорили об отчужденности от общества. Типичными были такие комментарии: «те, к которым я могу обратиться в любое время, это бывшие сослуживцы; это единственные люди, которым я доверяю». Многие ветераны говорили о том, что общество не оценило того, что они сделали на войне, когда рисковали собственной жизнью. Некоторые ветераны с суицидальными мыслями говорили об ощущении своего жизненного поражения и утрате вкуса к жизни.

В процессе исследования проблем адаптации солдат и офицеров украинской армии, участвовавших в военных операциях на Донбассе, О. Даниленко использовала концепцию «возвращающегося домой» А. Шютца [2, с. 121], рассматривая фактор изменения «систем релевантности» (А. Шютц) как один из самых важных факторов адаптации возвращающихся домой военнослужащих. Изменения происходят как в жизни самого солдата, так и в жизни родственников, поэтому системы релевантности изменяются, нарушая дистанции чуждости-близости.

В контексте концепции «возвращающегося домой» А. Шютца уместно анализировать «второй» транзит милитарной идентичности (из армии в гражданское поле). После демобилизации бывшие военнослужащие могут столкнуться с проблемой несоответствия систем релевантности, актуальных в армейском и гражданском полях, что может породить эффект ретардации реинтеграционного процесса. «Ситуация солдата уникальна. Когда по возвращении он будет говорить о ней – если вообще заговорит – то увидит, что даже симпатизирующие ему люди не понимают уникальности его индивидуального опыта, который сделал его другим человеком» [16, с. 554]. Успешность социальной реадaptации ветеранов в значительной степени зависит от их умения трансформировать милитарную идентичность, транспонировать ее в гражданский контекст и признать важность возобновления рутинных повседневных практик. Как полагает А. Шютц, одним из основных препятствий на пути социальной реадaptации ветеранов может стать не востребуемость в гражданском обществе обретенных в армии навыков, неспособность дистанцироваться от армейских ценностей конформизма и принять гражданские ценности автономного и свободного существования⁷. Будучи лишенным привычных атрибутов ценного в армии статуса бойца (военной формы, знаков отличия, боевых наград, нашивков и т.д.), ветеран может остро переживать свою незащищенность и не востребуемость в новом социальном контексте: «возвращающийся домой лишен военной формы, а с нею и привилегированного положения в обществе. Это не означает, конечно, что он лишается престижа защитника Родины, однако история свидетельствует, что долголетие не сопутствует памяти о славе» [16, с. 556]. Вернувшиеся с войны солдаты чаще сталкиваются с экзистенциальными вопросами, связанными с их идентичностью («кто я?», «как дальше жить?»), что, по мнению Р. Смита и Д. Тру, является эффектом необходимости приспособления к миру повседневности, в котором они чувствуют себя «чужаками» [10, р. 156–157].

Феноменологическое исследование мироощущения новобранцев, осуществляющих дрейф из гражданского в милитарное поле (первый транзит), можно найти в известном эссе А. Шютца «Чужой». Рассматривая культурный образец гражданского сообщества как проверенный и эффективный, новобранец после мобилизации может столкнуться с совершенно другими культурными предписаниями, которые на первых порах могут показаться «чуждыми» и породить личностный кризис⁸. Новобранец может столкнуться с тем, что привычная для него система мировосприятия окажется неэффективной в армейском поле и ее необходимо будет заменить на новые «базисные допущения», принятые в новом групповом контексте. А. Шютц подчеркивает необходимость деятельностного (не столько ментального) овладения новым сегментом жизненного опыта, когда «культурный образец народной группы перестает быть содержанием его мышления и превращается в сегмент мира, которым он должен овладеть своими действиями» [17, с. 540]. Ускорить процесс адаптации к армейским усло-

⁷ «К сожалению – и это главное, – нет гарантии, что социальные функции, выдержавшие тест в одной системе, смогут сделать то же, будучи перенесены в другую. Это особенно справедливо в отношении возвращающихся с войны ветеранов. С социологической точки зрения армейская жизнь демонстрирует странную амбивалентность. Она характеризуется исключительно высокой степенью принуждения, дисциплины, навязанной контролирующей и нормативной структурой. Чувство долга, товарищества, ощущение солидарности и субординации – выдающиеся качества, развитые в индивидууме, однако в данном случае они замкнуты внутри рамок определенной группы и не открыты его собственному выбору. ... В гражданском обществе солдат должен выбирать свои цели и средства и не может, как в армии, следовать авторитету или руководству. Поэтому он нередко чувствует себя, как ребенок без матери» [16, с. 555].

⁸ «Возникает «кризис», который, по известному определению У. Томаса, «прерывает поток привычки и создает измененные состояния сознания и практики», или, как мы могли бы сказать, мгновенно опрокидывает всю действующую систему релевантностей» [17, с. 538].

виям жизни во время формирования военной идентичности может фактор, который можно назвать «неустрашимостью непосредственного окружения»: «новый культурный образец приобретает характер окружающей среды. Из далекого он становится близким; его ненаполненные структуры наполняются живыми переживаниями; его анонимные содержания превращаются в конкретные социальные ситуации» [17, с. 540]. Столкнувшись с новой реальностью и новым культурным групповым образцом, новобранец под давлением неустрашимости окружения начинает трансформировать миропонимание и создавать новую систему релевантности, уместную в новом социальном поле. Его задачей становится осознать себя членом «мы-группы», идентифицироваться с армией или группой военнослужащих и принять военный культурный образец (как «заслуживающую доверия схему ориентации»). Если же новый культурный образец так и сохранит статус «чужого», то под вопросом окажется процесс создания военной идентичности, она может остаться путанной и неопределенной (диффузной), а ее обладатель по-прежнему будет себя идентифицировать как «гражданское лицо», временно оказавшееся в чуждых условиях военного окружения.

Выводы. В контексте теории П. Бергера и Т. Лукмана следует различать два модуса военной идентичности – слабую форму (соотносимую с частичной вторичной социализацией в армейском поле, которая не предполагает биографического разрыва с прошлым) и сильную форму (соотносимую с альтернативой, сопровождаемой формированием «базисного мира» нового социального окружения и дистанцированием от прошлого). Военная идентичность, сформировавшаяся в ситуации альтернативы, может быть связана с затрудненной социальной реадaptацией актора после демобилизации, тогда как военная идентичность, возникающая в ситуации рутинной вторичной социализации, может не сопровождаться сильной личностной трансформацией актора. В контексте теории П. Бурдьё транзит военной идентичности соотносится с концептом габитуса. Военный габитус, сформировавшийся во время службы в армии, может войти в столкновение с гражданским социокультурным контекстом во время транзита военнослужащего из армии в гражданское поле, результатом чего может стать формирование поствоенного габитуса ветерана. Противоречие между двумя габитусами, которые в течение длительного времени формировались в военном и гражданском социокультурных полях, может возыметь своим эффектом гистерезис (или торможение/запаздывание приспособления к социальным изменениям, вызванное инерционностью габитуса).

В контексте теории «культурного шока» К. Оберга и Б. Бергмана транзит военной идентичности соотносится с состоянием социальной тревоги и дезориентированности личности в ситуации внезапного погружения в неизвестный армейский культурный контекст, в котором прежний социокультурный опыт уже неприменим. В контексте концепции «возвращающегося домой» А. Шютца полезно анализировать «второй» транзит военной идентичности (из армии в гражданское поле). После демобилизации бывшие военнослужащие сталкиваются с проблемой несоответствия систем релевантности, актуальных в армейском и гражданском полях, что может привести к ретардации реинтеграционного процесса. Успешность социальной реадaptации ветеранов в значительной степени зависит от их умения трансформировать военную идентичность и транспонировать ее в гражданский контекст.

Литература:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Пер. Е. Руткевич. Москва: «Медиум», 1995. 323 с.
2. Даниленко О. Інтерпретація ідей А. Шютца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2018. № 1, С. 118–133.
3. Бурдьё П. Структура, габитус, практика. Журнал социологии и социальной антропологии. Том I. 1998. № 2. URL: <http://www.old.jourssa.ru/1998/2/4bourd.html> (дата звернення: 15.06.2018)
4. Cooper L., Caddick N., Godier L., Cooper A., Fossey M. and Engward H. A model of military to civilian transition: Bourdieu in action. *Journal of Military, Veteran and Family Health*. 2017. № 3 (2), P. 53–60.
5. Atherton S. Domesticating military masculinities: Home, performance and the negotiation of identity. *Social and Cultural Geography*. 2009. № 10 (8), Pp. 821–836.
6. Maringira G., Gibson D., Richters A. "It's in my blood": the military habitus of former Zimbabwean soldiers in exile in South Africa. *Armed Forces Sociology*. 2015. № 41 (1), P. 23–42.
7. Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики. Сост., общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии, 2005. 576 с.
8. Amiot C., de la Sablonniere R., Terry D., Smith J. Integration of social identities in the self: toward a cognitive-developmental model. *Personality and Social Psychology Review*. 2007. № 11 (4), Pp. 364–388.

9. Praharso N., Tear M., Cruwys T. Stressful life transitions and wellbeing: A comparison of the stress buffering hypothesis and the social identity model of identity change. *Psychiatry Research*. 2017. № 247. P. 265–275.
10. Smith R. T., True G. Warring identities: Identity conflict and the mental distress of American veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*. 2014. № 4, P. 147–161.
11. Higate P. “Soft Clerks” and “hard civvies”: Pluralizing military masculinities in *Military Masculinities: Identity and the State*. Westport, VA: Praeger, 2003. Pp. 27–42.
12. Blackburn D. Out of uniform: psychosocial issues experienced and coping mechanisms used by Veterans during the military–civilian transition. *Journal of Military, Veteran and Family Health*. 2017. Vol. 3. № 1.
13. Bergman B., Burdett H., Greenberg N. Service life and beyond – institution or culture? *RUSI Journal*. 2014. № 159 (5), Pp. 60–68.
14. Castro C., Kintzle S. Suicides in the military: The post-modern combat veteran and the Hemingway effect. *Current Psychiatry Reports*. 2014. № 16, Pp. 1–9.
15. Brewin C., Garnett R., & Andrews B. Trauma, identity and mental health in UK military veterans. *Psychological Medicine*. 2011. № 41, Pp. 1733–1740.
16. Шютц А. Возвращающийся домой. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Пер. с нем. и англ. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 550–556.
17. Шютц А. Чужой. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Пер. с нем. и англ. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. С. 533–549.

СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІ-ОДИНАЧКИ ТА ПІДКИНУТИХ ДІТЕЙ У СУСПІЛЬСТВІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Кругляк М. Е.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук

Житомирського державного технологічного університету

Миронюк М. А.,

студентка II курсу факультету обліку і фінансів

Житомирського державного технологічного університету

У статті розглянуто особливості правового статусу матерів-одиначок (покрыток) у ХІХ – на початку ХХ ст. крізь призму традиційного українського світогляду. Продемонстровано статистичні дані щодо чисельності підкинутих дітей у різних країнах світу. Доведено, що причини появи великої кількості позашлюбних дітей варто шукати в процесах урбанізації, індустріалізації та емансипації російського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В статье рассмотрены особенности правового статуса матерей-одиночек (покрыток) в ХІХ – начале ХХ вв. сквозь призму традиционного украинского мировоззрения. Продемонстрированы статистические данные о численности брошенных детей в разных странах мира. Доказано, что причины появления большого количества внебрачных детей следует искать в процессах урбанизации, индустриализации и эмансипации российского общества конца ХІХ – начала ХХ вв.

The article deals with the peculiarities of the legal status of single mothers (pkrytkas) in the nineteenth and early twentieth centuries through the prism of the traditional Ukrainian worldview. The statistics on the number of abandoned children in different countries of the world are shown. It is proved that the reasons for the appearance of a large number of illegitimate children should be sought in the processes of urbanization, industrialization and emancipation of Russian society in the end of the nineteenth and early twentieth centuries.

Ключові слова: покритка, підкидьок, позашлюбна дитина, матір-одиначка, урбанізація, емансипація, традиційне українське суспільство.

Постановка проблеми. У сучасному світі, що прагне соціальної, національної й гендерної рівності, проблема матерів-одиначок та безпритульних дітей досі є нагальною. І хоч жінку третього тисячоліття вже не засуджують за те, що вона виховує дитину без батька й не перебуває у шлюбі, а таких дітей уже не називають байстрюками, все одно наявність неповних сімей залишає свій відбиток на становленні особистості дитини та сприйнятті її суспільством. Але перш ніж здобути право не бути суспільними паріями, матерям-одиначкам довелося пройти довгий шлях, сповнений фізичних покарань, заслання й громадського осуду. Варто згадати хоча б українську класику й Тараса Шевченка з його «Катериною».

Друга проблема, яку хотілося б підняти у статті, це поява на світ позашлюбних дітей та ставлення держави до цієї проблеми. Важливо з'ясувати, якою була чисельність підкинутих дітей в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст., чи мало це явище загальноєвропейський масштаб, як держава турбувалася про таких дітей у притулках. Досвід минулого допоможе знайти шляхи розв'язання проблеми підкидьків та матерів-одиначок у сучасності.

Зауважимо, що у науковій літературі та повсякденному вжитку в Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. (а Наддніпрянська Україна входила в цей період до складу Росії) було зафіксовано терміни «незаконнонароджена дитина» у значенні «позашлюбна», а також «покрытка», що стосувався сільської дівчини, яка втратила цнотливість і народила дитину.

Становище матерів-одиначок та позашлюбних дітей ХІХ – початку ХХ ст. не знайшло належного висвітлення в історичній та соціологічній літературі. Вартими уваги є роботи російського доряднянського історика Івана Янжула [1], де розглядається проблема позашлюбних дітей (автор уживає

термін «незаконнонароджена дитина»), подається цікава статистична інформація щодо чисельності в Західній Європі. Серед сучасних науковців варто виділити роботи української дослідниці Ірини Ігнатенко [2; 3; 4], в яких зроблено акцент саме на традиційну культуру українців, їхнє ставлення до покриток та шлюбно-сімейних цінностей. У російського історика та соціолога Б. Миронова [5] знаходимо докладну інформацію про вік укладання шлюбів, мотиви одруження, кількість дітей у шлюбі, причини розлучень тощо.

Джерельною базою дослідження стали матеріали Державного архіву Житомирської області та періодичної преси кінця XIX – початку XX ст. (газети «Киевлянин» (Київ), «Вольнь» (Житомир)).

Мета статті – визначити становище матері-одиначки в суспільстві Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. та з'ясувати ставлення держави до матерів-одиначок і позашлюбних дітей.

Виклад основного матеріалу. У традиційному українському світогляді існував певний сценарій життя – народився, одружився, народив і виховав дітей, помер, а для людей, які не дотримувалися даного розкладу, не було місця в суспільстві. Так, людиною, що залишалася за бортом спільноти, можна назвати покритку.

Покритка (від слова «покривати») – стара народна назва дівчини, що втратила незайманість («вінок»), народила позашлюбну дитину; у старому селі таку дівчину звали ще стригною, бо, караючи за гріх, її публічно обстригали [6, с. 462–463].

Сама назва «покритка» пов'язана з обрядом покривання на весіллі голови дівчини хусткою. Голову покривала вона сама або старші жінки. Сам обряд покривання голови пов'язаний зі зміною стану – переходом від дівочтва до жіноцтва, бо жінка, на відміну від дівчини, вже не мала права ходити з неприкритою головою. Після того, як відбулося покривання голови, жінка уже не мала права ходити на вечорниці, носити яскраві червоні стрічки та одягатися так, як дівчина. Загалом, покритка в соціумі була ізольованою та небажаною особою [2, с. 81–82].

Порівнюючи Середню Наддніпрянщину з Поліссям, можна вказати тут на жорстоке ставлення до покриток. За нормами звичаєвого права XVIII – початку XIX ст. покритка підлягала осуду, вилучалася з громади, а подекуди таку жінку жорстоко карали, прив'язавши її до стовпа або закидавши камінням. Коли ж позашлюбну дитину охрещували, то покритка повинна була стояти протягом всієї служби на колінах на певній відстані від церкви. До того ж народний закон змушував відрікатися од покритки її батьків. Це підтверджується зіставленням Литовського Статуту зі звичаєвим правом: батьки можуть відректися од дітей, якщо ті без дозволу захопили їхнє майно; якщо свідчили в суді проти батьків без відповідних на те підстав; якщо не хочуть ручитися за своїх батьків у суді; якщо діти покинули немічних батьків; якщо діти не захотіли викупити з полону батьків; батько може відректися від доньки, якщо вона веде розпусне життя [7, с. 150].

Покритка через своє важке становище, через відчай та страх перед знеславленням могла приховувати свою вагітність та намагалася позбавитися плоду або й навіть новонародженої дитини. Ця проблема піднімається в поемах Тараса Шевченка «Катерина» й «Титарівна», повісті «Сердешна Оксана» Григорія Квітки-Основ'яненка та «Бурлачка» Івана Нечуя-Левицького, де показано життєві ситуації, які штовхали дівчат-покриток на вбивство своєї позашлюбної дитини.

Селяни різко негативно ставилися до позашлюбної народжуваності. Якщо дівчина мала таку дитину, то на неї та її родину чекали ганьба, ненависть односельців, а якщо в неї не було родини, то й бідність. Батьки матері-грішниці часто відверталися від неї та від її дитини. Нерідко вона вимушена була залишити село, переїхати до міста, ставати повією, підкидати дитину або у відчай вбивати її. Жінки, що мали народити не від свого чоловіка, намагалися викликати штучний викидень, часто зверталися до знахарок [5, с. 166]. Або ж, як варіант, народжували в так званих «родильних убежищах». В «Киевлянині» за 19 грудня 1910 року читаємо про одне з них: «Родильное убежище акушерок Поляниной и Смирновой, Бульварно-Кудрявская, 9. Принимаем беременных рожениц секретно под наблюдением врача-специалиста» [8, с. 7].

Не менше лякає інше оголошення в газеті «Киевлянин» від 12 грудня 1910 року. Якась особа пише: «Ребенка 2-месячного отдает нуждающаяся женщина на усыновление. М.-Благовещенская, 141, кв. 7» [9, с. 6]. Або таке оголошення від 15 грудня 1910 року у цій же газеті: «Желаю отдать мальчика 2 недель на усыновление. Введенская, 38, спросить Мизюкову» [10, с. 5].

І все ж дитина, яку матір залишала в місті, мала хоч якийсь шанс вижити. У фондах Державного архіву Житомирської області знаходимо чимало справ про «умерщвление ребенка». Найчастіше жінка йшла на такий крок, якщо мала інтимні стосунки з одруженим чоловіком, з паном, іншим неодруженим селянином чи служником, не могла фінансово забезпечити свою дитину тощо. Російське законодавство доволі суворо карало жінок за такі кроки, особливо в кріпосні часи. Зокрема Варвару Кириченкову за вбивство свого немовляти 1834 року спершу покарали десятьма ударами батоном, а потім засланням до Сибіру на поселення; за ведення блудного способу життя вона мала бути піддана церковному покаянню. Водночас одруженого чоловіка, що мав із Варварою статеві

стосунки, покарано двотижневим ув'язненням та церковним покаанням [11, арк. 15–16]. 20-річну селянку-сироту Анну Козлову із с. Протошки Житомирського повіту, яка втопила свого незаконно-народженого сина й зізналася в цьому, 1844 року відправлено на каторгу без тілесного покарання. Водночас до дворянина Вікентія Лукашевича, в якого на службі була селянка й від якого народила дитину, Житомирським повітовим судом винесено підозру [12, арк. 1, 7–23 зв.]. Значно пом'якшилося покарання жінок за приховування позашлюбних дітей після скасування кріпацтва. Наприклад, дочку штабс-капітана Ольгу Конюхову 1866 року покарали тримісячним тюремним ув'язненням за приховування позашлюбної дитини та тижнем арешту за підкидання дитини [13, арк. 19–36, 49]. Строк покарання обвинувачених жінок залежав від багатьох обставин. У пореформений час такі дії жінок каралися тюремним ув'язненням від чотирьох до вісьмох місяців. Але низка пом'якшуючих обставин могла суттєво скоротити термін ув'язнення. Так, 1874 року солдатку Євдокію Мельничкову, яка народила дитину, що невдовзі померла своєю смертю, покарано було лише тритижневим арештом [14, арк. 30–40 зв.].

Російський дорадянський історик Іван Янжул вказує на три причини зростання кількості позашлюбних дітей у будь-якому суспільстві: 1) ступінь розвитку й добробуту народу у зв'язку з його законами та установами; 2) деякі місцеві звичаї; 3) особливі випадкові умови: скупчення й тривале перебування військ у певній місцевості, значна еміграція. Першу причину пояснити доволі просто: життя в шлюбі передбачає великі матеріальні витрати, тому в бідних державах багато хто не може одружитися. А якщо шлюб є неможливим, то чоловік шукає задоволення у зв'язках, не освячених законом [1, с. 7]. Виходячи з аналізу публікацій у пресі кінця XIX – початку XX ст., доходимо висновку, що основною причиною появи підкинутих дітей була саме бідність матері. Наприклад, 27 березня 1898 року в коридорі будинку № 20 на Караваєвській вулиці в Києві знайшли 2-місячну дівчинку. У записці було вказано, що змусили підкинути дитину матеріальні труднощі [15, с. 4]. Інколи дітей підкидали багатодітні матері, які не могли їх прогодувати. Так, біля знайденої 8 серпня 1898 року в Києві підкинутої дівчинки, якій було приблизно два тижні, лежала записка, в якій матір пояснювала, що вона працює прачкою й уже має шістьох дітей [16, с. 3].

Наскільки важливою була проблема підкинутих дітей у світі? За даними німецького статистика Йоганна Едуарда Ваппеуса, в середині XIX ст. на 100 народжень було позашлюбних: в Сардинії – 2,09%, Голландії – 4,79%, Англії – 6,67%, Пруссії – 7,33%, Франції – 7,42%, Бельгії – 8,15%, Норвегії – 8,3%, Швеції – 8,8%, Австрії – 11,3%, Данії – 11,4%, Саксонії – 14,6%, Баварії – 20,6%. Що стосується Російської імперії, до складу якої входила й Наддніпрянська Україна, то ця цифра була невисокою – 4,34% [1, с. 12]. Російський статистик Артур фон Бушен поррахував кількість позашлюбних дітей по різних губерніях Росії. За його даними, найбільше «незаконних» народжень було у Петербурзькій (12,09%) та Московській (11,45%) губерніях, що зрозуміло, адже йшлося про столичні міста зі значною чисельністю населення. Щодо губерній Наддніпрянщини, то тут цифри не дуже високі: Волинська губернія – 3,1%, Таврійська – 2,42% [1, с. 14]. Наприклад, в Австрії, до складу якої входили західноукраїнські землі, ці показники були значно вищими: у Відні – 52,01%, а в Галичині – 8,38%, на Буковині – 7,58% [1, с. 17].

Цікавими є й статичні дані щодо кількості народжень поза шлюбом у містах і селах. На 100 народжень у містах «незаконних» було: в Московській губернії – 37,7%, Петербурзькій – 20,5%, Катеринославській – 10,6%, Подільській – 6,61%, Таврійській – 6,11%. Щодо сільської місцевості, то на 100 народжень «незаконних» 6,4% у Віленській губернії, 5,49% у Мінській, а от у Херсонській губернії – 1,47%, найменше ж – 0,49% – у Саратовській [1, с. 20–21]. Якщо взяти за 100% усіх позашлюбних дітей Російської імперії, то у 1859–1863 рр. найбільше їх народжувалося саме в селах – 74% проти 26% у містах. До 1910 року ці показники суттєво змінилися: 41% у містах проти 59% у селах [5, с. 182].

За спостереженням Б. Миронова, внаслідок більш швидкого зростання населення відсоток зареєстрованих позашлюбних дітей у православних знижувався: у 1859–1863 рр. він становив 3,4, 1870 р. – 3,0, 1885 р. – 2,7, 1910 р. – 2,3. Водночас у старообрядців, католиків, протестантів, іудеїв цей відсоток зростав. На думку дослідника, пояснення цьому явищу таке: жінки, що вступали в позашлюбні зв'язки, застосовували протизаплідні засоби, а ті, хто все-таки завагітнів поза шлюбом, робили аборт або штучний викидень. Що ж стосується неправославних жінок, то в цьому середовищі не було такого засудження позашлюбних зв'язків, тому діти не піддавалися дискримінації [5, с. 183].

Нагадаємо, що в Російській імперії люди, що підкидали дітей, несли відповідальність. Так, 1839 р. за підкидання немовлят арештували 47 чоловіків та 123 жінки, 1873 р. – 93 і 118 відповідно, 1892 р. – 206 і 805, 1913 р. – 410 і 1 759. За підрахунками Д. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербурга становила у 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 рази, тоді

як населення Росії збільшилося лише у 2,9 рази [5, с. 184]. Наддніпрянська Україна демонструвала ту саму тенденцію зростання кількості підкинутих дітей. Наприклад, 1872 р. в Києві було залишено напризволяще 24 дитини, 1876 – 55, 1882 – 105, 1886 – 152, 1892 – 305. Виходить, що за 20 років ця цифра збільшилася майже у 13 разів [17, с. 2].

Яка ж доля чекала на підкинутих дітей? За даними І. Янжула, 10% позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялися у виправних закладах або на каторжних роботах. Водночас далеко не всі підкидьки, що потрапляли до Виховних будинків, доживали до дорослого віку. Наприклад, 1767 року до Московського Виховного Будинку було прийнято 1 089 підкидьків, із них померло 1073 особи, або 98,53%. Схлжа картина була й у Західній Європі: в Австрії та Франції помирало до 12-річного віку 70% підкинутих дітей, водночас серед народжених у шлюбі смертність становила 40% [1, с. 1–2]. Високу смертність підкинутих дітей можна частково пояснити й необхідністю дотримання в Російській імперії бюрократичної процедури. Так, після того, як немовля було знайдено, його відправляли до поліцейського відділку, там складали протокол, де записували час й місце знаходження підкидька, ім'я та звання людини, що його знайшла, визначали стать і вік немовляти, детально описували речі, в які його було загорнуто. І лише після цього дитину відправляли до відділення підкинутих. У Києві у притулках затримувалися лише хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Станом на початок 1896 р., на вихованні приказу громадського піклування в Києві було 800 осіб. Відділення для підкинутих дітей існувало на кошти приказу громадського піклування, який брав на себе зобов'язання утримувати їх до повноліття [17, с. 2].

Діти, що були знайдені перехожими в Києві, направлялися до дитячого притулку імені Імператора Олександра II. Притулок було відкрито 1882 р. у власному будинку на Печерську. Станом на 1898 р., у закладі всього було 50 вихованців, хоча розрахований він був на значно меншу кількість осіб, через що діти жили в тисняві. Тому неодноразово піднімалося питання про розширення його помешкання [18, с. 2]. Дівав і Київський Маріїнський притулок, розрахований лише на дівчаток. 1898 р. ставилося питання про його розширення, аби в ньому могло утримуватися до 150 осіб віком до 17 років [19, с. 2].

Ні батько, ні держава, ні община за законом не повинні були утримувати позашлюбних дітей. Тому вони жили у селі паріями, їх ненавиділи, висміювали, вигадували їм принизливі прізвиська. Однак, досягнувши повноліття, чоловіки отримували земельний наділ нарівні з усіма [5, с. 166].

Зупинимося на правовому боці питання. Згідно зі Зведенням законів Російської імперії (1835, 1906 рр.), позашлюбними вважалися діти: 1) народжені неодруженою; 2) ті, що з'явилися після перелюб; 3) народжені після смерті чоловіка матері, до розірвання шлюбу розлученням, після визнання шлюбу недійсним, коли з дня смерті чоловіка матері, розірвання шлюбу, визнання його недійсним до дня народження дитини минуло понад 306 днів; 4) коли шлюб розірвано через повну, належним чином доведену, неспроможність чоловіка до подружнього життя, діти, народжені під час цього шлюбу, також визнаються незаконними [20; 21]. Тим не менш, російське законодавство йшло в напрямі покращення правового становища позашлюбних дітей. Так, у Зведенні 1835 року позашлюбна дитина була майже безправною: такі діти не мали права носити прізвиська свого батька, навіть якби він їх виховував; не мали права на спадщину ні від батька, ні від матері; не дозволялося всиновлення власних позашлюбних дітей [1, с. 59]. водночас редакція 1906 року стала набагато толерантнішою у ставленні до позашлюбних дітей: батько позашлюбної дитини повинен до її повноліття повністю її утримувати; батько відтепер міг стати опікуном власної дитини; позашлюбні мали права на спадщину матері [20; 21; 22].

Висновки. Отже, матір-одиначка у XIX – на початку XX ст. залишалася суспільним парієм у сільському середовищі, хоч ставлення до неї та народжених нею дітей із часом все ж дещо покращується. Пояснення цьому варто шукати в модернізаційних процесах, що охопили російське суспільство в другій половині XIX ст., світових процесах емансипації й поступового розкладу засад традиційної сім'ї. Урбанізація кличе матерів-одиначок у міста, в яких моральні настанови традиційного суспільства є не такими дієвими, де не загрожує громадський осуд.

Проблема підкинутих дітей у російському та українському суспільстві стала нагальною наприкінці XIX століття. Черговий номер газет повідомляв про залишених напризволяще дітей у Києві, Житомирі, Бердичеві тощо. Сирітські будинки й притулки не вмщували таку велику кількість підкидьків, потребували розширення та ремонту. Проте функції держави у регулюванні цього питання мали швидше формальний характер; максимальну відповідальність із догляду за підкинутими дітьми брала на себе громадськість.

Література:

1. Янжул Ив. О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк. Москва: В Унив. Тип., 1870. 80 с.
2. Ігнатенко І. «Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2016. 224 с.
3. Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2016. 224 с.
4. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків: КСД, 2017. 240 с.
5. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.: в 2 т. Санкт-Петербург. Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 548 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
7. Ткач А. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид-во Київ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1968. 170 с.
8. Родильное убежище. Киевлянин. 1910. № 350 (19 дек.).
9. Ребенка. Киевлянин. 1910. № 343 (12 дек.).
10. Желая. Киевлянин. 1910. № 346 (15 дек.).
11. Об арестантке крестьянке Варваре Кириченковой, осужденной за умерщвление ребенка // ДАЖО (Державний архів Житомирської області). Ф. 18. Оп. 2. Спр. 4. 29 арк.
12. Об арестантке девке Анне Козловой, судимой за утопление незаконно прижитого ею ребенка // ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 40. 54 арк.
13. О подкидыше ребенка дочерью штабс-капитана девицею Ольгою Конюховою, рожденного ею незаконно // ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 761. 49 арк.
14. О мертвом ребенке, найденном в чулане дворянина Марковского, рожденном солдаткою Евдокией Мельничуковою // ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 99. 62 арк.
15. Подкинутый и возвращенный ребенок. Киевлянин. 1898. № 91 (1 апр.).
16. Подкинутые дети. Киевлянин. 1898. № 219 (10 авг.).
17. Призрение бесприютных детей и подкидышей. Вольнь. 1897. № 40 (18 февр.).
18. Детский приют имени Императора Александра II. Киевлянин. 1898. № 161 (13 июня).
19. Киевский Мариинский детский приют. Киевлянин. 1898. № 201 (23 июля).
20. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.132, с. 14. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/14.html> (дата звернення: 05.09.2018).
21. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.132–140, с. 15. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/15.html> (дата звернення: 05.09.2018).
22. Свод законов Российской империи, Т. X, ч. 1, стб.141–144, с. 16. Санкт-Петербург, 1900. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/211/16.html> (дата звернення: 05.09.2018).

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ

Лешенок У. С.,

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується зв'язок між ціннісними орієнтаціями населення України та електоральним вибором. Метою статті є дослідження даного взаємозв'язку на регіональному рівні за допомогою поєднання двох джерел даних – шостої хвилі Європейського соціального дослідження, проведеної в Україні, та результатів голосування населення України на Парламентських виборах 2012 року. Поняття «цінності» у даній статті визначено у межах теорії Ш. Шварца як бажані цілі, що виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значущістю і є керівними принципами в житті людини. У аналізі використані десять цінностей, виділених Шварцом, які об'єднані у чотири ціннісні сектори, а саме цінності «Збереження», «Самоствердження», «Піклування про людей та природу» і «Відкритості до змін». На даних з обох джерел, згрупованих по областях, виявлена кореляція між рівнем вираженості цінностей із визначених секторів та часткою партій, які набрали більше 1% голосів на Парламентських виборах. Зафіксований зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором відкриває перспективи для можливості кластеризації партій на основі цінностей їх прихильників як альтернативу групуванню партій у межах класичних ідеологічних континуумів.

В статье анализируется связь между ценностными ориентациями населения Украины и электоральным выбором. Целью статьи является исследование данной взаимосвязи на региональном уровне с помощью сочетания двух источников данных – шестой волны Европейского социального исследования, проведенной в Украине, и результатов голосования населения Украины на Парламентских выборах 2012 года. Понятие «ценности» в данной статье определено в рамках теории Ш. Шварца как желаемые цели, выходящие за рамки конкретных ситуаций, которые отличаются друг от друга по своей значимости и являются руководящими принципами в жизни человека. В анализе использованы десять ценностей, выделенных Шварцем, которые объединены в четыре ценностных сектора, а именно, ценности «Сохранения», «Самоутверждения», «Заботы о людях и природе» и «Открытости изменениям». На данных из обоих источников, сгруппированных по областям, выявлена корреляция между уровнем выраженности ценностей из определенных секторов и долей партий, набравших более 1% голосов на Парламентских выборах. Зафиксированная связь между ценностными ориентациями и электоральным выбором открывает перспективы для возможности кластеризации партий на основе ценностей их сторонников в качестве альтернативы группированию партий в пределах классических идеологических континуумов.

The article analyzes the relationship between the value orientations of the Ukrainians and the electoral choice. The purpose of the article is to study this relationship at the regional level by combining two data sources - the sixth wave of the European Social Survey conducted in Ukraine and the results of the Ukrainians voting in the 2012 parliamentary elections. The concept of "value" in this article is defined within Schwartz's theory as desirable goals that go beyond specific situations, differ in importance from each other and are guiding principles in human life. The analysis uses the ten Schwarz's values, which are grouped into four value sectors, which are named «Conservation», «Self-Enhancement», «Self-Transcendence» and «Openness to Change». Correlation between the level of values from the identified sectors and the proportion of parties that scored more than 1% of the votes in the parliamentary elections is observed on the data from both sources, grouped by region. The fixed correlation between value orientations and electoral choice opens up perspectives for the possibility of clustering parties based on the values of their supporters as an alternative to grouping parties within the classical ideological continuums.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, політичні орієнтації, електоральний вибір

Постановка проблеми. У соціології існує кілька підходів до пояснення електоральної поведінки респондентів (на основі соціально-демографічних, соціально-психологічних характеристик, через теорію раціонального вибору) [1]. Досліджуючи фактори, які можуть впливати на вибір тієї чи іншої політичної сили або політичного лідера, соціологи, з одного боку, прагнуть побудувати моделі, які дозволяють робити прогнози щодо електоральної поведінки населення, а з іншого боку, прагнуть

оцінити, як функціонує демократія. Адже саме через вибори громадяни можуть суттєво впливати як на вибір політичної еліти, так і на вибір шляху розвитку країни та спосіб розв'язання найбільш актуальних проблем, і від того, наскільки дієвим є цей механізм, залежить міра демократичності суспільства [2, с. 239]. Актуальність вивчення електоральної поведінки зумовлена тим, що вона виступає важливим соціально-політичним показником, за допомогою якого можна визначити як рівень розвитку демократії у певному суспільстві, так і особливості формування демократичних інститутів [3, с. 190].

Але зазвичай у спробах знайти певні кореляційні зв'язки, які можуть лягти в основу математичних моделей, дослідники використовують змінні, у яких за допомогою прямого питання фіксують електоральний вибір респондента. З цим пов'язаний ряд проблем, які виникають під час використання прямого питання щодо преференцій респондента відносно певних політичних сил чи лідерів, або ж його намірів щодо голосування на найближчих виборах. Це і загальновідома «спіраль мовчання», коли респонденти, відчувачи, що їхні думки у суспільстві репрезентовані меншістю, а не більшістю, прагнуть приховати свої реальні атитюди та вподобання [4], і відсутність реального лідера або лідерів громадської думки, що є причиною високої частки тих, хто не визначився з вибором. У даній статті здійснена спроба поєднати дані опитування та результати голосування на виборах як змінну, яка найбільш об'єктивно фіксує електоральний вибір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У електоральній соціології є кілька підходів до пояснення факторів електорального вибору респондента. Так, згідно з точкою зору прихильників соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, яку ще можна назвати теорією партійно-ідеологічної ідентифікації, прихильність виборців до певної політичної партії, її кандидатів чи певного політичного типу партій складається в ході ранньої соціалізації індивіда в сім'ї, найближчому оточенні (коло спілкування в школі, на вулиці тощо) [1, с. 159]. У межах соціологічної (соціально-демографічної, статусної) теорії електоральної поведінки ключовим фактором, який впливає на політичні преференції респондентів, вважається набір соціально-демографічних характеристик, таких як вік, рівень доходу, місце проживання, рівень освіти, професія, релігійна приналежність [1, с. 153]. Також у вітчизняній електоральній соціології поширений підхід, у межах якого вважається, що електоральний вибір особи залежить від її ціннісних орієнтацій, адже вся система поведінки зрештою базується на цінностях [5]. У межах «економічної моделі» вважається, що виборець прагне здобути максимальний економічний ефект від електорального вибору, у «маркетинговій моделі» виборець також орієнтується на оптимальний «ринково виправданий» варіант вибору, але, окрім економічних, може враховувати й інші чинники (етнічні, релігійні, тощо) [6].

Дана робота присвячена дослідженню зв'язку між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором населення України. У межах визначення поняття «цінності» можна виділити два підходи в залежності від того, хто є їх носієм – окремі індивіди або ж соціальні спільноти. Підхід до інтерпретації цінностей як індивідуальних характеристик сформувався у межах психології, де цінності розглядались як змінна, через яку можна пояснити людську поведінку. Так, наприклад, Г. Олпорт та П. Вернон визначали цінності як базові переконання або уявлення індивіда щодо того, що є або не є важливим у його житті [7, с. 505]. У визначенні цінностей М. Рокіча цінності – це стійкі переконання у тому, що певний вид діяльності або спосіб існування є більш особисто або соціально прийнятним, ніж протилежний йому [8, с. 5]. Теорія індивідуальних цінностей Рокіча поступово була витіснена теорією базових цінностей Ш. Шварца, який під цінностями розуміє бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значимістю і є керівними принципами в житті людини [9, с. 903].

В основі даної роботи лежить теоретичне припущення, що цінності впливають на те, як люди організують та встановлюють певну ієрархію у своїх уявленнях і установках щодо різноманітних політичних питань, приймають політичні рішення і комунікують у сфері політики [10, с. 1]. Прикладом емпіричного обґрунтування зв'язку між цінностями та ідентифікацією з ідеологією може бути дослідження Ю. Пюрко з колегами, які довели існування зв'язку між базовими цінностями та лівими і правими політичними орієнтаціями на базі Європейського соціального дослідження (ESS) [11]. У низці досліджень підтверджується вплив цінностей на електоральний вибір. Для прикладу можна навести дослідження Ф. Леймгрубера, де у якості емпіричної бази були використані дані Швейцарського електорального дослідження за 2007 рік. В результаті аналізу Леймгрубер довів, що базові цінності мають опосередкований вплив на результати голосування, і цей вплив опосередкований саме політичними орієнтаціями [12]. Також Дж. Капрара та Ф. Зімбардо (2004), дослідивши вибори в Італії у 2001 та 2006 роках, довели, що цінності зумовлюють більшу варіацію електорального вибору, ніж соціально-демографічні змінні [13]. Серед українських соціологічних досліджень яскравим прикладом є дослідження І. Колодія, одним із завдань якого було вивчення впливу ціннісних орієнтацій, виміряних за методикою Р. Інґлегарта, на імовірність того, що респондент проголосує за «ліві» партії [14]. У дослідженні ціннісні орієнтації були використані у регресійних моделях як предиктори, і був зафіксований їх значущий вплив на залежну змінну.

У розглянутих роботах, з одного боку, аналіз здійснюється на індивідуальному рівні, тобто ціннісні орієнтації розглядаються як мотиви, що спонукають респондента проголосувати за ту чи іншу політичну силу або лідера. З іншого боку, електоральний вибір або політичні орієнтації тут фіксуються за допомогою прямих питань у соціологічному опитуванні.

Метою статті є дослідження зв'язку між ціннісними орієнтаціями та політичним вибором населення України на регіональному рівні за допомогою поєднання двох джерел даних – масового опитування та результатів голосування, представлених Центральною виборчою комісією. Тобто перехід з індивідуального рівня на регіональний (у даному дослідженні – на рівень областей України), дає можливість використати для фіксації електорального вибору не соціологічне опитування, а результати виборів як найбільш об'єктивний індикатор такого вибору.

Виклад основного матеріалу. У цій роботі взаємозв'язок електорального вибору та ціннісних орієнтацій досліджений за допомогою даних масового опитування (ціннісні орієнтації) та результатів голосування на Парламентських виборах 2012 року. Інтерпретація поняття «цінності» базується на методиці Ш. Шварца, відповідно, цінності визначаються як бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значущістю і є керівними принципами в житті людини [9, с.903]. В початковому варіанті теорії Шварца пропонується включати у круговий континуум 10 базових людських цінностей, які можуть бути зведені у 4 ширші ціннісні сектори. Так, до сектору «Збереження» належать цінності «Безпека», «Конформність» і «Традиція», а до протилежного за змістом сектору «Відкритість до змін» належать цінності «Ризик-новизна», «Самостійність» і «Гедонізм»; до сектору «Самоствердження» – цінності «Влада-багатство» і «Досягнення», а до протилежного за змістом сектору «Турбота про людей і природу» – «Універсалізм» та «Доброзичливість». На основі операціоналізації даної моделі Ш. Шварц створив дві методики – Ціннісний опитувальник і Портретний опитувальник. Аналіз ціннісних орієнтацій у даній статті базується на основі Портретного опитувальника, який включає в себе набір із 21 ціннісного «портрета» абстрактних осіб, схожість з якими респонденту пропонується оцінити за шкалою із шести пунктів: від «Дуже схожий на мене» до «Зовсім не схожий на мене» [15, с. 10]. Ця методика включена в анкету Європейського соціального дослідження. Шоста хвиля Європейського соціального дослідження (ESS), проведена в Україні у 2012 році, буде використана для аналізу ціннісних орієнтацій у даній роботі.

У якості змінної, яка фіксує електоральний вибір населення, у даному дослідженні використані результати голосування на Парламентських виборах, проведених в Україні у 2012 році. Як було зазначено вище, результати виборів, які надаються Центральною виборчою комісією по кожній дільниці, тут розглядаються як найбільш валідний спосіб фіксації електорального вибору.

Гіпотеза дослідження. Між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором населення України є статистично значущий взаємозв'язок на регіональному рівні. Даний зв'язок проявляється у тому, що рівень підтримки певної політичної сили позитивно корелює із рівнем вираженості групи цінностей, схожих за своїм мотиваційним наповненням. Оскільки для аналізу цінності розділені на чотири ціннісні сектори, очікується, що рівень вираженості цінностей, які входять до секторів «Самоствердження» та «Відкритість», буде мати позитивну кореляцію з рівнем підтримки частини політичних сил, які використані у аналізі. Водночас кореляція рівня підтримки цих політичних сил з секторами «Збереження» і «Піклування про людей та природу» буде негативною або буде відсутня. Так само передбачається наявність політичних сил, рівень підтримки яких буде позитивно корелювати з вираженістю цінностей «Піклування» та «Збереження» і негативно або незначуще корелювати з вираженістю цінностей «Самоствердження» та «Відкритості».

Для того щоб одночасно розглянути результати опитування та результати голосування на виборах, дані у обох масивах були згруповані за областями. Як було зазначено вище, у методиці Ш. Шварца наявний 21 індикатор, що використовуються в опитувальнику ESS для вимірювання 10 цінностей. Кожен з цих «портретів» респондент оцінює від 1 («Дуже схожий на мене») до 6 («Зовсім не схожий на мене»). Для подальшої роботи з цими змінними і перекодування їх у 10 цінностей насамперед варто змінити спрямування шкали, щоб більше значення інтерпретувалось як більша подібність. На наступному етапі по кожній цінності обраховується середнє значення індикаторів, через які вона вимірюється, але від отриманого середнього значення по кожній цінності віднімається середнє значення по усім індикаторам, які вимірюють цінності. Така методика розрахунку дає можливість обійти проблему того, що деякі респонденти схильні визначати усі наведені «портрети» як такі, що дуже схожі на нього або на неї. Аналогічним чином утворюються чотири ціннісні сектори, а саме «Самоствердження», «Відкритість до змін», «Збереження» і «Піклування про людей та природу». Надалі для полегшення інтерпретації 10 цінностей будуть зведені у 4 ціннісні сектори.

Для аналізу результатів голосування на Парламентських виборах 2012 року були відібрані 5 партій, які пройшли п'ятивідсотковий бар'єр та потрапили до Верховної Ради, а також 3 партії, які даний бар'єр не подолали, але набрали більше 1%. Результати голосування представлені у Таблиці 1.

Результати голосування по багатомандатному округу, 2012

Партія	Відсоток "ЗА"	Голосів "ЗА"
Партія регіонів	30,00	6 116 746
Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	25,54	5 209 090
Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»	13,96	2 847 979
Комуністична партія України	13,18	2 687 269
Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	10,44	2 129 933
Партія Наталії Королевської «Україна – Вперед!»	1,58	322 198
Політична партія «Наша Україна»	1,11	226 492
Радикальна Партія Олега Ляшка	1,08	221 144

Джерело: www.cvk.gov.ua

Результати голосування, так само, як і ціннісні орієнтації, групуються за областями. По кожній дільниці була розрахована частка кожної з восьми партій, наведених вище, а по областям була розрахована середня частка кожної партії. Для фіксації взаємозв'язку між вираженістю цінностей «Самоствердження», «Відкритості до змін», «Піклування про людей і природу» та «Збереження» і результатів голосування за кожну партію, розраховано коефіцієнт кореляції Пірсона, значення якого наведені у Таблиці 2.

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляції між рівнем підтримки партії та мірою вираженості ціннісних орієнтацій

Частка партії	Ціннісні орієнтації			
	Самоствердження	Піклування	Відкритість	Збереження
Партія регіонів	-0,15**	0,13**	-0,07**	-0,06**
ВО «Батьківщина»	0,13**	-0,09**	-0,10**	0,07**
«УДАР Віталія Кличка»	0,13**	-0,10**	0,06**	-0,09**
Комуністична партія України	-0,10**	0,09**	0,08**	-0,09**
ВО «Свобода»	0,02**	-0,05**	-0,14**	0,18**
Партія Н. Королевської «Україна – Вперед!»	0,02**	0,004	-0,05**	-0,08**
«Наша Україна»	0,17**	-0,15**	-0,04**	0,03**
Радикальна Партія О. Ляшка	0,11**	-0,20**	0,13**	-0,06**

** кореляція є значущою на рівні 0,01

На основі представлених коефіцієнтів кореляції можна підтвердити гіпотезу, висунуту раніше, щодо наявності статистично значущого зв'язку між рівнем вираженості ціннісних орієнтацій та рівнем підтримки тих чи інших політичних сил. Коефіцієнти зв'язку є слабкими, але, як було зазначено вище, вплив ціннісних орієнтацій на електоральний вибір все ж є непрямим (Ф. Леймгрубер, Дж. Капрара, Ю. Пюрко). Тому навіть невисокі значення кореляції все одно представляють інтерес для аналізу, адже значущість даних коефіцієнтів доводить, що зв'язок між ціннісними орієнтаціями та електоральним вибором на регіональному рівні існує, навіть більше, інтерес представляє структура цих зв'язків.

Як ми і припускали вище, якщо певна політична сила має позитивну кореляцію з одним із секторів, то з протилежним за мотиваційним наповненням сектором зв'язок або негативний, або відсутній. Так, наприклад, рівень підтримки Партії регіонів позитивно корелює з рівнем вираженості цінностей «Піклування» і негативно – з рівнем вираженості цінностей «Самоствердження». Аналогічна ситуація наявна і у структурі зв'язку ціннісних орієнтацій та рівня підтримки Комуністичної партії. Протилежна ситуація спостерігається у структурі зв'язків ціннісних орієнтацій та рівня підтримки партій «УДАР» та «Батьківщина»: рівень підтримки цих партій позитивно корелює з цінностями «Самоствердження» та негативно – з цінностями «Піклування». А от, наприклад, рівень підтримки партії «Свобода» позитивно корелює з ціннісними орієнтаціями сектору «Збереження» та негативно із протилежним «Збереженню» ціннісним сектором – «Відкритості до змін». Саме така структура зв'язку є важливою, адже, якби рівень підтримки політичних сил мав однаковий напрям кореляції з цінностями, протилежними за мотиваційним змістом, це могло б наштовхнути нас на припущення, що ми маємо справу зі статистичним артефактом. Але отримані результати, у сумі із значущістю коефіцієнтів кореляції, дозволяють зробити висновок про існування зв'язку між ціннісними орієнтаціями та рівнем підтримки політичних сил на регіональному рівні.

Оскільки дані коефіцієнти кореляції представлені на регіональному рівні, це обмежує можливість інтерпретації цих зв'язків на індивідуальному рівні, тобто, коли цінності інтерпретуються як мотиви, що спонукають респондента проголосувати за ту чи іншу політичну силу. Bazуючись на існуючих дослідженнях взаємозв'язку цінностей та політичних орієнтацій, можна зробити припущення, яким чином ціннісні орієнтації та електоральний вибір пов'язані на індивідуальному рівні, але емпіричні дані, використані у цьому дослідженні не дають можливості підтвердити або спростувати такий зв'язок. Для того щоб припустити, які політичні орієнтації можуть бути характерні для респондентів, які поділяють ті чи інші цінності, можна скористатись результатами дослідження Ш. Шварца (2014). Ціннісні орієнтації, що входять до сектору «Піклування», а саме «Універсалізм» та «Доброзичливість», пов'язані як із прагненням респондентів до збереження та покращення добробуту людей, які входять до їх найближчого оточення, так і захисту добробуту всього суспільства в цілому. Ті респонденти, які поділяють дані цінності, переймаються захистом природи, ідеями соціальної справедливості, рівності, демонструють толерантність. У політичних орієнтаціях таких респондентів дані цінності можуть проявлятися у переконаннях щодо необхідності рівномірного розподілу ресурсів та можливостей у суспільстві, що може виражатись у підтримці втручання держави в економіку країни, схваленні політики позитивної дискримінації тощо. Ціннісні орієнтації, які складають сектор «Збереження» («Конформність», «Традиція», «Безпека»), виражаються у прийнятті звичаїв та переконань, які продукуються традиційною культурою або релігією, переконаннях, що уряд має обмежувати дії, які можуть зашкодити іншим або порушити соціальні норми. Такі респонденти переймаються безпекою та стабільністю у суспільстві, соціальних взаємодіях та їх особистому житті. У політичних орієнтаціях усе перераховане може бути виражене у переконаннях у тому, що уряд повинен запобігати підливним діям громадян та примушувати населення дотримуватись законів, від суспільства очікується захист традиційних релігійних та сімейних цінностей.

Ціннісні орієнтації, які входять до сектору «Самоствердження» («Влада-Багатство» та «Досягнення») проявляються у прагненні домінування та контролю над іншими людьми і ресурсами, а також у наданні високої значущості особистому успіху і схваленню іншими людьми. У політичних орієнтаціях респондентів, які поділяють такі цінності, може простежуватись негативне ставлення до втручання уряду в економічні процеси у державі. Ціннісні орієнтації у секторі «Відкритості до змін» («Самостійність», «Ризик-Новизна», «Гедонізм») пов'язані з прагненням до чуттєвого задоволення, захоплюючих пригод, нового досвіду. Респонденти, для яких характерна висока вираженість даних цінностей, прагнуть до незалежності у власних діях і думках, самостійності при прийнятті рішень. У політичних орієнтаціях це може проявлятися в очікуванні від держави захисту громадянських прав та свобод, переконанні у тому, що кожен громадянин вільний діяти і думати так, як вважає за потрібне.

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків. Таким чином, в результаті проведеного дослідження можна зробити висновок про існування статистично значущого зв'язку між ціннісними орієнтаціями населення України та електоральним вибором на регіональному рівні. Отримання таких результатів стало можливим завдяки поєднанню двох масивів даних – результатів масового опитування та результатів голосування на виборах. Кореляція на регіональному рівні не означає, що аналогічні зв'язки відтворюються на індивідуальному рівні, але існуючі дослідження, присвячені взаємозв'язку цінностей, політичних орієнтацій та електорального вибору, дають підстави припустити, що на індивідуальному рівні може існувати непрямий вплив ціннісних орієнтацій на електоральний вибір через політичні орієнтації (Ф. Леймгрубер, Дж. Капрара, Ю. Пюрко). В такому разі політичні орієнтації є всеохоплюючими нормативними принципами, віруваннями та переконаннями відносно уряду, громадян та суспільства [9, с. 902]. Серед перспектив подальших досліджень можна назвати верифікацію такого причинного зв'язку в умовах українського суспільства.

Також можна припустити, що на основі сили та напряму кореляційних зв'язків політичні партії можуть бути об'єднані у певні кластери. Так, наприклад, Партія регіонів та КПУ, рівень підтримки яких позитивно корелює з вираженістю цінностей «Піклування» та негативно – з вираженістю цінностей «Самоствердження», входили до однієї коаліції у Верховній раді 6 скликання (2010–2012). Водночас у Верховній Раді 7 скликання у 2014 році була утворена коаліція, до складу якої увійшли партії ВО «Батьківщина», «УДАР» і ВО «Свобода», при цьому рівень підтримки даних партій позитивно корелює з вираженістю цінностей «Самоствердження» та негативно – з вираженістю цінностей «Піклування». Тобто подальші дослідження в цьому напрямку відкривають можливості кластеризації партій на основі ціннісних орієнтацій їх прихильників, адже групування партій у межах класичних ідеологічних континуумів (як-то ліві/праві, ліберальні/консервативні) в Україні ускладнено через відсутність ідеологічної ідентифікації як у самих партій, так і через відсутність ідеологічної самоідентифікації у респондентів. Перспективним є дослідження ідеологічної близькості даних партій (шляхом експертного опитування, аналізу передвиборчих програм) з метою перевірки того, чи відтворюються у програмах або діяльності цих партій цінності, з якими позитивно корелює рівень підтримки даних партій.

Література:

1. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. 310 с.
2. Бекешкіна І. Вибори–2012: динаміка рейтингів і мотивація вибору. Соціальні виміри суспільства, 2013. № 5. С. 239–251.
3. Хамутовская С. Социально-психологический подход к изучению электорального поведения населения: сущность и особенности. *Spółeczeństwo i Edukacja – Międzynarodowe Studia Humanistyczne*, 2012. № 2. С.189–204.
4. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. 352 с.
5. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні і політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 4/5. С. 176–187.
6. Шинкаренко О. Маркетингова модель електоральної поведінки: сутність та основні характеристики. Український соціологічний журнал, 2013. № 1/2. С. 87–91.
7. Campbell J.B., Jayawickreme E., Hanson E.J. Chapter 18 Measures of Values and Moral Personality. *Measures of Personality and Social Psychological Constructs*, 1st Edition. Academic Press, 2014. 824 p.
8. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press, 1973. 438 p.
9. Schwartz S. H., Caprara G. V., Vecchione M., Bain P., Bianchi G., Caprara M. G., Cieciuch J. Basic Personal Values Underlie and Give Coherence to Political Values: A Cross National Study in 15 Countries. *Political behavioral*, 2014. № 36/4. P. 899-930.
10. Hitlin S., Piliavin J. A. Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 2004. № 30. P. 359-393.
11. Piurko Y., Schwartz S. H., Davidov E. Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries. *Political Psychology*, 2011. № XX. P. 1–25.
12. Leimgruber P. Values and Votes: The Indirect Effect of Personal Values on Voting Behavior. *Swiss Political Science Review*, 2011. № 17/2. P. 107–127.
13. Caprara, G. V., Zimbardo, P. Personalizing politics. *American Psychologist*, 2004. № 59. P. 581–594.
14. Колодій І. Соціальний клас, політична культура і освіта як джерела лівих політичних орієнтацій в Україні, Польщі, Росії і Нідерландах: попередній порівняльний аналіз. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 4. С. 55-73.
15. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2012. № 2/1. P. 1–20.

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КОНФЛІКТІВ

Панченко Л. Ф.,
*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розкриваються питання, пов'язані з навчанням майбутніх соціологів методології та методам дослідження конфліктів, зокрема аналізуються деякі магістерські програми провідних університетів світу. Окреслено кількісні методи, які використовуються у дослідженні конфліктів, джерела онлайн даних щодо дослідження миру та конфліктів.

В статье раскрываются вопросы, связанные с обучением будущих социологов методологии и методам исследования конфликтов, в частности анализируются некоторые магистерские программы ведущих университетов мира. Определены количественные методы, используемые в исследовании конфликтов, источники онлайн данных по исследованию мира и конфликтов.

The article reveals the issues related to the training of future sociologists in the methodology and methods of conflict investigation. Particularly, the article analyzes some Master programs of the leading universities of the world. The article outlines quantitative methods used in the investigation of conflicts, and sources of on-line data on peace and conflict research.

Ключові слова: методологія та методи соціологічних досліджень, управління конфліктами, кількісні методи, якісні методи, бази даних конфліктів.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується різноманітними політичними, етнічними, міжнародними конфліктами, які чекають на своє вирішення [1–8]. Підготовка фахівців, які можуть сприяти вирішенню конфліктів, є важливим завданням вітчизняної та закордонної освіти. Одним із важливих аспектів такої підготовки є використання (разом із якісними) кількісних методів дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які вивчали різноманітні аспекти управління та врегулювання конфліктів, медіації, є такі: К. Левін, Н. Міллер (N.E. Miller), М. Дойч (Morton Deutsch), Дж. Фон Нейман (J. von Neumann), Т. Шеллінг (T.C. Schelling), А. Здравомислов, Е. Берн, G. Sharp, Д. Друкман, Кристофер Р. Митчел (Christopher R. Mitchell) та ін. Серед сучасних науковців-практиків Р. Брет, А. Хес, С. Пурі, Ш. Лохна, І. Кононов (конфлікт у Донбасі) та ін.

Про актуальність підготовки фахівців у напрямі вирішення конфліктів та медіації свідчать магістерські спеціальності та спеціалізації із соціальних наук провідних університетів світу [11–15].

Мета статті – проаналізувати курси з методології та методів вивчення конфліктів, які використовуються в магістерських програмах, та запропонувати на їх основі шляхи оновлення змісту курсів із кількісних методів, які пропонуються бакалаврам та магістрам із соціології в Україні, зокрема в КПІ імені Ігоря Сікорського.

Виклад основного матеріалу. У проведеному нами експерименті на сайті amazon.com ми знайшли 584 продуктів-книжок, пов'язаних із темою дослідження конфліктів (conflict research) (рис. 1).

Цікаво, що більшість книг зі списку пов'язана із методологією якісних досліджень. Наприклад, «The Coding Manual for Qualitative Researchers», «Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches», «Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook» та ін.

Але аналіз наукових джерел свідчить і про наявність кількісних підходів до проблематики досліджень, наприклад, робота Nathaniel Beck, Gary King and Langche Zeng [3], присвячена пошукам шляхів покращення використання кількісних методів до міжнародних конфліктів.

Автор дослідження [2] Ron P. Smith наголошує на тому, що кількісні методи є важливим компонентом дослідження питань конфліктів та миру, оскільки багато аспектів, які при цьому розглядаються, вимірюються кількісно, наприклад, частота та інтенсивність конфліктів, визначення військових витрат тощо. При цьому кількісне дослідження світу може бути покращено, якщо дослідники приділятимуть більше уваги основним питанням, а менше – механічному застосуванню статистичних методів.

Рис. 1. Результати пошуку книг з тегом «conflict research» на amazon.com

Вольф Дитер Ебервейн (Wolf-Dieter Eberwein) [1] розглядає теоретичний внесок кількісних досліджень у концептуалізацію міжнародного конфлікту та стверджує, що дослідження міжнародних конфліктів повинні намагатися узгодити два протилежні підходи, підхід до взаємодії подій та підхід до війни.

Робота Філіпа А. Шродта (Philip A. Schrodtt) [9] присвячена питанням передбачення результатів конфліктів між країнами на основі нейронних мереж; порівнюється точність її передбачення з моделями, побудованими з використанням дискримінантного аналізу, логіт-аналізу. Моделі штучного інтелекту для управління конфліктами розглядаються в роботі [10].

Цікаво простежити магістерські програми з урегулювання конфліктів деяких провідних університетів та з'ясувати акценти, які розставили розробники цих програм щодо методології дослідження конфліктів. Ми узагальнили деякі позиції цих програм у таблиці 1.

Таблиця 1

Програми курсів з методології та методів дослідження миру конфліктів деяких провідних університетів

№	Назва курсу	Заклад	Рік	Програмне забезпечення
1	Research Methods In Conflict Studies And Human Rights https://srdjanvucetic.files.wordpress.com/2015/01/ech3350a-2012.pdf	Університет Оттава	2012	SPSS
2	Applied Statistics for Peace and Conflict Studies http://www.uio.no/studier/emner/sv/statsvitenskap/PECOS4022/	Університет Осло	2015-2018	STATA
3	Research Methods in Conflict Studies Fall 2011 https://ustpaul.ca/upload-files/HumanSciences/cours2011-2012/Syllabus-ECS_5103_Research_Methods_2011.pdf	Saint Paulu University	2011-2012	Акцент на якісні методи
4	Міжнародні літня школа в Осло https://www.prio.org/Education/International-Summer-School/Course-Description/	International Peace Research Institute, Oslo PRIO	2016	Теоретично спрямований
5	King's Interdisciplinary Social Science Doctoral Training Centre KISS319: Peace, Conflict, Quantitative Research And Big Data https://www.kcl.ac.uk/study/assets/PDF/graduate-school/doctoral-training-centre/KISS319.pdf	Institute for Economics & Peace (IEP)	2016-2017	Excel, R

Опишемо детальніше ці курси та програми.

1) Курс «Research Methods In Conflict Studies And Human Rights», що пропонується в університеті Оттави, стосується застосування методології для досліджень у галузі вивчення конфліктів та вивчення прав людини; вивчення якісних та кількісних методів, а також дослідження конкретних ситуацій; вивчення етичних питань, пов'язаних із проведенням досліджень із прав людини та конфліктів. Курс закінчується розглядом основних кількісних методів, використовуваних для аналізу великих даних. Для аналізу даних пропонується програмне забезпечення SPSS;

2) Курс «Applied Statistics for Peace and Conflict Studies» знайомить студентів із різними статистичними методами, широко використовуваними в джерелах із питань миру та конфліктів. Основний акцент у курсі робиться на регресійних моделях (бінарній, логістичній регресії, моделях панельних даних). Цей курс є обов'язковим для студентів, які спеціалізуються в галузі політичних наук, і надає їм інструменти для читання та критичної оцінки існуючих статистичних досліджень із питань миру та конфліктів, а також проведення власних статистичних досліджень. Як програмне забезпечення для аналізу даних у курсі рекомендується STATA;

3) Курс «Research Methods in Conflict Studies» університету Сан-Паула (Saint Paul University) представляє студентам практичні, теоретичні та етичні питання щодо проведення та оцінки досліджень у галузі конфліктів. Він спрямований на розвиток необхідних навичок для проведення та оцінки оригінальних, насамперед якісних досліджень у галузі соціальних наук у цілому і в галузі вивчення конфліктів зокрема;

4) Міжнародна літня школа в Осло забезпечує загальне введення у міждисциплінарну сферу досліджень миру, поєднуючи теорію, методологію та емпіричні аспекти. Курс лекцій розділено на три розділи, які вивчаються протягом шести тижнів: причини конфлікту; динаміка конфлікту; вирішення конфлікту та зміцнення миру. Курс має теоретичну спрямованість;

5) Курс «Peace, Conflict, Quantitative Research And Big Data», який пропонується Інститутом економіки та миру (Institute for Economics & Peace (IEP)) – тренінговий курс для докторантів, призначений для ознайомлення з використанням кількісного аналізу у дослідженнях із питань миру та конфліктів та з тим, як його можна поєднувати з більш традиційними «якісними» методами дослідженнями. Завдяки суміші навчальних та комп'ютерних сесій студенти отримують практичні навички використання кількісних методів.

У курсі використовується вільне програмне забезпечення R, обговорюється сутність великих даних і те, як такі організації, як Організація Об'єднаних Націй та Світовий банк, використовують їх для відстеження і розуміння конфліктів. Поєднання практичних навичок роботи з даними, а також із дискусіями про найсучасніші розробки в галузі забезпечує слухачів навичками, корисними для професійної діяльності. Окремо розглядаються випадки, коли дані зіграли роль у таких важливих подіях, як Брекзїт, останні вибори в США та ін.

Під час тренінгу розглядаються такі теми:

- вступ до вивчення миру та конфліктів;
- основи кількісного аналізу (основи статистики, кореляція, регресія, часові ряди);
- змішані методи у вивченні миру та конфліктів;
- статистичний аналіз;
- роль даних у головних подіях у світі (вибори 2014 у Великобританії, Брекзїт, вибори у США, політичні прогнози).

Під час першої теми розглядаються різноманітні індекси, зокрема GPI (Global Peace Index, Глобальний індекс миру), запропонований Інститутом економіки і миру (Institute for Economics and Peace, IEP), що містить 23 показники, пов'язані з насильством або страхом насильства [16]. Показники було обрано вперше за допомогою експертної групи у 2007 році, їх щорічно переглядають групи експертів. Показники охоплюють три аспекти: тривалість локального або міжнародного конфлікту, соціальну безпеку, мілітаризацію. Усі оцінки для кожного індикатора нормалізуються за шкалою від 1 до 5. Приклади таких показників для першого аспекту – безпосередньо конфлікту:

- 1) кількість і тривалість внутрішніх конфліктів;
- 2) кількість смертей від зовнішньо організованих конфліктів;
- 3) кількість смертей від внутрішньо організованих конфліктів⁴
- 4) кількість, тривалість і роль в зовнішнім конфлікті;
- 5) інтенсивність внутрішньо організованого конфлікту;
- 6) відносини із сусідніми країнами.

Важливим фактором якості досліджень миру та конфліктів є вільний доступ до баз даних конфліктів. Програма Uppsala Conflict Data Program (UCDP) [17–19] є одним із головних провайдерів даних про організоване насильство у світі та найстарішим проектом збору даних про громадянські війни, що має історію майже 40 років. UCDP надає високоякісні дані, які систематично збираються і щороку оновлюються.

	<i>Extrasystemic</i>	<i>Interstate</i>	<i>Intrastate</i>	<i>Total</i>
<i>Peace agreement</i>	8	10	39	57
Duration (days), mean	1,941	349	2,068	1,749
Duration (days), median	2,027	222	1,200	1,036
<i>Ceasefire</i>	0	19	31	50
Duration (days), mean	0	563	2,490	1,763
Duration (days), median	0	213	630	365
<i>Victory</i>	4	13	102	119
Duration (days), mean	286	460 (184)*	625	595
Duration (days), median	302	19 (15)*	24	23
<i>Other outcome</i>	9	21	116	146
Duration (days), mean	2,189	472	1,735	1,581
Duration (days), median	1,532	365	647	590

Рис. 2. Описові статистики тривалості та закінчення конфліктів за UCDP [19]

Дані про збройні конфлікти публікуються щорічно в журналі досліджень миру з 1993 року, у звітах з безпеки людини з 2005 року, в щорічнику SIPRI з 1988 року та у звіті «Держави в збройному конфлікті» (1987–2012 pp.).

Бібліотека університету Отаго також містить цінні ресурси для дослідження миру та конфліктів [20].

Відділ гуманітарних, соціальних та політичних наук Центра вивчення безпеки ETH Zurich наводять множини даних у <http://www.css.ethz.ch/en/services/datasets.html>. У списку посилань ми знайдемо Всесвітній банк, Євростат, Інститут дослідження миру в Осло, Стокгольмський інститут дослідження миру (SIPRI) та ін.

Наведемо приклад пошуку в базі даних United Nation Peacemaker, яка включає близько 800 документів, що представляють мірні угоди та пов'язані з ними матеріали. Користувачі можуть мати доступ до повних текстів документів на різних мовах та можуть використовувати різні критерії пошуку. Результати нашого пошуку включають 4 документи (рис. 3) щодо конфлікту на Донбасі:

SEARCH RESULTS (4):

Region	Country/Territory	Conflict Type	Agreement Title	Date (sort) ▲	Language
Europe	Ukraine	Intra-State	Package of Measures for the Implementation of the Minsk Agreements	12/02/2015	Russian
Europe	Ukraine	Intra-State	Memorandum on the Implementation of the Provisions of the Protocol on the Outcome of Consultations of the Trilateral Contact Group on Joint Steps Aimed at the Implementation of the Peace Plan (Implementation of the Minsk Agreement)	19/09/2014	
Europe	Ukraine	Intra-State	Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group (Minsk Agreement)	05/09/2014	Signed Version
Europe	Ukraine	Intra-State	On Peaceful Settlement of Situation in the Eastern Regions of Ukraine (unilateral)	20/06/2014	English

Рис. 3. Документи про мірні угоди у конфлікті на Донбасі в базі даних United Nation Peacemaker

У дослідження конфліктів важлива проблема встановлення кількості загиблих у конфліктах та війнах. Пошук у базі даних атак зі смертельним кінцем http://cpostdata.uchicago.edu/search_results_new.php надав такі результати (рис. 4).

Attack List

[Download Data](#) ▾

	Locations	Campaign	Attack Date	Deaths
View Details	Ukraine	Russian Separatists vs. Ukraine	2014-07-22	4
View Details	Ukraine	Russian Separatists vs. Ukraine	2015-01-25	1

Рис. 4. Загиблі в Україні в кампанії «Російські сепаратисти проти України»

Таблицю можна доповнити, якщо ознайомиться з таким ресурсом, який пропонується під час онлайн масового курсу на платформі Future Learn «Accounting For Death In War» (Розрахунок загиблих у війнах), який розроблено Університетом Лондона [21]. Із 2003 року дослідник М. Уайт, підтримує іспанський інформаційний портал icasualties.org, бази даних військовослужбовців коаліції, які загинули в Іраку та Афганістані. Сайт містить щорічну кількість смертей для США, Великобританії та інших країн; можна отримати і більш суттєві відомості, натиснувши відповідні посилання. На гілці Афганістану ми можемо знайти щомісячні дані, а також розбивки по країні, провінціям Афганістану та інші. Вкладка «жертви» надає такі відомості: найменування служби загиблих службовців разом із суттєвою супровідною інформацією, включаючи дати, причини та місця смерті, вік, місця походження тощо.

Висновки. Аналіз наукових джерел, програм провідних університетів світу з питань досліджень конфліктів та миру, медіації дозволяє зробити такі висновки. У дослідженнях із питань конфліктів та медіації доцільно об'єднувати, змішувати якісні та кількісні методи, оцінюючи переваги та обмеження. Кількісні методи є важливим компонентом дослідження питань конфліктів та миру, оскільки багато аспектів, які при цьому розглядаються, вимірюються кількісно, наприклад, частота та інтенсивність конфліктів, визначення військових витрат тощо. Серед кількісних методів, які вивчаються в програмах із дослідження конфліктів, вагоме значення мають такі: кореляція, множина та логістична регресія, аналіз часових рядів, дискримінантний аналіз, застосування нейронних мереж тощо. Програмне забезпечення використовуються: статистичні середовища SPSS, STATA, R. Важливим фактором якості досліджень миру та конфліктів є вільний доступ до баз даних конфліктів, серед яких University of Uppsala Conflict Data Program (UCDP), The Armed Conflict & Location Event Data Project (ACLED) та ін. Масивами даних для аналізу можуть виступати дані Всесвітнього банку, Євростату, Інституту дослідження миру в Осло, Стокгольмського інституту дослідження миру (SIPRI) та ін.

Курси з кількісних методів, а також деякі інші, що викладаються студентам-соціологам, які спеціалізуються з питань врегулювання конфліктів, доцільно оновити та розширити в плані використання вищеописаних методів, ресурсів, засобів під час виконання практичних та лабораторних робіт, розрахункових робіт, курсових робіт. Так, наприклад, у курсі «Соціальна статистика та демографія» в межах запланованої теми «Індекси» варто розглянути такі індекси та складники, як індекс людського розвитку, глобальний індекс миру, індекс позитивного миру, глобальний індекс тероризму, індекс корупції і т. ін. (The Human Development Index, the Global Peace Index, the Positive Peace Index, the Global Terrorism Index, The Corruptions Perception Index).

Напряму подальшого дослідження пов'язуємо з розробленням навчально-методичного забезпечення щодо оновлення змісту курсу «Математичні та статистичні методи аналізу соціологічної інформації», щодо включення до нього питань використання нейронних мереж для прогнозування вирішення конфліктів.

Література:

1. Eberwein W.D. The Quantitative Study of International Conflict: Quantity and Quality? An Assessment of Empirical Research. *Journal of Peace Research*. 1981. Vol. 18, № 1. P. 19–38.
2. Smith R.P. Quantitative Methods in Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1998. Vol. 35, № 4. P. 419–427.
3. Beck N. Improving Quantitative Studies of International Conflict: A Conjecture/ Nathaniel Beck, Gary King, and Langche Zeng // *American Political Science Review*. 2000. № 94. P. 21–36. <https://gking.harvard.edu/files/gking/files/improv.pdf>
4. Druckman D. *Doing Research: Methods of Inquiry for Conflict Analysis*. SAGE Publication. 2005. 387 p.
5. Gagliardone I. *Public Opinion Research in a Conflict Zone: Grassroots Diplomacy in Darfur*. 2008. URL: http://repository.upenn.edu/cgcs_publications/13
6. Mitchell C. Conflict, Social Change and Conflict Resolution. An Enquiry. *The Berghof Handbook Dialogue*. 2005. № 5. 25 p. URL: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogue_Chapters/dialogue5_mitchell_lead-1.pdf
7. Coleman P.T. *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice* URL: <https://books.google.com.ua/books?id=ay74AgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
8. Caplan R. *Studying Conflict And Practicing Peacebuilding/ Richard Caplan // E-International Relations*. Jul 20, 2017. URL: <http://www.e-ir.info/2017/07/20/studying-conflict-and-practicing-peacebuilding/>
9. Schrodtt P.A. Prediction of Interstate Conflict Outcomes Using a Neural Network. *Social Science Computer Review*. 1991. Vol. 9, № 3. P. 359–380.
10. Habtemariam E. *Artificial Intelligence for Conflict Management*. May 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/220487240_Artificial_Intelligence_for_Conflict_Management

11. Research Methods in Conflict Studies and Human Rights URL: <https://srdjanvucetic.files.wordpress.com/2015/01/ech3350a-2012.pdf>
12. Applied Statistics for Peace and Conflict Studies. URL: <http://www.uio.no/studier/emner/sv/statsvitenskap/PECOS4022/>
13. Research Methods in Conflict Studies. URL: https://ustpaul.ca/upload-files/HumanSciences/cours2011-2012/Syllabus-ECS_5103_Research_Methods_2011.pdf
14. International-Summer-School. URL: <https://www.prio.org/Education/International-Summer-School/>
15. Peace, Conflict, Quantitative Research and Big Data. URL: <https://www.kcl.ac.uk/study/assets/PDF/graduate-school/doctoral-training-centre/KISS319.pdf>
16. Institute for Economics & Peace. Global Peace Index 2018: Measuring Peace in a Complex World, Sydney, June 2018. URL: <http://visionofhumanity.org/reports> (accessed Date Month Year) <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/06/Global-Peace-Index-2018-2.pdf>
17. Sundberg R. Introducing the UCDP Georeferenced Event Dataset. Journal of Peace Research. 2013. Vol.50, № 4. P.523–532.
18. Croicu M. UCDP GED Codebook version 18.1. Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University. 2017.
19. Kreutz J. How and When Armed Conflicts End: Introducing the UCDP Conflict Termination Dataset. Journal of Peace Research. 2010. Vol.47, № 2. P. 243–250.
20. Peace & Conflict Studies: Data. URL: <https://otago.libguides.com/c.php?g=171486&p=1494230>
21. Accounting for Death in War. URL: <https://www.futurelearn.com/courses/accounting-death-war/>

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПРАКТИКО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ У СОЦІОЛОГІЇ

Скокова Л. Г.,
*кандидат соціологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту соціології НАН України*

Статтю присвячено розгляду трьох етапів у розвитку практико-теоретичних підходів у соціології. Розглянуто основні поняття в теоретизуванні соціальних практик Е. Гіденса як представника першого етапу і Т. Шацкі як провідного фігуранта другого етапу. Підкреслюється, що паралельно із теоретизуванням практик формується царина практико-орієнтованих досліджень у прикладних дисциплінах, зокрема соціології організацій, студій мас-медіа, соціології (культурного) споживання.

Статья посвящена рассмотрению трех этапов в развитии практико-теоретических подходов в социологии. Рассмотрены основные понятия в теоретизировании практик Е. Гидденса как представителя первого этапа и Т. Шацки как ведущего фигуранта второго этапа. Подчеркивается, что параллельно с теоретическим осмыслением практик формируется домен практико-ориентированных исследований в прикладных дисциплинах, в частности социологии организаций, студиях масс-медиа, социологии (культурного) потребления.

The article is devoted to three stages in the development of practice-theoretical approaches in sociology. The study considered the basic concepts in E. Giddens's practice theory as the representative of the first stage and T. Schatzki's practice theory as the leading figurant of the second stage. It is emphasized that in parallel with the theoretical understanding of practices, a domain of practice-oriented research in applied disciplines is formed: the sociology of organizations, mass media studies, sociology of cultural consumption.

Ключові слова: практико-теоретичні підходи, етапи практико-орієнтованих досліджень, Е.Гіденс, Т.Шацкі, прикладні практико-орієнтовані дослідження.

Постановка проблеми. Поняття «практики» розробляється й активно використовується в багатьох сучасних академічних дисциплінах: філософії, теорії культури, культурній антропології, соціології, культуральній історії, культуральній географії та ін. В основі цього інтересу з часів його виникнення лежить намагання виходу за межі усталених дихотомій стилю наукового мислення (суб'єкт – об'єкт, структура – дія, індивідуалізм – холізм, мікро – макро). Практико-теоретичні підходи в соціології, зокрема соціології культури, останні півстоліття пов'язані з пошуками концептуальних інструментів, які здатні краще пояснити мінливі, рухливі, плинні реалії повсякденного життя, знайти ті одиниці соціального аналізу, які були б одночасно близькими до повсякденного досвіду діяльності (етнометодів) звичайних людей і тих соціальних (культурних) механізмів, які утримують життя людей разом у всьому його розмаїтті. Треба сказати, що різні теоретичні підходи до трактування концепту «практики» і його ролі в соціальному аналізі, наявність близьких до теорій практик реляційних, прагматичних підходів, «матеріальних», об'єкт-центрованих студій, а також розвиток практико орієнтованих підходів у дисциплінах і субдисциплінах «середнього рівня», робить це поле насиченим і комплексним, породжуючи необхідність спроб картографування його сучасних станів.

Стан розроблення проблеми. Представниками теорій практик у соціології вважають П. Бурдьє, Е. Гіденса, Г. Гарфінкеля, М. Фуко, М. Серто та ін. Еволюція сучасних практикоорієнтованих підходів відбувається в атмосфері поширення постгуманістичних, реляційних, об'єкт-центрованих досліджень. До осмислення і використання цих підходів, зокрема доробку авторів практико-теоретичних праць, зверталися вітчизняні соціологи В. Бакіров, Л. Бевзенко, В. Бурлачук, Є. Головаха, О. Злобіна, Н. Коваліско, В. Королько, Н. Костенко, П. Кутуєв, О. Куценко, О. Личковська, С. Макеєв, Л. Малес, О. Мартинюк, В. Резнік, О. Резнік, А. Ручка, Н. Отрешко, О. Погорілий, О. Симончук, М. Соболевська, Н. Соболева, В. Степаненко, Ю. Сорока, В. Судаков, В. Танчер, В. Тарасенко та багато інших. Із початку 2000-х років у соціальних науках все частіше стали говорити про «поворот до практик», корпус теоретичних розвідок, прикладних досліджень у цій царині став зростати швидкими темпами.

Постає наукова проблема виявлення нових тенденцій у розвитку теорій практик та розгляду потенціалу й особливостей цих підходів для аналізу динаміки сучасних суспільств.

Метою статті є вирізнення характеристик основних етапів у розвитку практико-теоретичних підходів як основи для досліджень культурних практик.

Виклад основного матеріалу. Філософським підґрунтям теорій практик уважають феноменологію й аналітичну філософію, зокрема праці М. Гайдеггера, Л. Вітгенштейна, інших представників аналітичної філософії (Г. Райла, М. Полані) [4; 18; 19; 20]. Вирізняють також праці Ч. Тейлора, Ф. Ліотара, Дж. Батлер, М. Фуко, А. Макінтайра, Ж. Дельоза, Р. Рорті, Х. Дрейфуса та інших мислителів. У соціології до основоположників теорій практики, представників її «першого покоління» відносять П. Бурдьє, Е. Гіденса, Г. Гарфінкеля, дослідників конверсаційного аналізу М. Лінча, Е. Щеглоффа та ін. Ураховуючи внесок теоретиків соціальної феноменології, символічного інтеракціонізму в становлення соціології повсякдення, соціології ритуалів, перформативної соціології, задіюється обговорення праць А. Шюца, І. Гофмана та інших представників інтерпретативної соціології, соціального конструктивізму. Водночас дехто з дослідників заглиблюється в історію філософських і соціальних дисциплін глибше і звертаються до праць Аристотеля, поняття «праксісу» К. Маркса, ідей екзистенціалізму. Американська дослідниця Е. Роулз розглядає основоположником теорії практик Е. Дюркгейма і надає свою версію переосмислення праць Г. Гарфінкеля через призму ідей Дюркгейма [7].

Найбільшу популярність у соціології, зокрема соціології культури, отримали концепції П. Бурдьє «конструктивного структуралізму» і Е. Гіденса – «структурації». Для соціології культури вивчення Бурдьє і його колегами логіки практик, практичного сенсу і безпосереднього розгортання практик продукування і споживання культурних продуктів у полях мистецтва, літератури, релігії, науки тощо стали в багатьох випадках точкою відліку, породжуючи концептуально і методологічно подібні дослідження на матеріалах різних країн [1; 2; 9; 10].

Намагання Гіденса поєднати аналіз осмисленості, рефлексійності індивідуальної поведінки і впливів на неї з боку соціальних структур було сприйняте у свій час як новація, надаючи нові способи розгляду соціальної і культурної динаміки. Він показав, що структури правил і ресурсів зумовлюють діяльність, а в потоці людської діяльності репродукуються структурувальні особливості (правила і ресурси) соціальних систем [5]. Рутинізовані потоки повсякденного життя не є результатами свідомо поставлених цілей акторами, не детерміновані жорстко структурними впливами. Вивчати треба, наголошує він у праці «Конституювання суспільства» (1984), «не досвід індивідуального актора і не існування будь-якої форми соціальної тотальності, а соціальні практики, упорядковані в просторі і часі. Соціальні дії людей є циклічними подібно певним самовідтворюваним природним явищам. Це означає, що вони не утворюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, до того ж тими самими способами, за посередництвом яких люди реалізують себе як актори» [6, с. 40]. Таким чином, він пояснює важливі ідеї свого бачення теорії практик: саме упорядкована в просторі і часі діяльність (рутинізована цією циклічністю) постійно репродукується людьми, які через залучення до неї і набувають властивостей бути соціальними акторами. Ураховуючи, що теорії практик трактують агента як єдність «тіло/розум», задіяння (enactment) певної практики передбачає й залучення до тих ментальних її властивостей, режимів інтерпретації, знання психічних рутин/процедур, емоційних станів, які її роблять специфічною. Як пише Гіденс: «Рефлексивність» слід розуміти не просто як «самосвідомість», але властивість і характерну особливість рухливого потоку соціального життя, котрий можна спостерігати» [6, с. 40].

І тілесні активності індивіда (сукупності дій, рухів організму), і його пізнавальні зусилля (раціоналізації, самопояснення причин, цілей) набувають вигляду потоку, протяжності (*duree*) поведінки, вони злиті, а не відособлені, їх відокремити можна лише завдяки дискурсивній сфокусованості на досвіді. Поведінка має складну стратифіковану структуру: практичне знання, рефлексивний моніторинг як спостереження, контроль дій і взаємодій, раціоналізації, а також уписаність у навколишню ситуацію і ширший контекст. Рефлексивний моніторинг дії рутинно актуалізується у ситуаціях часо-просторової співприсутності інших, які здатні оцінювати компетентність діяча, ступінь його володіння «етнометодами», його необхідність посилюється у ситуаціях взаємодії – зіткнень з іншими акторами, непересічних подій. Дискурсивні раціоналізації взагалі можуть не збігатися з факторами, які визначають поведінку. По-перше, норми, що надають межу соціальному життю, передбачають досить широку варіативність трактувань. По-друге, наявні значні «сірі зони», недоступні дискурсивній свідомості. Набагато важливішими виявляються «взаємні знання», як їх називає Гіденс, або «запас знань» (А. Шюц), які вписані у рутинні, загальноприйняті способи дій [6, с. 42–43]. Межа між дискурсивною і практичною свідомістю коливається залежно від накопичення навичок, від контексту, обставин розгортання практик. Несвідоме чітко відділене від дискурсивної свідомості і не може до неї проникнути. Отже, за словами Гіденса, фундаментом теорії структурації є *практична свідомість* – властивість соціального актора, на яку об'єктивістська, структуралістська традиція не звертають уваги, на відміну від детального її розгляду у феноменології й етнометодології. Гіденс надає і детальні розміркову-

вання щодо ролі інтенціональності у діяльності [6, с. 47]. Так, повсякденне життя є інтенціональною діяльністю, актор цілком компетентно поводить себе відповідно до конкретного контексту повсякдення. Проте результатом цієї поведінки часто бувають ненавмисні наслідки. Наслідки цієї ненавмисної діяльності перетворюються на неусвідомлювані умови, обставини подальшої поведінки, вчинків. Ми можемо навмисно розмовляти грамотно або ні, але неусвідомлюваними наслідками будуть або репродукування мови у її нормативному вигляді, або її зміна, ослаблення нормативності (наводить він приклад, оснований на структуралістському баченні мови і мовлення).

Важливим моментом, який підкреслює Гіденс, є розрізнення рефлексивного моніторингу дії як опису дії для себе, пояснення її причин, її навмисності (і відстеження бачення її іншими як раціональної), дії як такої, як здатності здійснити цю дію, на що вказує й етимологія слова: за Оксфордським словником, актор, дієвець – «той, хто має владу чи добивається результату». Отже, поняття «діяльність» стосується «подій, ініціатором і рушійною силою яких є індивід, який міг би себе повести інакше на кожному етапі усталеної послідовності подій»; часто діяч включається в потік діяльності (не тому, що він так хоче, планує зробити, а просто тому, що *робить* це) [6, с. 49].

Загалом, сутність теорії структурації Гіденс пов'язує з концептами структури, системи і подвійності структури. Соціальні системи – це відворювані соціальні практики зі «структуральними властивостями», вони мають вигляд ієрархічно організованої у просторі й часі протяжності практик. Соціальні інститути він визначає через ступінь протяжності, усталеність базується на більшій часо-просторовій протяжності в межах тих чи інших спільнот [6, с. 58–60]. Гіденс пояснює своє трактування структури, протиставляючи його традиційному розгляду як, скажімо, каркасу будинку, які властиві дуалістичним концепціям об'єкта і суб'єкта, коли «зовнішнє» обмежує вільну ініціативу актора. Його визначення структури: «генеративні» (породжувальні) правила (і ресурси); структуровальні властивості соціальних систем, завдяки яким у них забезпечується «зв'язність» часу і простору, властивості, які сприяють відтворенню більш-менш однакових соціальних практик в часі і просторі, що надає їм «систематичну» форму; структура є «віртуальний порядок» відносин перетворення; структура є взірць соціальних відносин, що існує в певному часі і просторі, структура виявляє себе за посередництвом практик; структура як пам'ять фіксує напрями поведінки компетентних суб'єктів діяльності [6, с. 58–59].

Ці визначення через поняття «правил», «систематизацій», «взірця» практик і відносин нагадують визначення культури. Можна навести думку британського дослідника Джона Скотта, який уважає, що концепт структури Гіденса насправді є концептом культури. «Культура як структура насправді є центральною ідеєю в соціології Гіденса. Відповідно до цієї точки зору, культура складається з основних правил, які використовуються в соціальній взаємодії і за допомогою яких відтворюються соціальні системи. Ці «правила» не є нормами і цінностями, як підкреслюють структурні функціоналісти, це глибоко укорінені і втілені (*embedded and embodied*) генеративні диспозиції, які організують соціальні практики. Те, що Гіденс називає «структура», насправді є тим, що структуралістські й інші автори бачили культурними кодами соціального життя» [24]. Правила і ресурси, якими індивіди керуються у взаємодії, Гіденс закликає розглядати засобами виробництва соціального життя як «діяльності, що продовжується», і продуктами, що продукуються і репродукуються цією діяльністю, що й становить принцип подвійності (дуальності) структури [6, с. 62].

Ідеї Гіденса широко використовуються в соціологічних дослідженнях культурних практик, хоча частіше його погляди трактуються конвенційно для соціології, розглядаючи діяльність через призму індивідуального вибору. Можна навести приклад соціологічного дослідження відвідувачів музеїв, коли розроблена німецьким соціологом В. Кірхбергом операціональна рамка має поєднувати «структуру і агентність» шляхом використання моделі людини *Homo sociologicus*, тобто врахування соціоструктурних макродетермінацій (П. Бурдьє) і, по-друге, моделі людини *Homo oeconomicus*, з урахуванням усвідомлених раціональних рішень актора на мікрорівні (Е. Гіденс) [14]. Такому прочитанню Е. Гіденса сприяли, на думку критиків, недостатня опрацьованість ним концепції особистості, в якій слабо інтегровані і збалансовані рівні дискурсивної, практичної свідомості, несвідомого, а також намагання, особливо в більш пізніх працях, відстоювати ідеї активного, вільного у рішеннях актора, що відповідає духу ліберальної ідеології [15, р. 59–60].

Тим не менше концептуалізації Гіденсом соціальних практик, практичного знання, тілесності, часо-просторових рутин продовжують слугувати важливим джерелом для низки представників «другого» і «третього» етапів практико орієнтованих досліджень. Для конститування *другого етапу* в розвитку теорії практик був важливим вихід збірки «Практичний поворот у сучасній теорії» (2001), співредактором якої став американський соціальний філософ Т. Шацкі [20]. У збірці було представлено тексти таких відомих дослідників у широкому полі теорій практик, як Е. Свідлер, Л. Тевено, Д. Блур, Г. Колінз, С. Тьорнер, М. Лінч, Х. Дрейфус, Е. Пікеринг, К. Кнор-Цетина, Дж. Рауз та інші. У цих працях можна знайти трактування практики як колективної дії, бачення культури як практики, розгляд концепту «мовчазне знання» та інші обговорення важливих для теорії практик ідей та концептів.

Широкоцитованою стали праці А. Реквіца, які дозволили більш чітко уявляти місце теорій практик серед інших соціологічних підходів, популяризувати ці ідеї, зокрема серед дослідників культурних практик [17]. Для вітчизняної соціологічної спільноти важливими стали публікації російських дослідників В. Волкова, О. Хархордіна, В. Вахштайна, присвячені аналізу цього та суміжних підходів [3; 4; 8]. Близький до теорії практик «поворот до матеріальності» отримав значну увагу в публікаціях російських дослідників, тематичних випусках журналів, перекладах ключових праць. У розширенні кордонів поля теорії практик відіграють свою роль студії науки і технології (STS), прагматичні підходи, перформативні підходи, різні версії реляційних підходів, зокрема ті, які асоціюються з іменами Ж. Дельоза, М. Деланди, Б. Латура, Дж. Ло, Дж. Уррі, А. Мол та ін.

Ключовою фігурою для «другого» етапу теорій практик став Т. Шацкі (професор філософії в Університеті Кентукі, США). Він розробляє протягом останніх двадцяти років оригінальний концептуальний вокабуляр свого бачення цієї царини, є автором монографій «Соціальні практики: підхід Вітгенштейна до людської діяльності і соціальне», «Місце соціального: філософський опис конституювання соціального життя і змін», «Часопростір людської діяльності: перформанс, суспільство, історія як індетерміновані телеологічні події» [19; 21; 22], розділів у збірках, присвячених застосуванню теорій практик у конкретних дисциплінах [13; 23]. Провідними представниками теорії практик в соціології для Шацкі є П. Бурдьє, Е. Гіденс; у сучасній філософії – М. Гайдегер, Л. Вітгенштейн, Х. Дрейфус, Ч. Тейлор, Ж.-Ф. Ліотар. Загальні принципи, властиві «сімейству» теорій практик, Шацкі описує таким чином [23, р. 13–14]. (1) Практика є констеляцією різних діяльностей, які певним чином організовані; вона стосується багатьох людей і є соціальним явищем. (2) Практики як організовані діяльності множини людей (а не діяльність окремих індивідів) формують значущі риси людського життя. Різні соціальні феномени (наука, влада, організації, соціальні зміни та ін.) треба сприймати як *форми*, шукати витоки в організованих певним чином діяльностях. Практико-орієнтовані теорії відрізняють себе від онтологічного індивідуалізму, для якого соціальні явища є констеляціями індивідуальних дій. Людські дії, думки, мотиви, ідентичності формуються під впливом задіяності у практиці, тому соціальні феномени не можуть складатися лише з дій людей, ці дії треба розглядати у поєднанні з контекстом відповідних практик. Теоретики практик є опонентами й широкому спектру системних, структуралістських теорій із фокусуванням на системних принципах чи абстрактних структурах і механізмах. (3) Діяльність людини спирається на невисловлюване, непропозиціональне, практичне знання; визнання цієї тези сприяє протидії відомому розколу у філософії на суб'єкт і об'єкт. Прикладами непропозиціонального знання є «know how» Г. Райла, «звички» М. Мерло-Понті, «навички» Х. Дрейфуса, «габітус» П. Бурдьє, «практична свідомість» Е. Гіденса. Підґрунтя цих концептів Шацкі вбачає в ідеях Вітгенштейна щодо «слідування правилу» і «знання, як іти далі» [19, р. 91, 157]. Акцент на тілесності є внеском теорії практик до полеміки щодо панування розуму над тілом. Отже, на думку Шацкі, різні версії практико-теоретичних підходів поєднує переконання, що такі феномени, як знання, смисл, людська діяльність, наука, влада, мова, соціальні інститути, історичні трансформації відбуваються всередині поля практик і є його аспектами або компонентами [20].

«Практики» Шацкі визначає як «відкриту, дисперсну просторово-часову сполуку діянь і висловлювань (*nexus of doings and sayings*)» [23, р. 14]. Дисперсність специфічних для практики активностей означає, що вони розміщені в об'єктивному просторі протягом певного об'єктивного часу, тоді як відкритість стосується переліку активностей, у разі його вичерпності і конкретизації практика стала б нерухомою. У кожній практиці є центральні діяння і висловлювання, які мають місце навіть тоді, коли людина робить ще щось: вони є діями, які людина має «програвати», виконувати. Практика (констеляція діяльностей) певним чином організована: це досягається через практичне розуміння (*practical understandings*), правила, телеоафективні структури, генералізоване розуміння (*general understandings*) [23, р. 15–16]. Шацкі знаходить паралелі щодо елементів-організаторів практики у Бурдьє (габітус, ставки, капітали), Гіденса (набори правил і ресурсів).

Ці та інші концепти, які розробляє Т. Шацкі у своїй версії теорії практик, починають усе частіше використовувати у прикладних дослідженнях, часом модифікуючи, доповнюючи, поєднуючи з іншими поняттями. *Третім етапом*, який хронологічно відбувається одночасно з «оголошенням» практичного повороту в теорії, стали практико-орієнтовані дослідження в різних дисциплінах. Їх становлення є помітним завдяки тематичними випускам у галузевих журналах, появі впливових публікацій і монографій як теоретичного, так і емпіричного змісту. Для досліджень організації такими стали тематичні випуски часопису «Organization» у 2000 і 2007 роках, останній номер вийшов під назвою «Практико-уґрунтоване теоретизування навчання і пізнання в організаціях» за редакцією італійської дослідниці практик Сильвії Герарді [11]. Зазначають, що імпульсами для розвитку цього поля в міждисциплінарних студіях організації було усвідомлення подібності ідей різних прихильників практико-орієнтованих підходів, інноваційності в теоретичному, а також прикладному планах. Водночас проліферація концептів, словників понять, одиниць аналізу, методологій дослідження на певному етапі стала шкодити розвитку цього поля. Нині вже можна спостерігати устремління до пошуків відмін-

ностей, розвиток моделей аналізу з вищою теоретичною узгодженістю, що свідчить про досягнення певної консолідації досліджень практик у студіях організації. Праці італійського дослідника Девіда Ніколіні стали відомими у сфері розроблення практико-уґрунтованих підходів до вивчення пізнання, навчання, організаційних змін із приділенням уваги методології досліджень [16].

У дослідженнях медіа певний вплив на поширення практико-уґрунтованих досліджень справили праці Н. Колдрі, Дж. Постіла та їх колеґ. Впливовим є також підхід «спільнот практик» Дж. Лейв і Е. Венгера. У полі вивчення практик (культурного) споживання важливими стали праці А. Уорда, вихід тематичного випуску «Журналу споживацької культури» [12] із набором статей, присвячених результатам прикладних практико орієнтованих досліджень споживання музики, проведення вільного часу тощо.

Розуміння соціальних змін через призму практик пропонують британські науковці з Ланкастерського університету, які займаються адаптацією теорій практик до вивчення прикладних проблем. У книзі «Динаміка соціальних практик» (2012) вони вирізняють три аспекти: матеріальний, тобто співвіднесення із тілом, об'єктами, інфраструктурами, інструментами; компетентність – «знати-як» діяти, фонові знання, практичне розуміння, оцінки та навички; смисли і символічні значення, ідеї [25]. Приклади з емпіричних досліджень показують те, як відбувається інтеграція цих елементів у процесах задіяння практик носіями. Обмірковують і можливості потенціального впливу на перебіг практик, тобто редукцію «небажаного» виконання практик і поширення оптимальніших виконань (наприклад, проекологічна поведінка, економія електроенергії в домашніх господарствах, контроль ваги тіла і ожиріння індивідів та ін.). Таким чином постулюється, що соціальна теорія може стати у нагоді для позитивних соціальних змін у соціумах.

Висновки. У сучасній соціології підходи теорій практик набувають усе більшої популярності. Ідеї, які вже наявні у працях першого покоління теоретиків (багатокомпонентність практик, їх тілесність, матеріальність, розміщеність у часі і просторі, важливість рутин, фонових, мовчазних знань), отримують подальший розвиток на наступних етапах. Привабливість і оригінальність нинішніх концептуалізацій полягає у розмаїтті референтних джерел, деталізованому розгляді практик та констеляцій як вихідного елемента соціологічного аналізу, можливості аналітичного вирізнення окремих компонентів і організаторів для емпіричних підтверджень того, як «працюють» і змінюються в соціальному житті практики та практикувальники. Зміщення аналітичної оптики від рівня раціонального діяча чи нормативно соціалізованого суб'єкта як одиниці аналізу до рівня практик, які задіюються, «переносяться», «програються» акторами або втрачають популярність, трансформуються під впливом знаходження нових способів, як виконувати ту чи іншу практику, надає нові аналітичні й прикладні можливості в соціології та її субдисциплінах, зокрема соціології культури.

Література:

1. Бурдые П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии, 2001. 562 с.
2. Бурдые П. Различение: социальная критика суждения. Экономическая социология. 2005. Т. 6, № 3. С. 25–48.
3. Вахштайн В. «Практика» vs. «фрейм»: альтернативные проекты исследования повседневного мира. Социологическое обозрение. 2008, т. 7, № 1. С. 65–95.
4. Волков В., Хархордин О. Теория практик. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. 298 с.
5. Гидденс Э. Структура как правила и ресурсы. Человек и общество. Хрестоматия. Под ред. С. Макеева. Киев: Ин-т социологии, 1999. С. 77–84.
6. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. Москва: Академический проект, 2003. 528 с.
7. Роулз Э. Дюркгеймовская трактовка практики: альтернатива конкретных практик и представленный как оснований разума. Социологическое обозрение. 2005. Т. 4. № 1. С. 3–30.
8. Социология вещей. Сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. Москва: Территория будущего, 2006. 392 с.
9. Bennett T. Culture, Class, Distinction / T. Bennett, M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright. London, New York: Routledge, 2009.
10. Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature. Polity Press, Cambridge, 1993.
11. Gherardi S. Practice-Based Theorizing on Learning and Knowing in Organizations: An Introduction (Special Issue). Organization. 2007. № (2). P. 211–223.
12. Halkier B., Katz-Gerro T., Martens L. Applying practice theory to the study of consumption: Theoretical and methodological considerations. Journal of Consumer Culture. 2011. № 11 (1). P. 3–13.

13. Hui, A., Schatzki, T., Shove, E. (eds.). *The Nexus of Practices: Connections, Constellations, Practitioners*. Routledge, 2017.
14. Kirchberg V. *Cultural Consumption Analysis: Beyond Structure and Agency* / Volker Kirchberg // *Cultural Sociology*, March 2007. vol. 1. № 1. P. 115–135.
15. Loyal S. *The sociology of Anthony Giddens*. London: Pluto Press, 2003. 245 p.
16. Nicolini D. *The Practice Approach: For a Praxeology of Organisational and Management Studies* / A. Langley, H. Tsoukas. *The Sage Handbook of Process Organization Studies*. London: Sage, 2017.
17. Reckwitz A. *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing* / A. Reckwitz // *European Journal of Social Theory*. Vol. 5 (2) May 2002. P. 243–263.
18. Rouse J. *Practice theory*. Turner S., Risjrod M. (eds.). *Handbook of the Philosophy of Science: Philosophy of Anthropology and Sociology*, vol. 15. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier, 2007. P. 500–540.
19. Schatzki T. *Social practices: A Wittgenstein approach to human activity and the social*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
20. Schatzki T. R. *Introduction: practice theory* // Schatzki T. R., Knorr Cetina K., von Savigny E. (eds.). *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London: Routledge. 2001. P. 10–23.
21. Schatzki T. R. *The site of the social: a philosophical account of the constitution of everyday life*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2002.
22. Schatzki T. R. *The timespace of human activity: on performance, society, and history as indeterminate teleological events*. Maryland: Lexington Books, 2010.
23. Schatzki T.R. *A primer on practices: Theory and research*. J. Higgs et al. (eds.). *Practice-Based Education: Perspectives and Strategies*. Sense Publishers, 2012. P. 13–26.
24. Scott J. *Giddens and Cultural Analysis: Absent Word and Central Concept*. Edwards Tim (Ed.) *Cultural Theory. Classical and Contemporary Positions*. London: Sage, 2007.
25. Shove E., Pantzar M., Watson M. *The Dynamics of Social Practice. Everyday Life and How It Changes*. Sage, 2012. 192 p.

ІНТЕРНЕТ-ПІРАТСТВО ЯК РАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР¹

Шелухін В. А.,

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття розглядає інтернет-піратство в Україні. Пропонований текст – уточнена версія роботи 2017 р. Цитуйте, будь ласка, поточну версію. Пропонований аналіз ґрунтується на теорії раціонального вибору, насамперед моделі Беккера та концепції мікро-макро переходів Дж. С. Колмена. Стаття фокусується на випадку піратського каналу «Склад книжок українською мовою» в Telegram. Автор розглядає соціоструктурні передумови інтернет-піратства, негативні екстерналиї та пропонує оптимальну умову нормативного регулювання й покарання, що з економічного погляду позбавить піратство сенсу.

Статья рассматривает интернет-пиратство в Украине с позиции теории рационального выбора с особенным вниманием к модели Беккера и концепции микро-макро переходов Дж. С. Коулмана. Представлена исправленная версия статьи 2017 г. Эта версия подлежит цитированию. Статья фокусируется на случае пиратского канала «Склад книг по-украински» в Telegram. Автор рассматривает социоструктурные предпосылки интернет-пиратства, негативные экстерналии, предлагает оптимальное условие нормативного регулирования и наказания, что с экономической точки зрения делает пиратство бессмысленным.

The research paper deals with internet piracy in Ukraine. This text is corrected version of the research paper that was published in 2017. Please quote this version of the paper. Following analysis is based on theory of rational choice with particular attention to the Becker model and J. S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions. The paper focuses on the case of pirate Telegram channel "The Book Depository in Ukrainian". The author explores socio-structural preconditions of internet piracy, negative externalities and provides optimal condition for normative regulation and penalty. From the economic point of view, the optimal regulatory strategy will stultify internet piracy.

Ключові слова: інтернет-піратство, теорія раціонального вибору, концепція мікро-макро переходів Дж. С. Колмена, модель Беккера, максимізація корисності.

Постановка проблеми. Інтернет-піратство нині викликає помірний інтерес серед українських соціологів, що може бути пов'язане з браком надійної концептуальної бази для його вивчення. Так, теорія раціонального вибору (далі – ТРВ) не знайшла широкого застосування: побутова установка на «ірраціональність» соціальних змін почасти перекочувала й у наукову картину світу, а дослідникам старшого покоління, вихованим радянською соціологією, що в концептуальному стосунку (омінаючи ідеологічну «надбудову» у вигляді марксизму-ленінізму) була зредукованою версією структурного функціоналізму, простіше адаптуватися лише до холістських теорій порядку з ґрунтованим поясненням на нормі/аномії, за межами яких зазвичай опинялися дії індивідів.

Хоча Дж. С. Колмен відзначав вплив ідей Ґері Беккера – класика ТРВ, на соціологію, варто визнати, що в багатьох аспектах цей вплив досі потенційний [1]. Та й у сучасній західній соціології принцип максимізації корисності, що лежить в основі ТРВ, переглядається [2]. І, хоча можливо, останні роки є відносно малосприятливими для ТРВ, в Україні, де її застосування практично не здійснювалося, є щонайменше суто методологічний інтерес до спроб її верифікації. У статті з опорою на модель Ґ. Беккера для пояснення злочинності й концепцію мікро-макро переходів Дж. С. Колмена здійснена така спроба в стосунку до інтернет-піратства.

З 2011 по 2016 рр. Україна постійно входила в перелік «пріоритетних країн» для уваги з боку Міжнародного альянсу інтелектуальної власності (IIPA) та офісу торгового представництва США (USTR) як грубий порушник прав інтелектуальної власності насамперед у мережі Інтернет [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Це стосувалося масового розповсюдження в комерційних цілях неліцензійного програмного забезпечення, поширення піратських «файлообмінників». У рекомендаціях за 2016 р. зазначалася

¹ Катерина Аврамчук – креативна директорка «Нашого Формату» – та Сергій Чаплян – керуючий партнер SEART Lawyers – надали фактичні дані та правові консультації, необхідні для дослідження, за що автор висловлює щирі вдячність.

слабкість законодавчого регулювання сфери авторського права й інтелектуальної власності в Україні, що створює нормативно сприятливий контекст для піратства [9]. У грудні 2017 р. американський уряд позбавив українські товари митних преференцій у США, мотивуючи це саме ігноруванням Україною проблеми захисту прав інтелектуальної власності [10]. Прикметно, що зовнішні експерти наголошують на слабкості такого регулювання, тоді як вітчизняні шляхом описового аналізу законодавства вказують, що його норми узгоджені з вимогами міжнародного права. Проблема полягає, однак, у практичному застосуванні цих норм. Хоча формально українське законодавство включило чимало засад міжнародного права до регулювання сфери інтелектуальної власності, на рівні Цивільно-процесуального кодексу залишається чимало неузгодженостей [11; 12].

У 2012 р. Україна була п'ятою у світі країною за кількістю з'єднань комп'ютерів, що беруть участь у несанкціонованому обміні файлами через Інтернет, а підробки та піратство загалом становлять за приблизними оцінками близько 33%² тіньової економіки країни [13, с. 4, 13]. Виникають підходи, здебільшого базовані на неомарксистській логіці, що пояснюють піратство як «знищення надлишкової продукції» (у цьому разі – цифрової), котру неможливо реалізувати [14, с. 30].

Лише нещодавно внаслідок комплексної поліцейської реформи в Україні з'явилася «кіберполіція»³, яка централізовано здійснює моніторинг порушень цифрового законодавства. Це збільшує ймовірність викриття правопорушника. Однак, якщо неможливо довести корисливо мотивований характер його діяльності, настання відповідальності ускладнене.

Як інструменти для побудови моделі з пояснення злочинності Г. Беккер запозичує з мікроекономіки функції зовнішньої дисекономії та суспільного добробуту. Вихідна засада моделі полягає в тому, що особа вчиняє злочин не через відмінну, порівняно із законотворчими громадянами, мотивацію, а через іншу оцінку вигод і витрат. Його модель ціннісно нейтральна. Умовно кажучи, злочинець – це той самий законотворчий громадянин, який опиняється за умов, коли можливо з мінімальними ризиками максимізувати корисність нелегальним шляхом [15, р. 46]. Цей підхід поєднує з усталеним у межах соціології девіантної поведінки поясненням злочинності з акцентом на мотиваційних факторах, де інституційні й культурні чинники детермінують різноманітні ціннісні установки, що по-різному мотивують акторів до дій⁴. Причому класичні соціологічні теорії розглядають злочинну діяльність радше як пасивну реакцію на констеляцію інституційних і соціокультурних чинників. Це властиво більшості підходів, які сьогодні стали хрестоматійними в соціологічній версії кримінології (див. огляд у [19, р. 68–136]). Говард Беккер – тезка Г. Беккера, зазначав, що девіація «створюється» соціальними групами через формування правил, порушення яких конститує саму девіацію. Ці правила застосовуються до конкретних індивідів, які маркуються як «аутсайтери». У такому контексті девіація – це не риса дії, а явище, що таким визначено групою [20, р. 9]. Г. Беккер натомість підкреслював, що «дієва теорія кримінальної поведінки може звільнитися від спеціальних теорій аномії, психологічної неадекватності, спадкових нахилів і просто розширити типовий для економістів аналіз вибору» [15, р. 40].

Метою пірата, отже, є максимізація корисності з мінімальними витратами. Підемо на аналітичне спрощення, що узгоджується з вихідними засновками концепції Г. Беккера, але відхиляється від окремих її пунктів: уважатимемо, що збиток, який отримує потерпілий (видавництво) від кожного окремого злочину (одиночного піратського привласнення книги), є тотожним вигоді, яку отримує злочинець. Хоча Г. Беккер розрізняє собівартість (net cost) злочину (D), збиток (H) і вигоду (G), у нашому випадку виходитимемо з припущення, що в монетизованій формі $D=H$, $H=G$. Під D розумітимемо збиток від злочину.

Чим більш розгалужений карний апарат забезпечений ресурсами оперативно-розшукової діяльності, тим більше інституційних можливостей для притягнення до відповідальності злочинця. Зазвичай «вимірювання» діяльності правоохоронців здійснюється через співвідношення частки розкритих злочинів до загальної кількості злочинів, що є повною ймовірністю (over-all probability – p) того, що злочинець буде притягнений до відповідальності за злочин O. Ця діяльність A «приблизно дорівнює» цій ймовірності: $A \approx pO$ (1).

Однак Г. Беккер пропонує більш «ускладнений, але водночас більш реалістичний» підхід, який передбачає не лінійну прив'язку до затримань. В економічних термінах це означає, що p та O мають різну еластичність h – цим терміном позначають відносну зміну одного показника, внаслідок зміни іншого: $A=h(p, O, a)$ (2), де a – кількість арештів і затримань, свідчать про діяльність правоохоронців, тоді витрати будуть описуватися через функцію витрат: $C=C(p, O, a)$ (3).

² У цей показник також включені матеріальні підробки.

³ Інформація про її роботу на офіційному веб-сайті: <https://www.cyberpolice.gov.ua/>.

⁴ Інституційна теорія аномії базована на мертонівській концепції, коли домінування цінностей економічного збагачення в суспільстві для груп, у яких немає можливостей досягати їх легальними засобами, створює передумови до залучення в протиправну діяльність [16, с. 243–281; 17]. Фактично йдеться про дисбаланс цілей і засобів, де перші й другі детерміновані інституційно. В українській соціології криміналізація нерідко розглядається як форма соціальної адаптації, що виникає під впливом соціокультурних та інституційних чинників [18].

Інтуїтивно зрозуміло, що як зростання кількості злочинів, так і зростання частки розкритих злочинів призводить до зростання витрат для суспільства. Витрати зростають і з учиненням злочинів, і з учиненням арештів у разі їх розкриття й за загального зростання ймовірності притягнення злочинця до відповідальності, позаяк це тягне здійснення діяльності А, отже, для всіх складників витрат буде очікуване значення більше за 0: $C_p > 0, C_o > 0, C_a > 0$ (4).

Г. Беккер говорить про «пропозицією злочину» (supply of offense) – за аналогією з «пропозицією» в економіці, й формалізується вона через функцію, що включає кількість злочинів, учинених конкретним індивідом, імовірність того, що він буде виявлений і покараний, і низкою інших змінних, таких, наприклад, як дохід, доступний йому законним і водночас незаконним шляхом, частка затримань, що не призвели до притягнення до відповідальності, і його готовність (willingness) діяти протиправно [15, р. 47]: $O_j = O_j(p_j, f_j, u_j)$ (5), де O_j – кількість злочинів, які індивід (j-ий злочинець) може вчинити за певний період, p_j – імовірність покарання за конкретний злочин, f_j – покарання за конкретний злочин та u_j – змінна, що відображає всі інші впливи. Якщо злочинець буде виявлений, він має сплатити f_j за вчинену дію, однак якщо він не буде виявлений, то не сплатить нічого. Зростання як p_j так і f_j знижує очікувану корисність (expected utility – EU) від учинення злочину j, і в концепції Г. Беккера має стимулювати до зниження кількості вчинених злочинів. Сама очікувана корисність описується так: $EU_j = p_j U_j(Y_j - f_j) + (1 - p_j) U_j(Y_j)$ (6), де Y_j – отриманий дохід унаслідок злочину. Позаяк з погляду ординалістської теорії корисності кількісно виміряти корисність об'єктивно не можна, а вона визначається лише в порівнянні товарів між собою суб'єктивно, можемо опустити невизначене U_j , робочий варіант рівняння для оцінки очікуваної корисності від злочину можна подати так: $EU = p(Y - f) + (1 - p)Y$ (7).

Функція суспільного добробуту, запозичена з економіки добробуту, формалізує втрати L суспільства сумою збитків від конкретної кількості злочинів, імовірності покарання та сукупних витрат на здійснення покарання ($bp_f O$, де b – збитки через кожний покараний злочин), виглядає так:

$$L = D(O) + C(p, O) + bp_f O \quad (8).$$

$bp_f O$ – вимірює очікувані збитки j-го індивіда від покарання злочинця [15, р. 70]. Функція соціальних витрат для покарання f' еквівалентна покаранню за конкретний злочин, бо для його реалізації необхідно здійснити витрати ресурсів [15, р. 50]. Скажімо, необхідно утримувати в'язницю: $f' \equiv b f$ (9), де b – коефіцієнт, який «трансформує f у f' », відображає різницю між витратами злочинця та суспільства, у зв'язку з призначенням покарання першому; значення b , за Г. Беккером, варіюється залежно від типу покарання: $b=0$ для штрафів і $b>1$ для інших витратних видів покарань (насамперед ув'язнення).

За умови використання штрафів ($b=0$) та узагальнення всіх компонентів для функції C отримуємо робочий варіант: $L = D(O) + C$ (10). Суспільному контролю підлягають C – витрати на боротьбу зі злочинністю, форми покарання – b , покарання для засуджених f [15, р. 51].

У нашому варіанті моделі $D = Y_n * N$ (11), де N – загальна кількість піратів у мережі, Y_n – сукупний отриманий дохід усіма піратами в мережі.

Значущим у моделі Г. Беккера є $p=1$, що надається p за високої ймовірності викриття злочинця, натомість $f=0$ у випадку, якщо покарання не передбачене й може набувати іншого додатного значення у випадку, якщо передбачені покарання різного ступеня суворості.

За цією логікою, зменшення рівня злочинності потребує присвоєння p та f таких значень, аби витрати від злочину переважали вигоди від нього, і тоді, очікувано, має відбутися суттєве зниження O. Однак це означатиме й зростання витрат для суспільства. Тож виникає проблема оптимальності. Емпіричне її вирішення пропонується Г. Беккером шляхом якнайширшого впровадження штрафів, по-перше, тому, що штраф є «найдешевшим» для суспільства типом покарання, по-друге, тому, що він дає змогу відшкодувати збитки, завдані злочином, на відміну, скажімо, від ув'язнення. Яким має бути штраф? І чи наявні методи покарань в українському законодавстві є оптимальними? Спробуємо дати відповідь на ці питання.

Мотиви пірата в Інтернеті, який не використовує отриману інформацію в комерційних цілях, а споживає програмне забезпечення, музику, книги та інші продукти, захищені авторським правом, для власних цілей, не відрізняються від споживача, який здобуває ці продукти легально. Так зберігається умова нейтральності щодо мотивів, натомість дійсно відмінність полягає в калькуляції ризиків і витрат. Якщо ліцензійний продукт потребує грошових витрат, а піратський – ні, до того ж, попри ймовірність викриття, виразне покарання не передбачене, очікувано, що піратство буде мати масовий характер. У термінах моделі Г. Беккера це означає, що $p \approx 1, f = 0$.

Найбільше, що можуть правласники, – домогтися зняття конкретного твору з відкритого доступу, як це практикується на сайті Чтиво, або в кращому разі домогтися блокування піратського каналу загалом, як було у випадку з каналом «Склад книжок українською мовою» в Telegram. Однак закриття піратських каналів чи перемоги в захисті стосовно окремого продукту не мають наслідком настання відповідальності для порушників, навіть попри їхню ідентифікацію. З погляду моделі Г. Бек-

кера апеляція до моралі є доволі сумнівним інструментом. Очікуване посилення тиску на Україну в питанні захисту інтелектуальної власності ставить проблему оптимального регулювання.

Мета статті двояка: з одного боку, продемонструвати пояснювальну силу TPВ й окреслити низку проблем, пов'язаних з її застосуванням, з іншого – запропонувати з опорою на цю теорію на конкретному прикладі умову оптимального регулювання.

Виклад основного матеріалу. Канал «Склад книжок українською мовою» в Telegram, який об'єднував користувачів, що могли добровільно жертвувати невеликі, довільно визначені суми для легальної купівлі одного примірника книжки, після чого сканували його та викладали файл для вільного завантаження, на момент блокування нараховував 2035 читачів. Після скарг правовласників канал був заблокований. Ключову роль у блокуванні відіграло видавництво «Наш Формат», яке спеціалізується на виданні мотиваційної, наукової та науково-популярної літератури. Видавців обурило, що пірати так розповсюдили 12 найменувань їхнього товару, насамперед перекладні бестселери «The New York Times», «WSJ». Нам удалося встановити два найменування викрадених книг («Стрімголов: історія одного життя» й «Сила інтровертів»), тож для верифікації моделі було випадковим чином обрано 10 додаткових найменувань виданої «Нашим Форматом» літератури, яка потрапляє під зазначені вище критерії. Список поданий у таблиці 1.

Таблиця 1

Книги в піратському каналі Telegram «Склад книжок українською мовою»

№ з/п	Найменування товару	Ринкова вартість (грн.)
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165
4	Марк Рейтер, Маршалл Голдсміт «Перемикайся»	140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140
7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150
9	Абхіджіт Банерджі, Естер Дуфло «Економіка бідності»	140
10	Ніл Ферг'юсон «Цивілізація»	160
11	Бред Стоун «Продається все»	165
12	Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155

За даними офіційного веб-сайту видавництва «Наш Формат» <https://nashformat.ua/>

Відповідно до рівняння 7, при $r=1$ значення EU суттєво залежатиме від f . При $f=0$ очікувана корисність від викрадення книги для читача каналу, який не жертвував на її купівлю, однак скористався можливістю вільного завантаження, дорівнюватиме сумі її вартості. Водночас очікувана корисність від злочину буде нижчою для тих читачів, які пожертвували будь-яку суму на її купівлю, хай навіть ці суми незначні й коливаються на рівні від 1 грн. до 16 грн. 97 коп. У таблиці 2 подано систематизовані дані про пожертви 31 читача⁵ каналу на загальну суму 215 грн. 31 коп., якої достатньо для купівлі першої книги з переліку (залишок становить 60 грн. 31 коп.), а також очікувану індивідуальну корисність від отримання доступу до цієї книги (U) і відхилення від граничного значення очікуваної корисності EU ⁶ від її викрадення без пожертви (округлене відсоткове значення).

Таблиця 2

Пожертви й очікувана індивідуальна корисність піратів-жертводавців

Читачі-жертводавці	Сума пожертви (грн.)	U (грн.)	Відхилення від EU (%)
Читач 1	16,97	138,03	10,95
Читач 2	4,99	150,01	3,2
Читач 3	8,00	142	8,4
Читач 4	9,99	145,01	6,4
Читач 5	9,99	145,01	6,4
Читач 6	4,99	150,01	3,2

⁵ Замість імен та нік-неймів, подана нумерація читачів.

⁶ Граничним значенням очікуваної корисності від піратства є максимально можлива корисність у монетизованій формі, отримана читачем каналу без пожертви.

Читач 7	4,99	150,01	3,2
Читач 8	10,99	144,01	7,1
Читач 9	4,99	150,01	3,2
Читач 10	4,00	151	2,6
Читач 11	4,00	151	2,6
Читач 12	4,00	151	2,6
Читач 13	4,00	151	2,6
Читач 14	1,00	154	0,6
Читач 15	8,99	146,01	5,8
Читач 16	10,00	145	6,00
Читач 17	10,42	144,58	6,7
Читач 18	10,00	145	6,00
Читач 19	10,00	145	6,00
Читач 20	2,00	153	1,3
Читач 21	2,00	153	1,3
Читач 22	5,00	150	3,00
Читач 23	10,00	145	6,00
Читач 24	2,00	153	1,3
Читач 25	10,00	145	6,00
Читач 26	5,00	150	3,00
Читач 27	10,00	145	6,00
Читач 28	10,00	145	6,00
Читач 29	10,00	145	6,00
Читач 30	5,00	150	3,00
Читач 31	2,00	148	4,5

Обраховано за даними про суми «пожертв» піратів, надані видавництвом «Наш Формат»

Читач 1, який є адміністратором каналу й водночас найбільшим жертводавцем, отримує у свою власність єдиний друкований примірник книги за ціною на 89,05% нижче за ринкову вартість. Тому його «пожертва» окупається цілком. Якщо виключити його з усередненого аналізу, позаяк він отримує додаткову перевагу, котрої не мають інші «жертводавці», тоді середнє відхилення їхньої корисності від граничного значення становить 3,95%. Можна припускати, що подібна динаміка пожертв була й в усіх інших випадках. Хоча наші дані обмежені одним із них, очевидно, що суто з економічного погляду для читачів-жертводавців подібна стратегія все одно більш вигідна, аніж купівля книги за ринковою ціною. У будь-якому разі піратство як для тих читачів, які «жертвували» кошти на купівлю книги, так і для тих, які не «жертвували», окупається. У всіх випадках актори залучені до піратства, максимізують корисність, до того ж без ризику бути покараними. У рамках «економічного підходу» Г. Беккера середнє відхилення досягнутої індивідуальної корисності від граничного значення менше за 4% можна було б цілком зигнорувати як незначуще. Однак із соціологічного погляду діяльність читачів-жертводавців можна тлумачити як зелотство [21, р. 273–278]. Зелоти – не ірраціональні, вони максимізують корисність, яка лише незначно відхиляється від граничного значення, а актор, який найбільше жертвував, отримує додаткову перевагу, що, вочевидь, і є ключовою причиною, чому він схильний жертвувати найбільше.

Для аналізованого нами випадку принципу максимізації корисності цілком достатньо. Навіть якщо припустити, що зелоти «особливо» морально мотивовані, то навіть ця мотивація цілком узгоджується з указаним принципом.

Якщо припустити, що кожен читач скористався можливістю вільно завантажити всі доступні книги на цьому каналі, тоді сукупний збиток, який є добуток суми читачів і сукупної вартості всіх доступних для завантаження книжок, становитиме 3,785 – 100 грн., причому збиток видавництва може бути оцінений у суму 3,103 – 782 грн., а державний збиток від браку податкових надходжень – 681 – 318 грн., позаяк видавництво сплачує 18% податку на прибуток⁷. Приблизно такі прибутки видавництво та держава могли б отримати, якби всі читачі придбали зазначені паперові книжки легально, замість користуватися піратським каналом. Для видавництва з річним оборотом у 10 млн. грн⁸. упущена вигода доволі значна й становить 31% річного обороту.

⁷ Податкова ставка станом на 2017 р.

⁸ Такі відомості надав співвласник видавництва А. Мартинов в інтерв'ю [24].

Однак сукупні втрати суспільства від піратства більші, позаяк ідеться не лише про потенційну втрату доходу видавництвом чи податкових надходжень державою, це те, що в термінах моделі Г. Беккера позначається як D . Однак сукупна втрата L включає також показник C – сукупні громадські витрати на протидію злочинності й притягнення винних до відповідальності. Щоб виявити порушника, ідентифікувати його особу та мати змогу притягнути його до відповідальності, необхідно утримувати кіберполіцію, забезпечену необхідними технічними засобами, а також суд, який буде здійснювати реалізацію законодавства у сфері захисту права інтелектуальної власності.

Величина L , отже, суттєво залежатиме від способів і ретельності обрахунку C . В аналізованому випадку можемо здійснити обрахунок C лише дуже приблизно, позаяк в Україні, як зазначалося вище, існує розрив між формальною імплементацією міжнародних стандартів у галузі захисту прав інтелектуальної власності й процедурними механізмами притягнення до відповідальності порушника. Так, українське законодавство царину захисту прав інтелектуальної власності розділяє водночас між адміністративним, кримінальним і цивільно-процесуальним правом [22, с. 40]. Розгляд піратства в контексті кримінального права майже завжди означатиме залучення до процесу прокурора, отже, додаткові витрати⁹. Притягнені до відповідальності особи можуть скористатися правом оскарження рішення суду й звернутися до апеляційної інстанції, так само як і потерпілі. Отже, мають бути враховані транзакційні витрати, пов'язані з апеляцією.

Навіть якщо один інспектор кіберполіції суто технічно може ідентифікувати всіх користувачів піратського каналу, проведення слідчих дій неможливе наодинці: вилучення технічних засобів, обшук, допит за такої кількості підозрюваних не можуть бути здійснені однією особою. За даними «Юридичної газети», у середньому слідчий Національної поліції веде 130–140 справ [23]. Хоча кожен окремий епізод користування піратським контентом може бути об'єднаний в одну справу для суду, кожен такий факт піратського користування може тлумачитися як окреме правопорушення й бути об'єктом окремого провадження, отже, вважатися «окремою справою». Тому, взявши показник у 140 справ на слідчого, можемо сказати, що, виходячи з поточної практики Національної поліції, 15 інспекторів можуть покрити своєю діяльністю таку кількість піратів.

Якщо рахувати за мінімальними ставками, утримання¹⁰ одного інспектора кіберполіції обходиться державі в 6000 грн./міс. (іх – 15), судді місцевого суду – 24 000 грн./міс., судді апеляційного суду – 40 000 грн., прокурора – 7 140 грн. Тоді C може бути визначене в 161 – 140 грн. І цей показник не враховує витрат на технічне забезпечення роботи кіберполіції та судів (включно із секретаріатом), витрат на документообіг тощо. За таких умов сукупне значення L становитиме 3,946 – 240 грн.

Отже, якими мають бути в аналізованому випадку штрафи, аби виконувалася умова оптимальності – відшкодування збитків, завданих піратством, і відновлення *status quo*?

За нинішніх умов $f=0$, що при будь-якому значенні Y гарантує залежність $EU=Y$, де $Y>0$, отже, робить піратство економічно вигідним і водночас створює суспільні збитки на суму майже 4 млн. грн. Якщо $EU\leq 0$, тоді піратство втрачає економічний сенс. Припустимо, $f=2*Y$. Тобто індивідуальний штраф – подвоєна сума викраденого. У разі використання цього значення під час обрахунку очікуваної корисності від злочину стає очевидним, що в разі викрадення всіх 12 книг із переліку $EU=-Y$. При такому значенні очікуваної корисності піратство втрачає економічний сенс. Гранична сума штрафів¹¹ при такому значенні f становитиме 7,570 – 200 грн., що гіпотетично покриватиме значення L . Але це значна сума. Малоімовірним є те, що вона може бути сплачена адміністратором каналу. За нинішніх умов, коли якщо карають винних у піратстві, то лише ініціаторів, а не користувачів-«попутників», єдиною гіпотетичною альтернативою штрафу, який порушник не може сплатити, є ув'язнення. Однак ув'язнення призводить до збільшення витрат на реалізацію покарання й водночас не призводить до майнового відшкодування. Відповідно, його варто практикувати лише щодо діянь, коли доволі складно обрахувати суспільні втрати. Якщо ж законодавче регулювання передбачатиме покарання за логікою штраф – подвійна сума від потенційно викраденого, тоді найбільш імовірним є наближення до умови оптимальності: по-перше, транзакційні витрати, пов'язані з реалізацією покарання, будуть відносно низькими, по-друге, буде реалістичним відшкодування завданих збитків.

Реалізація покарання при такому значенні f чутлива до формального регулювання. Наприклад, на якій підставі штрафувати пірата? За фактом виявлення на носіях піратського контенту? Чи лише за фактом підписки на піратський канал? Вибір першого призводитиме до збільшення транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання. Кожного з 2035 читачів необхідно обшукати, вилучити на певний час електронні носії, і це при тому, що немає гарантій виявлення всього обсягу піратського контенту, який може бути прихований або видалений. Отже, може бути оштрафована лише незначна

⁹ Прокурор може бути залучений і у випадку адміністративного правопорушення.

¹⁰ Дані стосовно заробітної плати посадовців узяті з відкритих джерел, зроблених із посиланням на МВС, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади [25; 26; 27].

¹¹ Під «граничною сумою штрафів» розумітимемо максимально можливу сукупну суму штрафів, що можуть бути стягнені в цьому випадку з усіх піратів.

частина піратів, при тому що для слідчих дій доведеться здійснювати додаткові витрати. За таких умов оптимальний стан може бути не досягнутий. У другому випадку можна наштовхнутися на правовий спротив – притягнення до відповідальності без аналізу дії підозрюваного, виходом із якого може бути лише передбачення покарання на підставі підписки на піратські канали. Буде достатньо факту підписки на канал, діяльність якого порушує права інтелектуальної власності, безвідносно активності, навіть якщо порушник апелюватиме до незнання того, що діяльність каналу порушувала законодавство, узгоджуватиметься з презумпцією знання законів статті 68 Конституції України. Це зробить законодавство більш жорстким, однак буде, по-перше, ефективним механізмом заощадження на транзакційних витратах, пов'язаних із виявленням і притягненням порушника до відповідальності, по-друге, знизить ризик надмірних витрат на примус за низької ймовірності відшкодування збитків.

Найбільш оптимальним є узгодження цієї норми з одночасним установленням відношення $EU \leq 0$, що позбавляє піратство економічного сенсу. Установлення цього відношення емпірично не потребує додаткових витрат, позаяк розмір штрафу регулюється формально.

Інтернет завдяки надшвидкому поширенню інформації здатний створювати негативні екстерналії навіть у разі викрадення порівняно невеликої кількості товарів. Використовуючи «човен Колмена» як зручний інструмент систематизації залежностей, у рис. 1 візуалізуємо мікро-макро переходи для цього прикладу [21, р. 8].

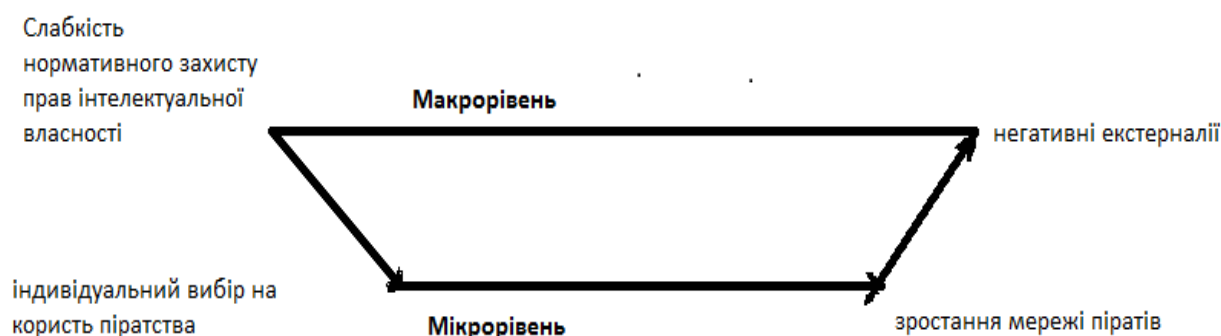

Рис. 1. Мікро-макро переходи в поширенні інтернет-піратства та його екстерналій

Слабкість нормативного захисту інтелектуальної власності – змінна, що описує явища макро-рівневого характеру: державне регулювання царини інтелектуальної власності, культуру ставлення до чужої праці, процедури притягнення винних до відповідальності. Це цілком узгоджується зі змінними, що «перебувають під контролем суспільства», у термінах Г. Беккера. Відповідно, такий стан створює ситуацію низьких ризиків для індивідів, які максимізували корисність в отриманні доступу до книг за мінімізації витрат на забезпечення цього доступу, що створює ймовірним вибір на користь піратства.

Швидкість поширення інформації в Інтернеті також має своїм наслідком швидке зростання мережі піратів. Якщо ініціатива заснування каналу належала одній чи кільком особам, бачимо, який відгук у середовищі корисливо мотивованих індивідів це знайшло, причому кількість «читачів-жертводавців» була порівняно невисокою в зіставленні із загальною кількістю читачів. Якби вказані 12 книг були викрадені як матеріальні об'єкти зі складу, це створило б збиток на суму 1860 грн., що становить лише близько 0,05% від сукупних втрат від інтернет-піратства, аналізованого в разі цього каналу. Потрапляння зазначених книг в Інтернет призводить до збільшення суми збитків у майже 2121,6 разів. Отже, Інтернет не лише уможливує зростання мережі піратів, а й створює масштабні негативні екстерналії на макрорівні.

У таблиці 3 систематизовано дані стосовно граничного значення очікуваної корисності від піратства (EU), що подається в монетизованій формі (грн.) при $r=1$ і різних значеннях f .

Таблиця 3

Гранична очікувана корисність від піратського використання продуктів при різних формах покарань

№ з/п	Найменування товару	EU при $f=0$	EU при $f=2*Y$
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155	-155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165	-165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165	-165
4	Марк Рейтер, Маршалл Ґолдсміт «Перемикайся»	140	-140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140	-140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140	-140

7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185	-185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150	-150
9	Абхіджит Банерджи, Естер Дуфло «Економіка бідності»	140	-140
10	Ніл Фергюсон «Цивілізація»	160	-160
11	Бред Стоун «Продається все»	165	-165
12	Дарон Аджемоґлу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155	-155

За чинної системи покарання за піратство в Україні до відповідальності може бути притягнений хіба що адміністратор каналу, який може бути оштрафований на суму від 10 до 200 неоподаткованих мінімумів (відповідно до статті 164-7 Кодексу про адміністративні правопорушення України) або, щонайбільше, на суму до 2000 неоподаткованих мінімумів (відповідно до статті 176 Кримінального кодексу України) [22, с. 40–41]. За чинної правової практики, якщо адміністратор такого каналу не потрапляв у поле зору правоохоронних органів раніше, а також до подібної відповідальності притягається вперше, ймовірність призначення максимально можливого покарання є дуже низькою. Але навіть якщо припустити, що він буде оштрафований на максимально можливу суму, передбачену саме карним законодавством, то сума штрафу становитиме в такому випадку 34 000 грн., що жодним чином не відповідає вимозі оптимальності, оскільки не лише не компенсує L , а й не компенсує окремі складники цього показника – D та C , становлячи лише 0,86% сукупних суспільних утрат від цього випадку піратства. У такому випадку штраф абсолютно позбавлений сенсу, позаяк він не виконує ключової функції – відшкодування збитків і покриття транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання.

Із цього послідовно випливає таке: 1) доцільним є покарання за користування піратським контентом, а не лише створення каналів, де такий контент розповсюджується; 2) штрафи мають бути прив'язані не до неоподаткованих мінімумів, як це практикує чинне законодавство, а до суми викраденого. Сума штрафу має бути щонайменше подвоєною сумою викраденого, але для всіх учасників мережі. Система, коли до покарання притягується виключно ініціатор піратського каналу, унеможлилює відшкодування. За таких умов залишається дві опції: або ув'язнення, або відмова від покарання. Криміналізація піратства є недоцільною: по-перше, тому що ув'язнення доцільно практикувати щодо особливо суспільно небезпечних діянь, коли неможливо здійснити обрахунок монетизованих утрат від них (згвалтування чи вбивства), по-друге, ув'язнення збільшує транзакційні витрати для держави й не створює можливості покриття їх коштом винуватця. Друга опція недоцільна так само з економічного погляду, позаяк піратство створює негативні екстерналії, судячи з пропонованих тут розрахунків, доволі значні, і їх необхідно відшкодувати. Якщо відповідальність буде рівномірно розподілена між усіма учасниками піратського каналу, тоді сума штрафу на одного учасника дорівнюватиме 3720 грн., що робить його цілком можливим для сплати середньостатистичним громадянином, а сумарно створює умови відшкодування збитків без створення додаткових затрат, які б виникли в разі ув'язнення.

Отже, оптимальним уважатимемо значення $f=2*Y$, при якому забезпечується відношення $EU=-Y$, тоді формально оптимальне покарання f'' визначається як $f''=(2*Y)*N$ (12), де N – кількість піратів у мережі (у цьому разі – кількість читачів у каналі Telegram). Змістовно це може бути сформульовано так: регульовані адміністративним правом штрафні санкції, орієнтовані на всіх учасників піратської мережі (визначені на підставі підписки на піратський канал), де штраф є подвоєною сумою викраденого, є оптимальним покаранням, яке забезпечує відшкодування суспільних витрат від правопорушення без збільшення транзакційних витрат на реалізацію самого покарання. Таке покарання робитиме очікувану корисність від злочину від'ємною, отже, позбавляє сенсу корисливо мотивованих індивідів долучатися до піратської мережі. Стратегія дій «принципових» піратів може бути змінена, наприклад, так: вони купуватимуть одну книжку на кількох осіб, але без викладення її в Інтернет, що не створюватиме описаних вище негативних екстерналій на макрорівні.

Висновки. Отже, пропонована стратегія аналізу інтернет-піратства не лише допомагає здійснювати аналіз протиправної діяльності з урахуванням ресурсного виміру в нетиповий для соціології спосіб, а й послідовно забезпечує його прагматичним складником, виводячи на рівень технологічних рекомендацій насамперед у царині запобігання та покарання за цю діяльність з мінімальними витратами й максимальною вигодою для суспільства. Очікувано, що така стратегія викликати має нарікання серед соціологів, адже залучені для аналізу дані зовсім не передбачали типовий для неї вияв «мотивів» дій. Водночас окреслюється новий напрям для подальшого дослідницького пошуку й дискусій, адже з погляду ТРВ проблема «корисності»/«шкідливості» інтернет-піратства є проблемою співвідношення негативних і позитивних екстерналій, ним породжених, і ті дослідники, які наполягатимуть на його перевагах для суспільства, муситимуть довести, що такі переваги існують на макрорівні. А це потребуватиме оновлення концепції, позаяк модель Беккера не передбачає інструментів для вимірювання позитивних екстерналій.

Література:

1. Coleman J. S. The Impact of Gary Becker's Work on Sociology. *Acta Sociologica*. 1993. Vol. 36. № 3. P. 169–178.
2. Шелухін В. Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: «соціальний механізм» як альтернатива. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. Том 1. № 4 (29). С. 13–20.
3. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2011. URL: http://www.iipawebsite.com/2011_SPEC301_TOC.htm.
4. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2012. URL: http://www.iipawebsite.com/2012_SPEC301_TOC.htm.
5. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2013. URL: http://www.iipawebsite.com/2013_SPEC301_TOC.htm.
6. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2014. URL: http://www.iipawebsite.com/2014_SPEC301_TOC.htm.
7. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2015. URL: http://www.iipawebsite.com/2015_SPEC301_TOC.htm.
8. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2016. URL: http://www.iipawebsite.com/2016_SPEC301_TOC.htm.
9. Ukraine 2016 Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement. 2016. URL: <http://www.iipawebsite.com/rbc/2016/2016SPEC301UKRAINE.PDF>.
10. Trump D. Text of a Letter from the President to the Speaker of the House of Representatives and the President of the Senate. The White House. 22.12.2017. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/text-letter-president-speaker-house-representatives-president-senate-13/>.
11. Денисюк О. Проблеми та перспективи розвитку охорони інтелектуальної власності в Україні. *Адвокат*. 2009. № 7 (106). С. 38–41.
12. Гумега О. Захист прав інтелектуальної власності в Україні: пошук шляхів удосконалення. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2014. № 6. С. 118–125.
13. Розвиток і захист інтелектуальної власності в Україні: звіт. Париж, Київ: Бізнес-ініціатива Міжнародної торгової палати щодо зупинення піратства, УНК МТП, 2014. 42 с. URL: <http://iccu.org/wp-content/uploads/2014/07/--Rozvitok-i-zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-v-Ukrayini---zvit-za-2014-rik.pdf>.
14. Столяренко Д. Нужна ли «политэкономия пиратства»? *Часопис СВОЄ*. 2013. № 2. С. 28–30.
15. Becker G. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1976. 294 p.
16. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / пер. с англ. Е. Егоровой. Москва: Хранитель, 2006. С. 243–281.
17. Messner S., Rosenfeld R. *Crime and the American dream*. Boston: Wadsworth, 1994. 130 p.
18. Рущенко И. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.
19. Carrabine E., Cox P., Lee M., Plummer K., Sought N. *Criminology: a Sociological Introduction*, 2nd edition. London, New York: Routledge, 2009. 530 p.
20. Becker H. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: Free Press, 1963. 179 p.
21. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
22. Тімашов В. Юридична відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 38–42.
23. Алексеев С. Чи має ДБР розслідувати злочини ОЗУ? *Юридична газета*. 15.12.2017. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/actual/chi-mae-dbr-rozsliduvati-zlochini-ozu.html>.
24. Віннічук Ю., Казанцев Д. Антон Мартинов: українці не просто стали менше фінансувати агресора, вони дали поштовх для розвитку української книги: інтерв'ю. *Цензор.net*. 16.09.2016. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3011585/gero_bznesu_anton_martinov_ukrants_ne_prosto_stali_menshe_fnansuvati_agresora_voni_dali_poshtovh_dlya.
25. МВС назвало зарплати кіберполіції. *Кореспондент.net*. 15.10. 2015. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3576699-mvs-nazvalo-zarplaty-kiberpolitsii>.
26. Калюжний К. Мінімальна зарплата судді у 2017 році – 24 000 грн. *Трибуна*. 13.01.2017. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/minimalna-zarplata-suddi-u-2017-rotsi-24-tisyachi-griven/>.
27. Луценку й решті прокурорів підняли зарплати. *Українська правда*. 30.08.2017. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/08/30/7153560/>.

УДК 321.022+351/354

БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ В УКРАИНЕ И КИТАЕ: СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ АСПЕКТОВ

Бузаров А. И.,
*кандидат философских наук,
член общественных советов
при комитете по иностранным делам
Верховной Рады Украины и МИД Украины*

Статья посвящена одной из актуальнейших тем современности – коррупции. В ней рассматривается опыт Китайской Народной Республики и Украины в борьбе с коррупцией в высших эшелонах власти. Проводится сравнительный анализ в работе украинских и китайских государственных институтов, направленных на антикоррупционную деятельность.

Статтю присвячено одній із найактуальніших тем сучасності – корупції. У ній розглядається досвід Китайської Народної Республіки та України в боротьбі з корупцією у вищих ешелонах влади. Проводиться порівняльний аналіз у роботі українських і китайських державних інститутів, спрямованих на антикорупційну діяльність.

The article is devoted to one of the most urgent topics of our time – corruption. It examines the experience of the People's Republic of China and Ukraine in the fight against corruption in the highest echelons of government. A comparative analysis is being conducted in the work of Ukrainian and Chinese state institutions aimed at anti-corruption activities.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией, коррупция в Китае, коррупция в Украине, антикоррупционные органы, антикоррупционный суд, коррупционер, НАЗК, САП, НАБУ.

Постановка проблемы. Одной из наиболее популярных и обсуждаемых тем в общественно-политической жизни Украины последних лет является проблема борьбы с коррупцией. В украинском государстве были созданы различные специализированные органы для этого, появилось множество активистов, западные партнеры выделяют на борьбу солидные суммы денег, а многие политики научились использовать указанную тему в своих политических интересах. В Китае также борьба с коррупцией является одним из приоритетов внутренней политики руководства страны, однако методы и система нейтрализации коррупционных связей существенно отличается от украинских аналогов.

В международных изданиях теме коррупции посвящен огромный массив публикаций. Из последних популярных исследований этой области стоит отметить работы таких ученых, как Рональд Кройз, Ойген Димант, Дэвид Торселло, Вирна Ди Палма, Николас Хамелин, Рикардо Пелиццо, Никлас Коссов, Моххамед Нур Алам, Бриджитт Циммерман, Самира Линдер, Саибал Кар, Лука Сапорити, Лиз Дэвид-Баррет, Сонъён Ю, Мэттью Дженкинс, Бриджитт Циммерман.

Целью статьи является сравнительный анализ исторического опыта и фактической ситуации в антикоррупционной политике Украины и Китая.

Изложение основного материала. Новая волна борьбы с коррупцией в Китае началась после 18-го съезда ЦК КПК в 2012 г. Тогдашний генеральный секретарь Ху Цзиньтао в своем докладе отметил: «Руководители всех ступеней, но особенно высшего звена, обязаны сознательно блюсти правила сохранения неподкупности. Требуется строго осуществлять нормированное исполнение власти, усиливая контроль над руководящими кадрами и, прежде всего, над главными из них в процессе ее исполнения. Полагается без всякого снисхождения сурово карать всех, кто нарушает партийную дисциплину и государственный закон, независимо от того, кем он является, каковы его полномочия и какую должность он занимает» [1].

Несомненно, проблема существования коррупции в громадной бюрократической государственной системе Китая существовала и при предыдущих руководителях. Особенно остро эта про-

блема стояла в период глобальных реформ в Китае, в 80-х годах прошлого столетия. По этому поводу Генри Киссинджер отмечал, что поворот к рыночной экономике на деле увеличил возможности для коррупции, особенно в переходный период. Сосуществование двух экономических секторов – сокращающегося, но все еще очень мощного общественного сектора и растущей рыночной экономики – стало причиной появления двух видов цен. Беспринципные чиновники и предприниматели, таким образом, могли перемещать товары между двумя секторами с целью личного обогащения. Часть дохода в частном секторе в Китае являлась результатом взяточничества и семейственности [2, с. 435].

Важно отметить, что в Китае всегда придавали большое значение отбору кадров на государственную службу. Существовала специальная система под названием «Кэцзюй». «Кэцзюй – это система государственных экзаменов, учрежденная дворцом в императорскую эпоху. Любой образованный муж мог свободно записаться в число экзаменуемых. Это была главная система отбора чиновников на основе результатов экзаменов, совместившая в себе политические, культурные и образовательные функции, она эффективно поддерживала иерархическое разделение общества, при этом обеспечивала состояние динамического равновесия с возможностью вертикальной мобильности между слоями» [3].

Современная система экзаменов на государственную службу в КНР косвенно берёт корни от императорских экзаменов. В Украине новая эра в борьбе с коррупцией началась после Революции достоинства. До указанных событий все главы украинского государства неизменно декларировали необходимость ликвидации коррупции в государственной системе. Однако ощутимых результатов на практике это не давало. Действующий Президент Украины Петр Порошенко в своем обращении к Верховной Раде Украины «О внутреннем и внешнем положении Украины в 2017 г.» отметил, что самый болезненный и сложный вопрос – это борьба с коррупцией. Если говорить языком Интернета и социальных сетей, здесь трудно поставить хештег «победа», но и клеймить вопрос хештегом «измена» тоже неправильно [4].

Для нынешнего главы украинского государства Петра Порошенко вопрос борьбе с коррупцией является одним из приоритетов внутренней политики. Принципиален этот вопрос и для гражданского общества Украины, часть которого активно пытается вскрывать коррупционные схемы в государственном аппарате.

Таким же принципиальным вопросам во внутренней политике Китая является борьба с коррупцией и для действующего главы КНР Си Цзиньпина. В своем докладе, с которым Си Цзиньпин выступил на 19-м съезде КПК, он отметил: «Твердо придерживаясь принципа «в борьбе с коррупцией не должно быть запретных зон, необходим полный охват и нулевая толерантность», необходимо сохранять эффект жесткого сдерживания, высокой напряженности и постоянного устрашения, твердо стоять на позиции одновременного расследования фактов как взяточничества, так и подкупа, решительно пресекать любые попытки формирования внутри партии группировок интересов».

«Следует плотнее плести «клетку» порядка, чтобы никто не мог заниматься коррупционной деятельностью, и укреплять сознательность, чтобы никто не хотел заниматься коррупцией, чтобы неустанными усилиями добиться в стране полного спокойствия, порядка и прозрачности политики» [5].

Несмотря на то, что для и китайского и украинского лидера ликвидация коррупции или хотя бы её минимизация является очень важной задачей, методы и системы борьбы с ней в двух странах существенно отличаются.

Следует отметить, что инициатива создания антикоррупционных органов в Китае исходила не извне, как в Украине, а от самого партийного руководства. И в Украине, и в Китае часть гражданского общества, которая регулярно выступает против коррупции, должать иметь поддержку представителей власти. Если мы говорим о Китае, то высшие партийные лидеры китайского государства (как было указано выше) выделяют борьбу с коррупцией (или как её называют в Китае с «разложением») как приоритетное направление.

В Украине из-за жесткого давления и под серьезным наблюдением Западных партнеров Украины происходит становление антикоррупционной системы. Например, необходимость создания антикоррупционного суда в Украине открыто поддерживается США. В одном из своих интервью Посол США в Украине Мари Йованович отметила, что сейчас сотня дел, которые расследуют НАБУ и САП, заторможены на судебном уровне. Это указывает на необходимость учредить независимый Антикоррупционный суд, который уже по сути дел должен решать то, действительно ли доказана вина, поэтому человек отправляется в тюрьму или наоборот должен быть освобожден [6].

События последнего времени в Украине, связанные с бурными обсуждениями законопроекта «Об антикоррупционном суде», противодействию его принятию со стороны некоторых представителей власти, постоянных требований МВФ, ЕС, США и других западных партнеров Украины о необходимости утверждения этого закона, ускорили процесс принятия необходимого законодательного акта. «В день четвертой годовщины инаугурации Петра Порошенко – 7 июня – Верховная Рада кон-

ституционным большинством голосов проголосовала за исторический закон № 7440 «О Высшем антикоррупционном суде» с рекомендациями Венецианской комиссии и МВФ. Причем последние правки согласовывались до четырех утра четверга. Таким образом, Украина не только избежала политического кризиса и досрочных парламентских выборов, но и стала на шаг ближе к получению следующего транша Международного валютного фонда» [7].

Ещё одним важным отличием антикоррупционной системы Китая от украинской является сама система антикоррупционных органов. На протяжении нескольких лет в Украине последовательно при поддержке США и ЕС создаётся комплексная система борьбы с коррупцией на основе западных принципов. Уже созданы Национальное антикоррупционное бюро (НАБУ), Антикоррупционная прокуратура (САП) и Национальное агентство по предупреждению коррупции (НАПК). Все эти органы функционально связаны между собой, однако имеют различную компетенцию. Следующим органом, логически необходимым, исходя из всей цепи антикоррупционной борьбы, является специализированный суд – антикоррупционный.

Основными органами по борьбе с коррупцией в Китае являются партийные комиссии по проверке дисциплины (КПД КПК), Министерство контроля и Антикоррупционные бюро КНР (АКБ). КПД КПК находятся в самом центре китайской партийной системы (статус комиссий регулируется Уставом КПК, а секретарь ЦКПД КПК является членом Постоянного комитета Политбюро ЦК КПК) и в центре государственной политической жизни (секретарь ЦКПД КПК одновременно является вице-премьером Госсовета КНР). Местные КПД находятся под двойным руководством партийного комитета соответствующего уровня и вышестоящей дисциплинарной комиссии. Антикоррупционное бюро – это правоохранительный орган, институционально являющийся отделом народной прокуратуры.

При его создании использовался опыт борьбы с коррупцией в Гонконге, но между Антикоррупционным бюро КНР и Независимой комиссией по борьбе с коррупцией Гонконга есть существенное различие, заключающееся в том, что Антикоррупционное бюро, хоть и является специализированным органом по расследованию коррупционных дел, как НКБК, но входит в состав Народной прокуратуры, то есть не является независимым органом. Министерство контроля и ЦКПД на практике являются «одной организацией» в соответствии с так называемым принципом, распространённым в китайской администрации: «одна организация, две вывески, две функции» [8].

В существующей китайской системе борьбы с коррупцией скрыта одна важная специфика – коммунистическая партийность многих госслужащих. Этим и продиктована необходимость функционирования соответствующих партийных комиссий и органов, ответственных за партийную дисциплину. Однако Антикоррупционное бюро КНР (далее – АКБ), например, занимается расследованием коррупционных преступлений не только членов КПК, но и в целом любого чиновника. В Украине (в виду отсутствия доминирующего положения какой-то одной партии) не существует специальных партийных комиссий государственного значения (как в Китае).

Количество населения Китая, а также громадный чиновничий и партийный аппарат определяет масштабность антикоррупционных кампаний в Поднебесной. По данным китайского новостного агентства «Синьхуа», к концу 2016 г. общая численность членов Коммунистической партии Китая (далее – КПК) достигла 89 млн. 447 тыс. человек, что на 688 тыс. человек или 0,8 процента больше (по сравнению с показателем зарегистрированным в конце 2015 г.). Об этом свидетельствуют последние данные Отдела ЦК КПК по организационной работе [9].

Накануне 19 съезда КПК в октябре 2017 г. было сообщено, что в Китае с 2013 г. наказали около 1,34 млн. уличенных в коррупции чиновников. Об этом сообщает центральная комиссия Коммунистической партии по проверке дисциплины [10].

При этом к уголовной ответственности были привлечены 43 члена и кандидата в члены Центрального комитета партии, девять сотрудников аппарата Центральной комиссии КПК по проверке дисциплины. В качестве примера, можно привести имена членов Постоянного комитета Политбюро ЦК партии Чжоу Юнкана, членов Политбюро ЦК Бо Силая, Го Босюна, Сюй Цайхоу, Сунь Чжэнцая.

Важно отметить, что в отношении высших должностных лиц были не только возбуждены уголовные дела, но и судами были вынесены приговоры с суровыми наказаниями. Например, Народный суд средней ступени города Цзинань приговорил к пожизненному заключению с конфискацией имущества Бо Силая, некогда одного из влиятельных политиков Поднебесной.

Говоря об Украине, большинство громких коррупционных кампаний в отношении топ-чиновников, как правило, оканчиваются вынесением приговора с мягким наказанием, затягиванием судебного процесса либо созданием искусственных предпосылок для побега подозреваемого лица за рубеж с целью уклонения от уголовной ответственности. Отсутствие приговоров по многим делам – один из главных моментов, который регулярно публично критикуют иностранные партнеры Украины.

Например, в Гватемале, после того, как международная общественность взялась за борьбу с коррупцией, были привлечены к ответственности экс-президент Альфонсо Портильо, три бывших министра внутренних дел, четыре армейских генерала, три директора полиции, конгрессмены, биз-

несмены, наркоторговцы. А в Румынии, начиная с 2011 г., были осуждены министры, судьи, парламентарии и даже брат бывшего президента Траяна Бэеску – Мирчи Бэеску.

В Украине же, если подобные аресты начнутся, то они приведут к более массовым вынесениям приговоров. С политической точки зрения, это будет означать дискредитацию, прежде всего провластных политиков, а также падение их рейтинга в глазах потенциального электората.

В добавок к вышеизложенному, следует также отметить, что в последние годы появилась ещё одна особенность антикоррупционных кампаний в Китае – медийное освещение. В китайских СМИ много внимания уделяют именно информационной составляющей при освещении громких судебных процессов. При этом подобная кампания выполняет как превентивную функцию (предупреждает соответствующие должностные преступления), так и воспитательную (нравственно-этические аспекты) в китайском обществе. Интерес представляет также названия таких компаний, например, «стратегия тигров и мух» или «бить тигров и мух», подразумевающие привлечение к ответственности должностных лиц всех уровней, то есть фактическое равенство всех перед законом [11, с. 99].

Распространено также в китайских СМИ такое название, как «охота на лис», которое предполагает работу правоохранительных органов Китая по возвращению на родину беглых чиновников. Например, в 2016 г. по данным «Синьхуа», в рамках спецоперации «Охота на лис – 2016» в 61 стране и районе мира были успешно задержаны 409 китайских граждан, которые находились в розыске и скрывались за границей, в том числе 15 человек, которые были включены в список ста самых разыскиваемых подозреваемых [12].

В Украине подобных названий для антикоррупционных кампаний практически нет. Обычно те или иные громкие уголовные дела называются по имени главного обвиняемого, например, «дело Розенблата» или же группы людей, к примеру, «дело бриллиантовых прокуроров». И в основном подобные наименования делам дают журналисты, а не высшие должностные лица украинского государства.

Анализируя вопросы борьбы с коррупцией в Китае, нельзя не вспомнить о смертной казни. Часто многие журналисты и эксперты, в том числе в Украине, говорят и пишут о том, что в Китае регулярно чуть ли не тысячами расстреливают коррупционеров. На самом деле это распространенное заблуждение. В Китае практикуется смертная казнь, но за коррупционные дела уже давно не расстреливают. Как правило (по сложившейся практике), при вынесении приговора к смертной казни устанавливается отсрочка (два года). По истечении двух лет высшая мера наказания обычно заменяется на пожизненное заключение либо длительные сроки заключения (12–16 лет).

Вероятно, смертная казнь за коррупцию во многих странах мира, в том числе в Китае, теряет эффективность. Главной проблемой сегодня является не суровость санкций соответствующих статей УК Китая за коррупцию, а бегство коррупционеров и утечка похищенных капиталов за рубеж. Необходимость добиваться возвращения похищенных активов из-за границы – одна из основных задач, стоящих перед антикоррупционными учреждениями в Китае.

Украина заняла 130-е место из 180 стран в рейтинге «Индекс восприятия коррупции», который по итогам 2017 года 21 февраля опубликовала международная неправительственная организация Transparency International [13]. Что касается Китая, то ему досталось 77-е место с показателем в 41 пункт.

Таким образом, и для Украины, и для Китая борьба с коррупцией является важными направлениями внутренней политики. Некоторые влиятельные американские политики связывают коррупционность современной политической системы Украины с её уязвимостью перед Россией. Согласно недавнему докладу американского сенатора Бена Кардина, под названием «Ассиметричная атака Путина на демократию в России и Европе: последствия для национальной безопасности США», до тех пор, пока украинские органы власти, особенно судебные, не доказали свою способность привлекать к ответственности бывших и нынешних представителей власти, страна будет оставаться незащищенной от вмешательства Кремля в свои внутренние дела [14].

В Китае после прошедших там «двух сессий» (ежегодные заседания Всекитайского собрания народных представителей (далее – ВСНП) и Всекитайского комитета Народного политического консультативного совета Китая (далее – ВК НПКСК) продолжается активная антикоррупционная кампания. «Важность «двух сессий» для внутренней и внешней политики Китая очевидна, так как они являются логическим продолжением воплощения в жизнь решений, принятых на 19-м съезде КПК [14]. Кстати, накануне «двух сессий» (согласно результатам новейшего опроса сайта «Жэньминьван») самая обсуждаемая тема для китайских интернет-пользователей будет борьбой с коррупцией [16].

Что касается Украины, то весь 2018 г. в Украине будет проходить под эгидой предвыборной президентской компании. Понимая, что воспрепятствовать становлению полноценной антикоррупционной системы не удастся, отдельные политики стремятся максимально оттянуть начало её работы, что раздражает украинскую общественность и западных партнеров Украины. Постоянное

обнародование компроматов в украинских и западных СМИ в отношении ряда украинских политиков будет продолжаться, что будет стимулировать антикоррупционные органы к расследованию громких дел. Венцом их сыскных мероприятий должны быть приговоры соответствующего суда, которого пока нет.

Выводы. Говорить об эффективности украинской или китайской системы борьбы с коррупцией (в сравнении друг с другом) пока сложно, так как методы и принципы борьбы с ней существенно отличаются. Общепризнанной на государственном уровне в двух странах является необходимость нейтрализации коррупционных схем. Для китайской системы борьбы с коррупцией характерными чертами является наличие специальных партийных органов, которые следят за партийной дисциплиной, широкомасштабное медийное освещение соответствующих судебных процессов, достаточно высокий процент вынесения обвинительных приговоров в отношении должностных лиц всех уровней, а также неплохие результаты в части экстрадиции на родину беглых чиновников. В Украине же существование новой антикоррупционной системы объясняется жестким давлением со стороны западных партнеров Украины, а также высокой нетерпимостью к коррупции со стороны многих гражданских активистов. В любом случае, исходя из авторитетных международных индексов диагностики коррупции в обществе, обе страны находятся ещё в переходной стадии становления эффективной антикоррупционной системы.

Литература:

1. Доклад Ху Цзиньтао на XVIII съезде Коммунистической Партии Китая. URL: <http://ua.chineseembassy.org/rus/zggk/18dzt/P020121228789374643581.pdf> (дата звернення: 30.08.2018).
2. Киссинджер Г. О Китае / перевод с английского В.И. Верченко. Москва: АСТ, 2014. 635 с.
3. Кэцзюй: система государственных экзаменов для отбора чиновников в старом Китае. URL: <http://www.cim.chinesecio.com/hbcms/f/article/info?id=1044748e2c1045438d6b7a59df6598e7> (дата звернення: 30.08.2018).
4. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». URL: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (дата звернення: 30.08.2018).
5. Полный текст доклада, с которым выступил Си Цзиньпин на 19-м съезде КПК. URL: http://russian.news.cn/2017-11/03/c_136726299.htm (дата звернення: 30.08.2018).
6. Посол США: Ожидаем законы об Антикоррупционном суде уже в декабре. URL: http://news.liga.net/politics/news/posol_ssha_ozhidaem_zakony_ob_antikorrupsionnom_sude_uzhe_v_dekabre (дата звернення: 30.08.2018).
7. Подарок на годовщину инаугурации: как Рада приняла закон об Антикоррупционном суде в редакции МВФ. URL: <https://www.segodnya.ua/politics/podarok-na-godovshchinu-inauguracii-rada-prinyala-zakon-ob-antikorrupsionnom-sude-v-redakcii-mvf-1144967.html> (дата звернення: 30.08.2018).
8. Смирнова Л. Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель». URL: http://emsu.ru/face/dissert/avtoreferat_smirnovaln.pdf (дата звернення: 30.08.2018).
9. Общее количество членов КПК достигло 89,447 млн. человек. URL: http://russian.news.cn/2017-06/30/c_136407395.htm (дата звернення: 30.08.2018).
10. Chinese watchdog says 1.34 million officials punished for graft since 2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-china-corruption/chinese-watchdog-says-1-34-million-officials-punished-for-graft-since-2013-idUSKBN1CD04B> (Last accessed: 30.08.2018).
11. Fighting Corruption: How the CPC Works. Editor, 谢春涛. Translated by, 王君. New World Press, 2016. 240 p.
12. В рамках операции «Охота на лис-2016» задержаны 409 китайских граждан, находившихся в розыске и скрывавшихся за рубежом. URL: http://russian.news.cn/2016-08/17/c_135608730.htm (дата звернення: 30.08.2018).
13. Темпи ефективності боротьби з корупцією в Україні за рік знизилися вдвічі – Індекс сприйняття корупції 2017. URL: <https://ti-ukraine.org/news/tempy-efektyvnosti-borotby-z-koruptsiieiuv-ukraini-zarik-znyzylysia-vdvichi-indeks-spryniattia-koruptsii-2017/> (дата звернення: 30.08.2018).
14. Putin's Asymmetric Assault on Democracy in Russia and Europe: Implications for U.S. National Security. URL: <https://www.foreign.senate.gov/imo/media/doc/Cardin%20Russia%20Report%20Embargoed%20Committee%20Print.pdf> (Last accessed: 30.08.2018).
15. «中国两会为世界提供新机遇». URL: <http://epaper.legaldaily.com.cn/fzrb/content/20180310/Articel04002GN.htm> (Last accessed: 30.08.2018).
16. «Две сессии»: в центре внимания интернет-пользователей – борьба с коррупцией. URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2018/0301/c31521-9431584.html> (дата звернення: 30.08.2018).

СУБНАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ МЕТОД: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Гнатюк В. В.,

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті подано комплексне відображення теоретико-методологічних основ субнаціонального порівняльного методу в сучасній політичній науці. Автор, з одного боку, виділяє теоретичну спадщину, яка представлена політологами-компаративістами, а з іншого – додає до них власні теоретичні напрацювання. Зауважено, що цей метод знаходиться у фазі становлення, тому є відкритим до змін та доповнюється. Зазначено, що статусу конвенціональної фундаментальної методології для субнаціональних досліджень він не отримав. Метод є синтезом методологічних та теоретичних напрацювань різних авторів, що не усуває його унікальності та ефективності, адже, як наслідок, він є гнучким у використанні у сучасних політологічних наукових розвідках.

В статье представлено комплексное отражение теоретико-методологических основ субнационального сравнительного метода в современной политической науке. Автор, с одной стороны, выделяет теоретическое наследие, представленное политологами-компаративистами, а с другой – добавляет к нему собственные теоретические наработки. Замечено, что данный метод находится в фазе становления, поэтому открыт для изменений и дополняется. Отмечено, что статуса конвенциональной фундаментальной методологии для субнациональных исследований он не получил. Метод является синтезом методологических и теоретических наработок различных авторов, что не отменяет его уникальности и эффективности, ведь, как следствие, он является гибким при использовании в современных политологических научных исследованиях.

The article examines a comprehensive reflection of theoretical and methodological foundations of the subnational comparative method in modern political science. The author highlights the theoretical heritage, which are presented by comparatists of political researches, on the one hand, and adds own theoretical proceedings, on the other hand. It is noted that this method is in the phase of formation, therefore it is open to changes and is supplemented. It is noted that it does not receive the status of a conventional fundamental methodology for subnational researches. In essence, the method is a synthesis of methodological and theoretical developments of various authors, which does not eliminate its uniqueness and efficiency, and, as a result, it is flexible in use in modern political science research.

Ключові слова: субнаціональний порівняльний метод, субнаціональна одиниця, субнаціональний політичний режим, порівняльна політологія, субнаціональна політика, принцип А. Кареніної.

Постановка проблеми. Сучасні наукові розвідки все частіше звертаються до аналізу субнаціональних одиниць. Незважаючи на різноманіття досліджень у цій сфері (субнаціональній порівняльній політології), існує теоретико-методологічна невизначеність в осмисленні. Проблема формування уніфікованої, зокрема конвенціональної, основи для дефініціювання концепту «субнаціональна одиниця» набула вторинного значення. Активніше здійснювалося конструювання авторських розробок-методик у вимірюванні інституційних/неінституційних показників субнаціональних політичних режимів на тлі концепту та підтримкою безпосередньо до нього, конкретною методологічною інтерпретацією та операціоналізацією. Це були ситуації одного випадку, які не могли стати узагальненим прикладом, хоча особливості кожного з них акумулювали частинку загального. Урешті-решт використовувалася лише матриця субнаціонального рівня, а не принципи її розбору. Таким чином, сьогодні склалася картина, де співіснують паралельно широкий «горизонт» розвідок та його невідомий до глибини «профіль» основи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якщо проблема дослідження протікання політики на субнаціональному рівні підіймалася вже з 70-х рр. ХХ ст. та представлена значною кількістю робіт [1, с. 7], то питання теоретико-методологічного аспекту почало осмислюватися лише на початку ХХІ ст. із виходом статті дослідника Р. Снайдера та доповнювалося небагатьма роботами (Л. Тіллін, І. Харберс, М. К. Інграм, Е. Гібсон) у цьому спрямуванні. Відповідно до цього, спостерігаємо, що

наукова база теоретико-методологічного рівня субнаціонального порівняльного методу розроблена, проте не є вичерпаною, а потребує певних уточнень та розширення інтерпретацій, зважаючи на актуалізацію досліджень у цій сфері.

Метою статті є цілісне відображення теоретико-методологічних основ субнаціонального порівняльного методу в політології сьогодні.

Відповідно до мети дослідження визначені такі завдання:

1) представити методологічні напрацювання дослідників, які виражають сьогоденну ідею цього методу;

2) доповнити метод власними зауваженнями теоретико-методологічного аспекту.

Виклад основного матеріалу. На початку XXI ст. у світ виходить стаття Р. Снайдера [15], яка стає відправною точкою у побудові методології у порівнянні субнаціональних одиниць. Ключовими ідеями цієї теоретичної конструкції стали такі: по-перше, акцент та концентрація уваги на субнаціональних одиницях, які є інструментом для збільшення кількості спостережень і можливості для здійснення контрольованих порівнянь, а також, як наслідок, оптимізації досліджень малої множини елементів; по-друге, аналіз таких одиниць дає змогу підвищити точність у вияві причинно-наслідкових зв'язків через єдиний кластер узагальнення та уніфікований код; по-третє, надається безпосередній концептуальний інструментарій для порівняння контексту просторової нерівності політичних та економічних трансформаційних процесів. Науковець також вказує на дві стратегії субнаціонального аналізу: в межах нації та міжнаціональні порівняння. Їх можна активно об'єднати в одному дослідженні [1, с. 8]. Остання перевага субнаціонального порівняльного методу стосується того, як це може допомогти нам побудувати теорії, що пояснюють динамічні взаємозв'язки між різними рівнями та регіонами політичної системи. Розподіл країни на територіальні лінії полегшує осмислення того, як взаємодіють складники політичної системи. Аналізуючи ці зв'язки, можна отримати розуміння як про національну політику, так і про основні процеси політичної та економічної трансформації.

Праця Л. Тіллін [16] поставила питання «що, як і чому» як методологічні опори в аналізі субнаціонального рівня політики, а також надала йому статус автономності поряд у взаємозв'язку з національним зрізом. Власне питання «чому» дає змогу проаналізувати явище в аспекті «хибної винятковості» або зрозуміти випадок «помилкової універсальності», а «що і як» – це зводиться все до «адекватного» знаменника та відповідної епітетарності для явищ, що аналізуються. Також треба врахувати досвід робіт, які уже є в цій галузі.

У проміжку останніх двох десятиліть дослідники використовували субнаціональний підхід, аби краще зрозуміти такі явища, як формування держави, демократизація та розвиток. Робота науковців І. Харберса та М. К. Інграма [9] відобразила концепт простору як геоінформаційну конструкцію, яка детермінує розвиток просторового мислення на трьох етапах дослідницького проекту, зокрема концептуалізацію, теоретизацію та аналіз. Крім того, як зазначають науковці, просторова перспектива може збільшити потенціал субнаціонального підходу, відкриваючи нові можливості для розвитку теорії та аналізу. «Сприйняття простору серйозно» має як ключове, так і теоретичне значення. Важливим наслідком є необхідність більш повного розпізнавання структурної залежності, яка існує серед одиниць спостереження. Очевидно, це визнання також має вагоме значення в міжнародних відносинах та інтернаціональних порівняльних дослідженнях, але аналітичний зсув найбільш важливий на субнаціональному рівні, де одиниці аналізу мають більш строкаті межі, ніж міжнародні кордони, що більш важливо. Однак додана вартість просторового аналізу для субнаціональних досліджень полягає не тільки в отриманні «правильних» відповідей на існуючі питання, а у приведенні на розгляд захоплюючих методів для: 1) розгляду існуючих питань у новому світлі; 2) виявлення нових та цікавих питань, які могли б стати непоміченими. Сприйняття простору серйозно – це також передбачення розглядати питання про те, як ці структури просторової залежності виходять із результатів та інтересів.

Урешті-решт Е. Гібсон [12] окреслив певні методологічні питання для дослідження субнаціональних політичних систем (автократичної чи демократичної). Він зазначив, що субнаціональні процеси – це процеси мінімізації тих же процесів тільки в іншому масштабі щодо національних (а ті, що протікають у власній специфіці).

Його першим стало питання про демократизацію на національному та субнаціональному рівнях і потребу розрізнення (Democratization: National or Subnational, Does it Matter?). При цьому автор указує на вертикальну та горизонтальну суверенність у державі, де (в останній) існує можливість інституційно «йти» по-іншому у/на рівні держави. У свою чергу, це зумовлює створення різноманітних стратегій для багатьох політичних суб'єктів, що впливає на процеси локальної демократизації. Сценарії, що відображатимуть шляхи трансформації від субнаціонального авторитаризму до субнаціональної демократизації, можуть бути значно різноманітнішими, якщо ми адекватно розуміємо еквівалентність національної та субнаціональної політичної динаміки. Ключовою причиною є системні ефекти. У кожній системі метаморфоза в одній підсистемі детермінує зміни в іншій її одиниці, а специфіка однієї підсистеми, звісно, впливатиме на інші одиниці системи.

Другим таким питанням (Territory, Politics, and Democratization) була ситуація про наявність двох демократій у державі (субстантивної та територіально). Якщо перша є наданням прав, що раніше не були доступними в самій країні, наприклад, написана нова конституція чи поширення наявних прав на нові категорії населення, то інша – розширення сукупності прав у субнаціональних одиницях. Це узгоджується із ситуацією, коли жителям однієї частини країни надають права, що доступні жителям інших частин країни. Загалом, під територіальною політикою необхідно інтерпретувати не саму територію, а те, як ця політика виникає через цю територію. Важливим доробком стало введення термінів, зокрема «територіальність» [6] як стратегії впливу, контролю та управління ресурсами, людьми на території, яку контролюють; «територіальна система» як синтез взаємодіючих національних та субнаціональних політичних юрисдикцій, уряди яких здійснюють суверенітет над територіально обмеженими територіями; «територіальний режим», що регулює взаємодію між територіальними одиницями держави і спрямовує розподіл повноважень між урядами субнаціональних територіальних одиниць та національним урядом.

Із вищесказаного ми розуміємо, що методологія субнаціонального порівняльного методу представлена сьогодні, хоч і невеликою кількістю науковців, проте необхідними від них наявними теоретичними зауваженнями. Це і є сформований кістяк ідеї цього методу. Також тенденція свідчить, що значна частина політологів-компаративістів [2; 7; 8; 11], отримують у своїх роботах цікаві методологічні висновки, що є результатом апробації власних методик вимірювання та класифікацій на безпосередній практиці протікання політичних процесів у субнаціональних одиницях певної держави. З іншого боку, через подолання теоретичних обставин/стереотипів у даних дослідженнях (національний ухил та федеративний монізм) [1, с. 9], що неодноразово гальмували наукові розвідки, ми вважаємо, що з'явилися деякі особливості, які варто висвітлити.

Перша така особливість – предметна. Вона безпосередньо виражає центральну категорію, яка аналізується через субнаціональний порівняльний метод – субнаціональний політичний режим. Ця конструкція акумулює в собі конкретні політико-територіальні атрибути, на які спрямовані наукові розвідки політологів-компаративістів. Розглянемо її детальніше.

На нашу думку, категорія «субнаціональний політичний режим» – це продукт відношення, а не константа політичного простору. Вона є вираженням, яке відображає зв'язки між політичними елементами буття. Саме тому поняття не є обов'язковим, а виступає у статусі «винятку» або «правила». Про перший такий корелят зазначає науковець Дж. Сарторі та інші його послідовники [4; 13; 14], які вважають, що аналіз політики здійснюється на державному та субдержавному рівнях, що безпосередньо вказує на детермінацію з боку політичного устрою, тобто на федерацію (як умову наявності у політичній системі локальних областей та репрезентації режимів). Таким чином, тут існує прив'язка до політичного устрою. Це можна висловити у вигляді тези: *у державі з поляризованим політичним (національним) режимом – демократичним чи автократичним – наявність субнаціонального політичного режиму зумовлюється типом адміністративно-територіального устрою*. Така спрямованість була домінуючою та одноосібною тривалий час у науці (70-ті рр. ХХ ст. – І-ше десятиліття ХХІ ст.), проте знайшла альтернативу в образах другої та третьої корелят пізніше.

Другий такий корелят – це, з одного боку, відношення поміж політичним режимом амбівалентного типу та, з іншого – державним устроєм (унітарним чи федеративним). Таким чином, зазначаємо тут про ситуацію, за якої, незважаючи на тип політичного устрою, ми говоримо про вбудований «гібридний режим» у цій політичній системі. Із погляду особливостей останнього, який акумулює властивості (і демократичні, і автократичні аспекти), те, яка адміністративно-територіальна побудова держави, є вторинним, бо саме характер режиму детермінує владні відносини поміж цілим та частинами країни. У цьому полягає така теза: *гібридний політичний (національний) режим зумовлює появу субнаціональних політичних режимів, незалежно від устрою політичної системи, у якій він протікає*.

Таким чином, ми виходимо на третій корелят – залежність поміж «гібридним» режимом та інститутом місцевого самоврядування, що виражається у такій тезі: *характер розвитку місцевого самоврядування обумовлює тип субнаціонального політичного режиму, у якому воно функціонує*. Як ми можемо спостерігати, ця взаємодія феноменів політичного буття розкривається не прямо, а специфічно детермінуючись у кожному випадку, тобто залежно від типу політичного (національного) режиму. Тут можливі три комбінації:

1) якщо політичний (національний) режим – демократичний, то розвиток та функціонування інституту місцевого самоврядування повноцінно успішне та ефективне, а, як наслідок, місцева політика протікає у формі локальної демократії, а тому тип субнаціонального політичного режиму є демократичним;

2) якщо політичний (національний) режим – автократичний, то розвиток та функціонування інституту місцевого самоврядування набуває статусу формального континування державної влади на місцях, політика характеризується протіканням форми – локальна автократія, а тому тип субнаціонального політичного режиму – автократичний;

3) якщо політичний (національний) режим – «гібридний», то розвиток та функціонування інституту місцевого самоврядування може набувати варіативних форм: а) успішного функціонування, б) нейтрального позиціонування та в) формального існування, а тому це детермінує той чи інший тип місцевої політики – демократичної/автократичної (як винятковий), відносно демократичної чи відносно автократичної (як характерний), а тому тип субнаціонального політичного режиму – цілком екстраполюється як тип місцевої політики.

Відповідно до цього, ми маємо специфічну єдність у взаємозалежності трьох категорій: «політичний (національний) режим», «субнаціональний політичний режим» та «місцеве самоврядування» – у варіативних конструкціях, що розширює наукове поле для розвідок. Вона може бути відображена, як ми вважаємо, у таких «трьох станах», як статус субнаціонального політичного режиму :

Таблиця

Взаємозалежність політичних категорій: «політичний (національний) режим», «державний устрій» та «місцеве самоврядування»

Тип політичного (національного) режиму	Демократичний	Автократичний	«Гібридний»
Залежність режиму від державного устрою	Так	Так	Ні
Статус субнаціонального політичного режиму	Виняток	Виняток	Правило
Стан функціонування інституту місцевого самоврядування	Активний	Пасивний	Чергування станів

Таким чином, ми вважаємо, що категорія «субнаціональний політичний режим», незважаючи на свою автономію наукового розгляду, аналізується лише в дискурсивному зрізі, де роль політичного національного режиму, тип державного устрою та стан протікання процесів на місцевому рівні є критеріями структуризації самої форми конкретного типу режиму субнаціональної одиниці держави. Це продемонстровано у дослідженнях. [3; 5; 10]

Друга особливість, яка проливає специфічне світло на цю проблематику, є методологічною. Утілюється воно у принципі А. Кареніної, який акумулює у собі два моменти: по-перше, здійснює артикуляцію та агрегацію усіх факторів, що зумовлюють політичні процеси на субнаціональному рівні; по-друге, синтезує цілісність, що детермінує конкретний тип субнаціонального політичного режиму. Сам принцип А. Кареніної звучить так: *«Є значна кількість способів, у яких комбінація даних порушує нульову гіпотезу, і лише один варіант, у якому ця гіпотеза діє»*. Загалом, він відображає тенденцію, коли успіх будь-чого задуманого ймовірний тільки за наявності в цей момент усіх чинників, що зумовлюють це, тобто відсутність хоча б одного з таких детермінантів зумовлює трансформацію успіху на щось інше. Ідея принципу А. Кареніної безпосередньо корелюється з комплексним аналізом будь-якої субнаціональної одиниці держави. Адже за наявності та реального функціонування всіх демократичних інститутів та структур на конкретній територіальній одиниці, тип режиму буде «чисто» демократичним (як ідеальна умова), інші ситуації детермінуються численними варіаціями у межах лінійного розвитку від автократії до демократії (при цьому ступінь віддаленості від ідеальної умови продукує конкретний тип субнаціонального політичного режиму, зважаючи на міру інтенсивності та масштаб протікання даних процесів від його «чистого» типу).

Урешті-решт цей принцип є фундаментальною основою у конструюванні будь-якого типу режиму в субнаціональних одиницях. У його ідеї лежать прикмети, яких необхідно дотримуватися у наукових розвідках: поліпричинність, дискурс та політична хронометрія. Якщо перше – це врахування усіх чинників, що впливають на політичні процеси; друге – вихід із-за межі предмета, аби його досягнути також ззовні (поряд із системним ефектом); то третє – це актуальність усього того, що входить до першого та другого, це те, коли ми розуміємо цінність детермінантів та сфери, де усе функціонує в єдиній цілісності.

Висновки. Субнаціональний порівняльний метод є сучасним дослідницьким інструментом, за допомогою якого здійснюють актуальні наукові розвідки політологи-компаративісти. Його поява зумовлюється політичною практикою, яка потребувала власного теоретико-методологічного оформлення. З іншого боку, сьогодні статусу конвенціональної фундаментальної методології для субнаціональних досліджень він не отримав. Тобто метод є синтезом методологічних та теоретичних напрацювань різних авторів, що не усуває його унікальності та ефективності, та, як наслідок, він є гнучким у використанні. Для науковців цієї сфери він стає формою, яка задає правила, проте його рушієм є зміст, у який вони вкладають ціль власних досліджень. Двигуном цих розвідок є авторська методика, яка і транслює акцент самої роботи.

Субнаціональний порівняльний метод є відкритим для оновлення та вдосконалення. У статті ми звернули увагу на «старі» його основи, а також висвітлили деякі «нові» особливості у сучасних дослідженнях.

Субнаціональний порівняльний метод у політології, маючи надійну фундаментальну основу, проходить процес теоретико-методологічної кристалізації. Автори, які заклали базис, доповнюються все новими напрацюваннями. Цей процес продовжується і має оформитися як конвенціональна парадигма для аналізу субнаціональних одиниць у державі. Дослідницькі можливості в межах субнаціональної політики досягли найбільшої свободи, відколи були подолані теоретичні перешкоди (національний ухил та федеративний монізм), а тому відкрили перспективи повноцінних наукових пошуків, заснованих на використанні нових досягнень субнаціонального порівняльного методу та авторських методик вимірювання та класифікацій типів режимів субнаціональних одиниць. Кількість держав, що підлягає аналізу, настільки вагома, наскільки наявні масштаби держав із проблемами встановлення демократичних засад суспільної організації в цілому.

Література:

1. Гнатюк В.В. Вступ до субнаціональної політики: від упереджень до стверджень. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. Київ, 2018. № 1 (37). С. 6–11.
2. Behrend Jacqueline у Whitehead, Laurence (eds. 2016a). *Illiberal Practices. Territorial Variance within Large Federal Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
3. Behrend Jacqueline. 2011. The Unevenness of Democracy at the Subnational Level: Provincial Closed Games in Argentina. *Latin American Research Review* 46 (1): 150–176.
4. Dahl, Robert. (1971). *Polyarchy. Participation and Opposition*, New Haven: Yale University Press.
5. Gervasoni, Carlos (2010). A Rentier Theory of Subnational Regimes: Fiscal Federalism, Democracy, and Authoritarianism in the Argentine Provinces, in: *World Politics*, 62, 2, 302–340.
6. Gibson, Edward (2005). Boundary Control: Subnational Authoritarianism in Democratic Countries, in: *World Politics*, 58, 1, 101–132.
7. Giraudy, Agustina. (2010). The Politics of Subnational Undemocratic Regime Reproduction in Argentina and Mexico, in: *Journal of Politics in Latin America*, 2, 2, 53–84.
8. Giraudy Agustina. 2015. *Democrats and Autocrats. Pathways of Subnational Undemocratic Regime Continuity within Democratic Countries*. Oxford: Oxford University Press.
9. Harbers Imke and Ingram, Matthew C., *Politics in Space: Methodological Considerations for Taking Space Seriously in Subnational Comparative Research* (September 14, 2015).
10. Kenawas Yoes. *The Rise of Political Dynasties in Decentralized Indonesia*. Master Thesis at S. Rajaratnam School of International Studies, Nanyang Technological University, Academic Year 2012/2013.
11. Kent Eaton (2015) *Disciplining Regions: Subnational Contention in Neoliberal Peru, Territory, Politics, Governance*, 3:2, 124–146
12. Gibson L., Edward. (2008). *Subnational Authoritarianism and Territorial Politics: Charting the Theoretical Landscape*. American Political Science Association Annual Congress Boston.
13. Rokkan Stein. 1970. *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. Nueva York: McKay.
14. Sartori Giovanni. 1976. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Snyder Richard. 2001. *Scaling Down: The Subnational Comparative Method*. *Studies in Comparative International Development* 36 (1): 93–110.
16. Tillin Louise. (2013). *National and Subnational Comparative Politics: Why, What and How*, in: *Studies in Indian Politics*, Vol 1, Issue 2, pp. 235–240.

ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІДЕЙ ДЕМОКРАТІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – 2018 Р.)

Свсюкова А. В.,

аспірант кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті визначено проблематику періодизації громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії, зокрема виокремлено шість періодів: кристалізація ідей демократії (друга половина ХІХ ст.); утвердження демократичних ідей (початок ХХ ст.); первинні дослідження з громадянської освіти в країнах усталеної демократії (друга половина ХХ ст.); зміна ролі громадянської освіти зі встановленням демократії в країнах Центральної та Східної Європи (кінець ХХ ст.); громадянська освіта в контексті глобального громадянства (початок ХХІ ст.); громадянська освіта в умовах діджиталізації та пошук нових інструментів її впровадження (2010–2018 рр.). Виокремлено особливості, тенденції та характерні риси кожного з указаних періодів.

В статье определено проблематику периодизации гражданского образования в контексте развития идей демократии, в частности выделены шесть периодов: кристаллизация идей демократии (вторая половина ХІХ в.); утверждение демократических идей (начало ХХ в.); первичные исследования по гражданскому образованию в странах устоявшейся демократии (вторая половина ХХ в.); изменение роли гражданского образования с установлением демократии в странах Центральной и Восточной Европы (конец ХХ в.); гражданское образование в контексте глобального гражданства (начало ХХІ в.); гражданское образование в условиях диджитализации и поиск новых инструментов ее внедрения (2010–2018 гг.). Выделены особенности, тенденции и характерные черты каждого из указанных периодов.

The article identifies the problems of periodization of civic education in the context of the development of democratic ideas, and in particular, are outlined six periods: the crystallization of the ideas of democracy (the second half of the ХІХ century); the establishment of democratic ideas (the beginning of the ХХ century); primary research on civic education in the countries of established democracy (second half of the ХХ century); change in the role of civic education in establishing democracy in the countries of central and eastern Europe (and of ХХ century); civil education in the context of global citizenship (the beginning of the ХХІ century); civil education in the context of digitalization and the search for new instruments for its implementation (2010–2018). Are singled out the features, tendencies and characteristics of each of the mentioned periods.

Ключові слова: періодизація, основні періоди, громадянська освіта, громадянин, демократія.

Постановка проблеми. За умов сьогодення значний інтерес у науковців, державних діячів, громадських активістів становить проблематика вивчення громадянської освіти та з'ясування її впливу на розвиток демократії. Оскільки вказане дослідження охоплює досить тривалий період становлення, формування та розвитку громадянської освіти (друга половина ХІХ ст. – 2018 р.), то питання щодо періодизації громадянської освіти у контексті розвитку ідей демократії, на нашу думку, викликає наукову цікавість і є достатньо актуальним. Періодизація існування та розвитку будь-яких явищ – одна з найбільш комплексних, складних і багаторівневих проблем наукового знання. Науково-історичний аналіз розвитку суспільних відносин свідчить про те, що теоретичні та методологічні основи громадянської освіти мають давнє походження. Так, наукова рефлексія щодо громадянської освіти як такої починається ще з античних часів, з громадянських уявлень Стародавньої Греції та Риму, де громадянська освіта розглядалася спочатку так, як практика виховання громадянської доброчинності (відповідно до грецького *arete*), яка передбачала формуванню військової доблесті, хоча не була протиставлена мирській (спортивній, поетичній тощо) у містах-полісах, а пізніше – як «парресія» (відповідно до грецького *parrhesia*), що передбачала наявність (володіння) та вдале застосування вільної, щирої, безстрашної мови громадянами. Проте ідея громадянського виховання (*arete*) та «парресії» (*parrhesia*) відповідала вимогам архаїчної епохи і вважатися демократичною практикою не могла [9].

Варто зазначити, що проблематика громадянської освіти, саме в контексті розвитку ідей демократії є недостатньо проаналізованою та вивченою і виступає об'єктом дослідження, насамперед у зарубіжних фахівців: А.М. Аслеїда, Р.Б. Барбера, Е. Гутмана, Й. Кагне, А.Ю. Согомонова, Ж. Ульмана. В Україні нечисленні дослідження громадянської освіти, як правило, не є комплексними та структурованими саме в аспекті політичного аналізу й повністю не розкривають важливість значення громадянської освіти (як чинника розвитку демократії (зокрема щодо її періодизації)). Серед вітчизняних науковців, які досліджують відповідні питання, є С. Клепко, С. Позняк, В. Сенько, В. Тесленко, С. Топалова, О. Українець, В. Цвих та інші. Проте більш детального розгляду потребує питання щодо визначення періодизації громадянської освіти, яка залишається маловивченою та спонукає до дискусійних міркувань.

Метою статті є визначення проблематики та систематизації періодів становлення (періодизації) громадянської освіти у контексті розвитку ідей демократії з другої половини ХІХ ст. – до 2018 р включно.

Досліджуючи історичну ретроспективу громадянської освіти, на нашу думку, доцільним є виокремлення таких основних періодів її становлення та розвитку:

1) період кристалізації ідей демократії (друга половина ХІХ ст.). Концептуальна база громадянської освіти у контексті розвитку ідей демократії сформувалась у другій половині ХІХ ст. (пов'язана з побудовою моделі ліберальної демократії Дж. С. Мілля та зародженням концептуальних засад виховання «демократичного громадянина») [5]. У вказаний період відбувається поступове утвердження громадянської освіти (як універсальної доктрини); змінюються принципи громадянської освіти: від релігійної освіти до світської, від сегрегаційного навчання до просвітницького вирівнювання громадян; здійснюється поступове відходження від набуття знань за расовою, конфесійною чи гендерною ознакою; змінюється орієнтація у процесі реалізації програми громадянської освіти на виховання молоді, без впливу на вказаний процес, владних інтересів та різних політичних акторів; а також формується оновлений зміст основної візії громадянської освіти: «Як стати громадянином?» [9];

2) період утвердження демократичних ідей (початок ХХ ст.), за якого громадянська освіта визнається одним із базових пріоритетів демократичного розвитку суспільства; відбувається набуття громадянською освітою ознак масового суспільного явища, яке позбавлене елементів стихійності, суб'єктивізму та хаотичності у процесі власного розвитку; уперше здійснюється суспільне та загальнонаукове визнання категорії «громадянська освіта» (від англійського «civic (democratic) education»); розвиваються академічні досягнення з вищезазначеної проблематики та здійснюється наукове обґрунтування категоріального апарату громадянської освіти [7, с. 58]. У науковому дискурсі остаточно закріплюється поняття «свідомий громадянин» (good citizen), яке репрезентує сукупну громадянську компетентність, створену на засадах політичного навчання, морально-релігійного виховання й дотримання символічних ритуалів. Крім того, у вказаний період створюється перша європейська Асоціація громадянської освіти (Association for Education in Citizenship) (Велика Британія, 1934 р.), яка сформувала основні напрями світового розвитку громадянської освіти на тривалий час. Представники Асоціації (В. Беверідж, Б. Вебб, Д. Гобсон, Д. Гуч, Д. Коул, Г. Ласки, Н. Ейнджел, Г. Уеллс; та знані вчені Д. Адамс, П. Нанн, С. Норвуд, Д. Меррей) під громадянською освітою розуміли процес формування моральних якостей, необхідних громадянам демократії, заохочення раціональних думок щодо вирішення повсякденних справ і отримання знання про особливості сучасного світу, що є результатом вивчення курсів: історії, географії, економіки, громадянськості і громадських справ [14, с.19]. До того ж трансформується місія громадянської освіти від первинного інструктаж-ознайомлення індивіда про функціонування уряду, влади загалом, дію конституції тощо до глибинного дослідження концептуальних засад розуміння «суспільства-суспільного/держава-державного») і визначення ролі громадянина у взаємозв'язку та взаємовпливі вказаних конструктів [10]. Також знаменується початок світоглядної «революційної зміни» моделі пізнання соціального й політичного світу від оповідно-споглядальної до активістської, включеної і прагматичної моделі [14, с. 20]. Знаковою подією вказаного періоду стало опублікування головної праці американського філософа Дж. Дьюї «Демократія й освіта», який визначив демократію так: «Демократія – це більше ніж форма правління, це, насамперед, спосіб асоційованого життя, взаємопов'язуюче спілкування» [2, с. 87]. Громадянська освіта починає визнаватися важливим чинником політичної ефективності, зокрема в умовах ускладнення та посилення різноманітності політичного життя. Утверджується суспільне розуміння про те, що саме високоосвічений електорат та його представники здатні подолати загрозу невігластва, спалахи некерованості та насильства, а освіченими, політично грамотними людьми, які вміють формувати та висловлювати думки, неможливо маніпулювати;

3) період первинних досліджень громадянської освіти в країнах усталеної демократії (друга половина ХХ ст.). Цей період передбачав початок організації та проведення перших ґрунтовних досліджень із громадянської освіти у країнах усталеної демократії (хронологія): створення «Центру громадянської освіти» (Center for Civic Education) (м. Калабасас штат Каліфорнія, Сполучені Штати

Америци, 1964 р.). Починаючи з 1981 р., зазначена організація функціонує як міжнародна неурядова й неприбуткова організація; 1978 р. – упровадження європейської програми громадянської освіти. А також проведення Міжнародного конгресу з викладання прав людини, організованого ЮНЕСКО (м. Відень, Австрія, 1978 р.), результатом діяльності якого, стало напрацювання низки рекомендацій щодо освіти в галузі прав людини. У подальшому (на підставі вказаних рекомендацій) Комітет міністрів Ради Європи ухвалив резолюцію «Про вивчення прав людини»; 1982 р. – організація та проведення Радою Європи конференції «Підготовка до життя» [11, с. 123], основним результатом діяльності якої, стало сформоване усвідомлення того, що майбутнє держав Європейського співтовариства залежить від здатності й готовності всіх членів ЄС прийняти, зберегти й підтримати загальнолюдські цінності, демократію і права людини; 1985 р. – створення «Європейського центру громадського виховання» (м. Обервезель, Німеччина), основною метою діяльності якого, стало прагнення учасників вказаної організації імплемувати у свідомість громадян концепцію Європи, як соціальної спільноти [12]; 1993 р. – проведення ЮНЕСКО Міжнародного конгресу «Освіта – для прав людини й демократії» та Всесвітньої конференції з прав людини (м. Монреаль, Канада). Під час дискусійних обговорень на вказаних заходах було акцентовано увагу на необхідності забезпечення широкої освітньої діяльності з реалізації прав людини, розвитку гуманітарного права, демократії; 1997 р. – здійснення масштабного проекту «Освіта для демократичного громадянства», метою якого було вивчення ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних особистості для того, щоб стати активним громадянином демократичного суспільства, а також відпрацювання шляхів набуття зазначених компетенцій, визнання сутності громадянської освіти [1]; 1999 р. – прийняття Радою Європи «Декларації та програми освіти для демократичного громадянства, заснованого на правах і обов'язках громадян», у якій визначалося, що навчання демократії повинно стати важливим компонентом усієї освітньої, виховної, культурної та молодіжної політики і практики європейських держав [4, с. 63];

4) період трансформації значення та ролі громадянської освіти зі встановленням демократії в країнах Центральної та Східної Європи (кінець ХХ ст.). Указаний період розпочинається зі зміни політичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччині, Боснії та Герцеговині, Сербії й Чорногорії, Македонії, Хорватії, Словенії й Албанії та інших) у напрямі посткомуністичних перетворень. Так, громадянська освіта трансформується з інструмента політичної індоктринації на потужний чинник демократичних змін [13]. У цей час посилюється участь громадян у політичних та державних процесах, відбувається позбавлення відчуженості від соціально-політичного життя, набирає масштабів поінформованість із питань політичної діяльності, що сприяє зміні державного централізованого характеру громадянської освіти. Крім того, на цьому етапі активно створюються різноманітні молодіжні організації, політичні клуби, громадсько-політичні організаційні, що починають дієво впливати на прийняття та виконання владних рішень [3]. Очевидно, що у державах із таким демократичним режимом, питання щодо підвищення політичної компетентності громадян неминуче актуалізується у площині проблематики громадянської освіти, яка повинна змінити людину так, щоб вона без остраху була спроможна висловити власну думку, поважаючи думку іншого громадянина, захищала власні права та повноцінно реалізовувала інтереси;

5) період розвитку громадянської освіти у контексті глобального громадянства (початок ХХІ ст.), за якого вона набуває нових масштабів становлення (у зв'язку з динамічними змінами на світовій арені та появою глобального громадянства). Відбувається формування нових завдань громадянської освіти: надання знань та формування навичок, що забезпечують не лише активну участь громадян у межах локальної спільноти і в процесах становлення та розвитку демократії в державі чи покращенню життя в спільноті, а й сприяння набуттю громадянами відчуття власної залученості до світового співтовариства, мотивування до вирішення глобальних проблем людства, та покращення людської життєдіяльності [8, с. 112]. Головним є те, що громадянська освіта перетворюється на постійний об'єкт уваги і пріоритетний напрям діяльності Ради Європи та інституцій європейського співтовариства, державної політики й сучасних реформ багатьох країн світу. Визначними для розвитку громадянської освіти варто вважати такі роки: 2000 р. – прийняття міністрами освіти європейських країн «Краківської резолюції і проекту керівних принципів навчання демократії», у якій ідеться про те, що громадянська освіта ґрунтується на фундаментальних принципах поваги до прав людини, плюралізму, демократії й верховенства права; 2002 р. – затвердження Рекомендацій Комітету міністрів ЄС «Про навчання демократичного громадянства», у яких громадянська освіта розглядається як чинник забезпечення, взаєморозуміння, інтеркультурної освіти та міжрелігійного діалогу, гендерної рівності; 2003 р. – прийнята Декларація європейських міністрів освіти з інтелектуальної освіти в новому європейському контексті; 2004 р. – Рада Європи утвердила Рекомендації Комітету міністрів, де зазначається, що громадянська освіта є чинником забезпечення соціальної однорідності, взаєморозуміння, інтеркультурної освіти й міжрелігійного діалогу, тендерної рівності, здійснюється як формальними, так і неформальними соціальними інститутами, серед яких важливу роль відіграє сім'я. Одночасно створюється мережа організацій громадянської освіти у Європі «NECE» (Networking European Citizenship Education) [24].

За сприяння вказаної організації було запроваджено низку різноманітних заходів, для заохочення європейців до співробітництва та взаємодії в галузі громадянської освіти; 2005 р. – проголошення Радою Європи Року громадянської освіти з метою реалізації таких цілей, як сприяння визнанню пріоритетної ролі громадянської освіти в освітній політиці країн-членів Ради Європи; надання освітянам і всім зацікавленим особам можливостей щодо вивчення кращих загальноєвропейських та національних здобутків у розробленні змісту, форм і методів громадянської освіти; підтримка ініціатив щодо створення умов для співпраці освітніх установ та широкої громадськості у сфері громадянської освіти [6, с. 54]; 2008 р. – затверджено Рекомендації з просування культури демократії і прав людини через освіту; 2010 р. – Радою Міністрів Ради Європи була прийнята як рекомендації Хартія з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини [11, с. 125; 1];

б) період громадянської освіти в умовах діджиталізації та пошуку нових інструментів (сучасний етап (2010–2018 рр.)). У цей період постають нові виклики у сфері громадянської освіти, які пов'язані з активним розвитком інформаційного суспільства, зі швидкістю процесу урбанізації, зростанням інформаційної конкуренції, появою нових форм соціальної взаємодії та форм правління суспільством (наприклад, нетократії, медіократії, інфократії). Крім того, виникає цифрове громадянство (американський дослідник М. Рібл (M. Ribble) у 2016 р. виокремив дев'ять таких елементів цифрового громадянства, як цифровий доступ, цифровий зв'язок, цифрова грамотність, цифрова торгівля, цифрова етика, цифрова відповідальність, цифрові права й обов'язки, цифрове здоров'я й добробут, цифрова безпека) [20], а також з'являється нова цифрова модель громадянської освіти (digital civic education) опосередкованої цифровими технологіями та онлайн інструментами (діджиталізація громадянської освіти), зокрема посилюється вплив цифрових технологій та онлайн інструментів на розвиток громадянської освіти у контексті формування компетентного, активного та відповідального громадянина демократичного суспільства, збільшується мотивація та безпосередня участь громадян у суспільно-політичному житті власної держави, відбуваються численні спроби побудови продуктивного діалогу між громадянами та владою (двостороннього обміну інформацією між органами влади та громадянами), активізація публічних дебатів та залучення громадян до процесу прийняття державних рішень (прискорили демократичні процеси) [19, с. 4]. Варто зазначити, що у 2010 р. важливою подією в розвитку громадянської освіти стало прийняття Радою Міністрів Ради Європи Хартії з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини [15]. А у 2014 р. було розроблено Рекомендації «Визначення та дослідження показників підтримки Європейським Союзом громадянської освіти», у яких запропоновано перелік принципів для планування й реалізації проектів у сфері громадянської освіти, а також представлено систему показників для моніторингу та оцінки освітніх програм [19, с. 18]. На сучасному етапі розвитку громадянської освіти, найновішими освітніми програмами, що реалізуються за різними її напрямками (зокрема цифровому) є дворічна програма міжурядової співпраці «Освіта для Демократії 2018–2019» («Education for Democracy 2018–2019»), прийнята Комітетом міністрів Ради Європи на початку 2018 р. Ця програма спрямована на формування демократичної культури, засвоєння її етичних та комунікативних норм, а також провідних цінностей. Програма має три складники: «Інклюзивні підходи в освіті» («Inclusive approaches in Education») [17], «Цілісність в освіті» («Integrity in Education») [18] та «Цифрова громадянська освіта» («Digital Citizenship Education») [16]; Друга програма – це «Європейський секторальний соціальний діалог в освіті» («European sectoral social dialogue in education»), розроблена Європейським Комітетом профсоюзів освіти (European Trade Union Committee for Education – ETUCE) [22] та Європейською федерацією роботодавців освіти (European Federation of Education Employers – EFEE) [23]. Ця програма є всеохопним документом, що вирішує широке коло питань, які стосуються вдосконалення сектору освіти, зокрема громадянської у всіх країнах Європейського Союзу. Увага зосереджується на соціальному партнерстві у громадянській освіті та міжкультурному діалозі; розвитку інноваційної освіти з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; професійній підготовці та розвитку тренерів із громадянської освіти; дослідженні соціальної довіри, мобільності та гендерної рівності; сприянні та моніторингу реалізації результатів європейського соціального діалогу на національному рівні.

Висновки. Визначаючи періоди становлення (періодизацію) громадянської освіти в контексті розвитку ідей демократії в другій половині XIX ст. – до 2018 р. включно, варто зазначити таке. Громадянська освіта – це результат тривалої ідейної еволюції (зокрема в контексті розгляду її як важливого чинника розвитку демократії у сучасному світі). З'ясовано, що здійснення громадянської освіти у контексті розвитку ідей демократії складається з шести періодів, кожному з яких притаманні власні особливості, тенденції та характерні риси. Перспективним напрямом подальших досліджень убачається використання встановленої періодизації громадянської освіти (як інструменту для виявлення загальних закономірностей та особливостей демократичного розвитку).

Література:

1. Василенко О. Становлення і розвиток громадянської освіти в європейських країнах. 2014. URL: <http://lib.iitta.gov.ua.pdf> (дата звернення: 28.08.2018).
2. Дьюи Дж. Демократія і образovanje. Москва: Педагогика-пресс. 2000. С. 384.
3. Іванов М. Політична освіта і політична індоктринація в ХХ сторіччі. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/12/4.pdf> (дата звернення: 28.08.2018).
4. Клепко С. Громадянська освіта: необхідні утопії. Наукові записки: Сер.: Політичні науки. Т. 20. 2002. С. 61–65.
5. Мілль Дж. С. Роздуми про представницьке врядування. URL: <http://litopys.org.ua/mill/mill06.htm> (дата звернення 28.08.2018).
6. Осаульчик О. Виховання «відповідального громадянина» в процесі оволодіння іншомовною мовленнєвою компетенцією. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогіка. 2015. № 1. С. 51–55. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdpu_2015_1_9 (дата звернення: 28.08.2018).
7. Сенько В. Громадянська освіта як чинник становлення демократичної політичної системи: дис. ... кандидата політ. наук: спеціальність 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». Київ. 2012. С. 179.
8. Сенько В. Розвиток громадянської освіти в контексті виникнення феномену транснаціонального громадянства. Політичний менеджмент. 2011. № 4. С. 112–118.
9. Согомонов А. Гражданское образование в контекстах мировой истории. Общая тетрадь: Вестник московской школы гражданского просвещения. 2015. № 68 (2-3). URL: <http://otetrad.ru/article-1293.html> (дата обращения: 28.08.2018).
10. Согомонов А. Гражданское образование в контекстах мировой истории (индустриальная метрополия и рождение либеральной модели гражданского образования). Общая тетрадь: Вестник московской школы гражданского просвещения. 2016. № 70 (1–2). URL: <http://otetrad.ru/article-1639.html> (дата обращения: 28.08.2018).
11. Соннова М. Зарубіжний та вітчизняний досвід громадянського виховання. Вісник Львівського університету: Сер.: Педагогічна. 2006. № 21 (1). Львів. С. 123–130.
12. Тесленко В. Громадянська освіта в історичному вимірі: проблеми становлення та розвитку. Освіта та педагогічна наука. 2013. № 3. С. 65–71.
13. Топалова С., Українець О. Громадянин для демократичної держави: стратегія виховання. 2017. URL: <http://hvylya.net/analytics/society/gromadyanin-dlya-demokratichnoyi-derzhavi-strategiya-vihovannya.html> (дата звернення: 28.08.2018).
14. Фоменко С. Об одной дискуссии в британском обществе 1930- начала 1940-х гг. Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2015. № 4 (8). С. 18–28.
15. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. Рекомендація CM/Rec (2010) 7 ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р. на пропозицію Керівного комітету з освіти (CDED). URL: <https://rm.coe.int/16806b93be> (дата звернення: 28.08.2018).
16. Act of engagement of the sub programme “Digital Citizenship Education”. URL: <https://rm.coe.int/act-of-engagement-digital-citizenship-education/1680791gf3> (date of address: 28.08.2018).
17. Act of engagement of the sub programme “Inclusive approaches in Education”. URL: <https://rm.coe.int/act-of-engagement-education-policy-sub-programme-inclusive-societies/1680791fb2> (date of address: 28.08.2018).
18. Act of engagement of the sub programme “Integrity in Education”. URL: <https://rm.coe.int/act-of-engagement-integrity-in-education/16807927d7> (date of address: 28.08.2018).
19. Kahne Joseph, Ullman Jacqueline. Digital Opportunities for Civic Education. Prepared for the American Enterprise Institute Conference, “Civics 2.0: Citizenship Education for a New Generation”. 2011. № 4. P. 25.
20. Ribble M. Nine Themes of Digital Citizenship. URL: <http://www.digitalcitizenship.net/nine-elements.html> (date of address: 28.08.2018).
21. The official website of ECCE European Centre for Community Education. URL: <http://www.ecce-net.eu/> (date of address: 28.08.2018).
22. The official website of European Federation of Education Employers. URL: <http://educationemployers.eu/> (date of address: 28.08.2018).
23. The official website of European Trade Union Committee for Education. URL: <https://csee-etuice.org/> (date of address: 28.08.2018).
24. The official website of Networking European Citizenship Education. URL: <http://www.nece.eu> (date of address: 28.08.2018).

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СУЧАСНІЙ СЛОВАЧЧИНІ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Ключкович А. Ю.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті висвітлено інституційно-правові, організаційні, фінансові умови функціонування громадянського суспільства в Словацькій Республіці. Основна увага зосереджена на особливостях діяльності неурядових організацій. Виокремлено проблемні аспекти функціонування громадянського суспільства в сучасній Словаччині. Наголошено на негативних тенденціях суспільного розвитку в Словаччині, які вимагають уваги держави та громадянського суспільства.

В статье освещены институционально-правовые, организационные, финансовые условия функционирования гражданского общества в Словацкой Республике. Основное внимание сосредоточено на особенностях деятельности неправительственных организаций. Выделены проблемные аспекты функционирования гражданского общества в современной Словакии. Подчеркнуты негативные тенденции общественного развития в Словакии, которые требуют внимания государства и гражданского общества.

The institutional, legal, organizational, financial conditions of functioning of civil society in the Slovak Republic are highlighted in the article. The author focuses on the peculiarities of the activities of non-governmental organizations. The problematic aspects of functioning of civil society in modern Slovakia are singled out. The attention is focused on the negative trends of social development in Slovakia that require the attention of the state and civil society.

Ключові слова: Словацька Республіка, громадянське суспільство, неурядові організації, громадянська участь, демократизація.

Постановка проблеми. Розвиток інститутів громадянського суспільства та рух країни до демократії перебувають у тісному взаємозв'язку, що доводить успішний демократизаційний досвід постсоціалістичних країн Центральної Європи, зокрема Словацької Республіки (далі – СР). Політичні партії та рухи, неурядові організації та незалежні медіа були тими силами, що формували демократичні основи після колапсу комуністичного режиму в 1989 р., протистояли авторитарним тенденціям у сер. 1990-х рр., стимулювали реформування та євроінтеграцію Словаччини на поч. ХХІ ст. На сучасному етапі словацьке громадянське суспільство зіткнулося з низкою проблем і викликів, які мають внутрішнє і зовнішнє походження та потребують адекватної відповіді в найближчому майбутньому.

На висвітлення особливостей і проблемних аспектів функціонування словацького громадянського суспільства (насамперед неурядового сектора) націлена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика словацького громадянського суспільства знайшла своє відображення в численних публікаціях М. Бутори, З. Буторової, О. Гіарфашової, Д. Малової, Ю. Марушіака, Г. Месежнікова, Б. Стречанського, в яких проаналізовано як історичний розвиток інститутів громадянського суспільства, так і функціонування на сучасному етапі [3; 6–8]. Динаміка наукового інтересу до вказаної проблематики зумовлена трансформаційними процесами в Словацькій Республіці, що вимагають постійного моніторингу розвитку громадянського суспільства, виявлення проблем його функціонування, розроблення шляхів розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення громадянського суспільства в Словаччині був доволі своєрідним і непростим, що зумовлено складністю і суперечливістю демократичних перетворень, проте відповідав логіці постсоціалістичних трансформацій. Адже залежно від проходження постсоціалістичними суспільствами фаз демократизації інституціалізується і громадянське суспільство [1, с. 26–27]. Із досягненням фази консолідованої демократії Словаччина постала перед усіма перевагами та ризиками інституціалізованого громадянського суспільства. Інституціалізоване громадянське суспільство є розгалуженою, багатоаспектною мережею різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави [2, с. 69].

Діяльність інститутів громадянського суспільства в Словаччині регулюється комплексом законодавчих актів, який формувався поступово, відображаючи певний етап суспільних трансформацій. Нормативні основи для створення і структуризації інститутів громадянського суспільства були закладені практично відразу після падіння комуністичного режиму. Уже в 1990-1991 рр. було ухвалено закони «Про об'єднання громадян», «Про право на об'єднання», «Про право на петиції», «Про об'єднання в політичних партіях і політичних рухах», що стимулювало громадський і політичний активізм і плюралізм.

У 1996–1997 рр. були ухвалені закони «Про фонди», «Про неінвестиційні фонди», «Про неприбуткові організації, що надають загальнокорисні послуги», окремі положення яких і процес підготовки були критично сприйняті словацьким громадянським суспільством. Законодавчий процес у цей період перебував під впливом протистояння влади і третього сектора, що певною мірою відобразилося в змісті законів (насамперед Закону «Про фонди»). У 1999–2002 рр. були усунуті найбільш значні деформації законодавства шляхом його новелізації, також були вдосконалені фінансові та організаційні основи діяльності неприбуткових організацій (закони «Про податок із прибутку», «Про вільний доступ до інформації»). Слід зазначити, що, незважаючи на модернізацію законодавства в контексті реалізації євроінтеграційного курсу Словаччини, правове регулювання діяльності неприбуткових організацій знаходилося на периферії уваги законодавців. З одного боку, така ситуація зумовила проблеми регулятивного характеру, а з іншого – відносна стабільність законодавства дозволила некомерційному сектору знайти можливості адаптуватися і функціонувати в умовах діючих (недосконалих) правил [7, с. 60]. Для сучасної Словаччини залишається відкритим питання щодо подальшого вдосконалення механізму правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства, насамперед неприбуткових неурядових організацій (далі – ННО).

Важливим у розбудові громадянського суспільства є функціонування ефективного інституційного механізму взаємодії з державою, який забезпечений спеціалізованими структурами, нормами та практиками. Робота в цьому напрямі в Словаччині ведеться з 1990-х рр., але ННО, на відміну від політичних партій, залишилися слабо інтегрованими в систему прийняття суспільно значимих рішень. Із метою посилення впливу громадських організацій у 2011 р. створено інститут Уповноваженого уряду з питань розвитку громадянського суспільства, у 2012 р. – Урядову раду неурядових неприбуткових організацій, які є дорадчими органами уряду СР. Указані структури співпрацюють із неурядовими організаціями, владними інституціями різного рівня, органами місцевого самоврядування, академічними установами, розробляють концептуальні документи, подають уряду пропозиції та висновки щодо актуальних питань розвитку громадянського суспільства. Тим не менш, незважаючи на нормативне та організаційне вдосконалення, навіть в умовах загальної консолідації демократичного режиму в Словаччині все ще не завершено будівництво інституційної системи для забезпечення автономного існування структур громадянського суспільства, що надійно захищала б своїх суб'єктів від негативних наслідків зміни конфігурації політичних сил, до яких призводять коливання електоральних симпатій громадян [7, с. 29].

У практиці урядової діяльності впродовж трьох десятиліть спостерігалися різні підходи до відносин із третім сектором та підтримки громадянського суспільства, що зумовлено різними позиціями правлячих сил: від ігнорування співпраці за прем'єрства В. Мечіара до стимулювання соціального партнерства за урядування І. Радічової. У багатьох аспектах суспільного життя співробітництво держави та третього сектора носить формальний характер, що підкреслює необхідність підвищення реальної ваги ННО в процесі розроблення державних рішень.

Ускладнює співпрацю фрагментованість громадських ініціатив і неурядових організацій, відсутність єдиного представницького координуючого органу, який би вступав у публічні дискусії та відносини з державою. У 1990-х рр. цю роль виконував Гремійум третього сектора. На сучасному етапі в різних сферах сформувалися спеціалізовані платформи ННО, які представляють інтереси своїх членів у відносинах із державою і є певною мірою репрезентативними органами для відповідних відомств (напр., Асоціація фондів громад Словаччини, Рада молоді Словаччини, Платформа волонтерських центрів та організацій, Форум донорів, Екофорум, Соціофорум та ін.) [5].

Ключовим показником, що демонструє розвиток громадянського суспільства, є діяльність організацій третього сектора. Громадські організації в Словаччині охоплюють своєю діяльністю різні сфери та рівні суспільного життя, як у локальному, так і міжнародному масштабі. М. Бутора, З. Буторова, Б. Стречанський виокремлюють п'ять профілів діяльності неурядових організацій, які викристалізувалися в контексті демократичної модернізації Словаччини: значна частина громадського сектора спрофільована як механізм контролю за владою, який відіграв ключову роль бар'єра для авторитарних тенденцій у 1993–1998 рр.; інший складник продемонстрував свій експертний потенціал як джерела критичного аналізу та альтернативних підходів до публічної політики; низка організацій орієнтовані на надання сервісних послуг у різних соціальних сферах; частину організацій можна віднести до експериментальних лабораторій соціальних інновацій, що відзначаються плюралізмом форм, гнучкістю

й адаптивністю до ситуацій; діяльність низки організацій носить наднаціональний характер, оскільки вони долучаються до демократизаційного процесу і гуманітарних акцій закордоном [3, с. 31–32].

У сучасних умовах особливі труднощі (фінансові) відчувають ті організації, які задіяні у сфері громадської адвокації та контролю за публічною політикою. Незважаючи на їх внесок у демократизацію Словаччини та покращення якості життя, вони не знаходять достатньої підтримки з боку держави та вітчизняних філантропів, тоді як багато закордонних донорів завершили свої програми фінансування після вступу Словаччини в ЄС.

Відповідно до організаційно-правової форми, словацькі неприбуткові організації класифікуються на громадські об'єднання, фонди, неінвестиційні фонди, організації з міжнародним складником, організаційні підрозділи громадських об'єднань і неприбуткові організації, що надають загальнокорисні послуги. У кількісному співвідношенні найбільш представленими є громадські об'єднання (більше 70% ННО). У неприбутковому секторі задіяні близько 34 тис. працівників і більше 260 тис. волонтерів (станом на 2014 р.) [7, с. 42].

Динамічний розвиток ННО відображають кількісні характеристики. За даними Служби статистики СР, в 1996 р. нараховувалося 17 819, в 2002 р. – 30 232, а в 2014 р. – 62 700 неприбуткових організацій [7]. Але слід взяти до уваги те, що словацькі неприбуткові організації не є однозначно дефінованими та класифікованими, крім того, існують різні методичні підходи до обліку цього динамічного елемента громадського життя, що проблематизує адекватне кількісне відображення третього сектора. Зареєстровані некомерційні організації складають близько п'ятої частини всіх юридичних осіб у Словаччині, але, крім того, існує значний пласт неформальних взаємодій та ініціатив громадян, що теж відображають активність громадянського суспільства. Також слід взяти до уваги те, що чимало зареєстрованих організацій проявляли тільки короткострокову активність і на певному етапі фактично припинили свою діяльність. Станом на 2011 р. із 40 292 неурядових організацій 1 055 (2,5 %) перебували в процесі ліквідації [6, с. 72]. Загалом, кількісні характеристики словацьких ННО відображають ключові тенденції розвитку країн Вишеградської групи. Але кількість неурядових організацій є лише одним із показників розвитку демократії та інституціалізації громадянського суспільства, адже якість діяльності громадського сектора залежить від низки чинників.

На діяльність організацій громадянського суспільства впливає наявність стабільних джерел фінансування. Якщо в 1990-х рр. діяльність третього сектора всебічно підтримувалася іноземними фондами та інституціями, то на початку XXI ст. фінансова підтримка із-закордону різко впала через низку чинників, насамперед через успішний демократичний перехід Словаччини, її вступ в ЄС і НАТО та зміну зовнішньополітичних пріоритетів закордонних донорів. Неурядові організації зіткнулися з проблемою пошуку ресурсів, що зумовило необхідність диверсифікації джерел фінансування з опорою на державний механізм, внутрішніх філантропів, власну діяльність та ресурси структурних фондів ЄС. На сучасному етапі механізм фінансування словацьких неурядових організацій базується на таких трьох основних джерелах, як державний бюджет, приватні пожертви та власні доходи організацій. Наприклад, у 2013 р. структура доходів ННО мала такий вигляд: власні доходи організацій – 255 млн. євро; державні ресурси (дотації, трансфери) – 226 млн. євро; податкове асигнування – 46,7 млн.; пожертви і внески від приватних осіб – 95,9 млн., від корпоративних суб'єктів – 63,2 млн. і з-закордону – 42,8 млн. євро [7, с. 44].

Державний дотаційний механізм має низку обмежень і недоліків, пов'язаних із нецільовим розподілом, недостатньою транспарентністю і забюрократизованістю процедур. У сучасних умовах громадські організації почали приділяти більше уваги можливостям самофінансування і розвитку власного потенціалу, покращенню іміджу, підвищенню ефективності та прозорості діяльності, що сприяє професіоналізації. З іншого боку, за таких умов зростають ризики комерціалізації діяльності, що негативно сприймається громадськістю. Ю. Марушіак вказує на проблему фактичної приватизації третього сектора, коли комерційні суб'єкти, особливо великі компанії, спонсорують ті види діяльності ННО, які відповідають власним інтересам [6, с. 72].

Відносно слабка фінансова підтримка з боку держави та вітчизняних благодійників стосується тих організацій, які задіяні у сфері громадської адвокації, контролю влади та охорони демократії. Зі сфери публічної політики ННО поступово витісняються у сферу надання соціальних послуг відповідно до пріоритетів донорів і умов фінансування. В умовах демократії ННО мали б зберігати високий ступінь незалежності в діяльності, орієнтованій на моніторинг державної політики, викриття корупції та інших владних зловживань.

Окрім зазначених вище проблемних аспектів, громадянське суспільство в сучасній Словаччині зіткнулося ще з низкою негативних тенденцій, що вимагають адекватного і своєчасного реагування. У суспільстві зростає розчарування і невдоволення політичними елітами, мейнстрімними партіями, функціонуванням демократії в цілому, що пов'язано як із резонансними фактами корупції, зловживанням владою, так і нездатністю держави вирішити важливі суспільні проблеми. Згідно з результатами досліджень Global Competitiveness, із-поміж 34 країн ОЕСД Словаччина

у 2016 р. була передостанньою за довірою громадян до діючих політиків [9]. Політичні партії втрачають свою посередницьку роль і сприймаються громадянами як лобісти олігархічних, а не суспільних інтересів.

В умовах зростаючого політичного відчуження відбувається активізація суб'єктів «негромадянського» суспільства (радикалів і екстремістів), які виступають проти цінностей та механізмів ліберальної демократії. Незважаючи на три десятиліття демократичного розвитку, в словацькому суспільстві знаходять значну підтримку антисистемні, антиліберальні, антиєвропейські гасла. У цьому загрозливому тренді Словаччина не є винятком серед країн Вишеградської групи. Кризові прояви в міграційній та економічній політиці ЄС підкреслили утилітарне розуміння словаками свого європейського членства, оголили поверхневе сприйняття або навіть відкидання цінностей європейської спільноти, що дало підстави дослідникам говорити про т.зв. «неавтентичну інтеграцію» Словаччини в ЄС [7, с. 99]. Успіхи правих екстремістів на чолі М. Котлебою на парламентських виборах 2016 р. і регіональних виборах переконують, що потрібна мобілізація і єднання зусиль держави та громадського сектора для нейтралізації цих тенденцій.

Зростання активності екстремістських сил відбувається на тлі довготривалого тренду зниження громадянського активізму в Словаччині. Упродовж 2000-х рр. соціологічні дослідження фіксують значне зниження участі словаків у виборах, політичних мітингах, петиційних кампаніях, благодійних акціях, а також у вирішенні проблем на місцевому рівні [8, с. 144–146]. Згідно з результатами опитувань, Інституту публічних питань, якщо у 2008 р. 13% респондентів не мали досвіду громадянської участі, то у 2016 р. ця кількість склала вже 25%. Але мотивація респондентів до майбутньої участі за цей період не знизилася [7, с. 76–77]. Більший потенціал громадянської участі демонструють ті соціальні категорії, які переймаються проблемами корупції, розтратою державного майна, порушенням прав меншин, проявами екстремізму, проблемами в ЄС та ін. Зниження інтересу до громадянської участі зумовлено загальними тенденціями деполітизації суспільного життя, зокрема внаслідок вилучення значного сегмента соціально-економічних питань із демократичного дискурсу [6, с. 73].

Водночас словацьке суспільство залишається й надалі чутливим до резонансних суспільно-політичних проблем, зважаючи який імпульс для багатотисячних протестів і масової мобілізації спричинили корупційні скандали у 2011–2012 рр. («Gorila», «Sasanka») та вбивство журналіста Я. Куціака у 2018 р. У цьому контексті важливою є мобілізаційна роль громадських організацій, які залучають активних громадян до своєї діяльності.

Загалом, словаки з прихильністю ставляться до діяльності третього сектора, але співвідношення громадян, що довіряють чи недовіряють неурядовим організаціям, є майже однаковим. Згідно із соціологічними замірами впродовж 2003–2016 рр. у рейтингу довіри до державних і громадських інститутів неурядові організації поступаються президенту СР та місцевому самоврядуванню, але випереджають партії, парламент, уряд, поліцію та ін. [7, с. 80–81]. Підозру та критику у громадян викликає фінансовий складник діяльності неурядових організацій, зокрема в аспекті її недостатньої транспарентності та контрольованості, що відкриває можливості для зловживання державними та європейськими ресурсами. Тоді як позитивно сприймається громадянами діяльність неурядового сектора в сфері благодійництва та соціального сервісу.

Із думками пересічних громадян корелюються й оцінки фахівців. Експертні опитування INEKO у 2016 р. підтверджують, що до найбільш функціональних атрибутів демократії в Словаччині належать неурядові організації та медіа, а найменш демократичною визнана діяльність політиків і державно-владних інститутів (за винятком президента СР). Також низьку оцінку в розрізі демократичної функціональності дали експерти загальному рівню громадянської участі словаків [4, с. 13–14].

Зростаюча недовіра до політичних партій і державно-владних структур, політичне відчуження і заперечення ліберальних цінностей, поширення радикалізму та екстремізму зумовлюють соціальну та політичну поляризацію в словацькому суспільстві, тим самим стаючи на заваді його консолідації. Внутрішні проблеми доповнюються зовнішніми викликами, на кшталт економічної і міграційної криз у ЄС, інформаційних воєн, кліматичних змін тощо, створюючи додаткове навантаження на державу та громадянське суспільство.

Висновки. Кількісні та якісні характеристики неурядового сектора, його вплив на соціально-політичні трансформації та успішний перехід Словаччини до демократії підтверджують силу та зрілість громадянського суспільства. Проте, функціонування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі супроводжується низкою проблем і труднощів, серед яких варто виокремити такі: недосконалість правового регулювання діяльності структур громадянського суспільства, незавершеність побудови інституційного механізму взаємодії з державою, недостатня інтегрованість неурядового сектора в систему ухвалення суспільно значимих рішень, обмеженість фінансових ресурсів і нестабільність діяльності громадських організацій та ін. Це зумовлює необхідність єднання зусиль держави та громадян у пошуку шляхів розв'язання.

Література:

1. Зеленько Г. Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України): автореф. дис... д-ра політ. наук. Київ, 2007. 32 с.
2. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів, 2002. 275 с.
3. Bútorá M., Bútorová Z., Strečanský B. Aktívne občianstvo a mimovládny sektor na Slovensku. Trendy a perspektívy. Bratislava, 2012. 78 s.
4. Goliaš P., Hajko J., Piško M. Demokraciu na Slovensku ohrozuje populizmus a korupcia. Správa o stave a vývoji demokracie na Slovensku. INEKO, 2017. 229 s.
5. Konceptia rozvoja občianskej spoločnosti na Slovensku. Strategické zámery rozvoja občianskej spoločnosti do roku 2020 a Akčný plán na roky 2012–2013. URL: https://www.minv.sk/swift_data/source/rozvoj_obcianskej_spolocnosti/rozvoj_obcianskej_spolocnosti/konceptia_rozvoja_os/Konceptia-rozvoja-OS_2020 (Last accessed: 10.07.2018).
6. Marušiak J. Občianska spoločnosť na Slovensku pred a po roku 1989. Ужгородські словацькі наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. Ужгород, 2014. С. 60–76.
7. Občianska spoločnosť na Slovensku Krízy, križovatky, výzvy / G. Mesežnikov, B. Strečanský (ed.). Bratislava, 2017. 110 s.
8. Občianstvo, participácia a deliberácia na Slovensku: teória a realita. Bratislava, 2010. 610 s.
9. The 11 richest countries where people have the least trust in their politicians. URL: <http://www.businessinsider.com>. (Last accessed: 10.07.2018).

СУПЕРНИЦЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ ТРЕТІХ КРАЇН ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДИНАМІКУ ВНУТРІШНІХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ (НА ПРИКЛАДІ СИРІЇ ТА УКРАЇНИ)

Осадча Я. Д.,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті проаналізовано евристичний потенціал різноманітних теорій зовнішньої інтервенції та її впливу на динаміку внутрішнього конфлікту. Зазначено, що якнайкраще український та сирійський випадки можна проаналізувати за допомогою теорії суперницької інтервенції. Крім того, автором помічено взаємозв'язок між цими конфліктами як майданчиками геополітичної боротьби та вплив цього взаємозв'язку на динаміку протікання конфліктів.

В статье проанализирован эвристический потенциал разнообразных теорий внешней интервенции и ее влияния на динамику внутреннего конфликта. Отмечено, что лучше всего украинский и сирийский случаи можно проанализировать с помощью теории сопернической интервенции. Кроме того, автором отмечена взаимосвязь между данными конфликтами как площадками геополитической борьбы и влияние этой взаимосвязи на динамику протекания конфликтов.

The article analyzes the heuristic potential of various theories of external intervention and its influence on the dynamics of internal conflicts. The author notices that Syrian and Ukrainian cases can best be analyzed using the theory of competitive intervention. In addition, the author notes the relationship between these conflicts and the impact of this relationship on the dynamics of internal conflicts.

Ключові слова: громадянська війна, внутрішній конфлікт, інтервенція, опосередкована війна, суперницька інтервенція, Сирія, Україна.

Постановка проблеми. Завдяки стрімким технологічним та тактичним інноваціям сучасні внутрішні збройні конфлікти почали становити не лише регіональну, а й глобальну безпекову загрозу. Так відбувається через створення сприятливого середовища для розповсюдження глобального тероризму, неминуче поширення політичної нестабільності на сусідні країни, створення значного потоку біженців, посилення енергетичної та гуманітарної криз. Вирішення цих проблем потребує участі міжнародної спільноти та широкого кола третіх країн. Таким чином, майже всі сучасні внутрішні конфлікти набувають глобального значення.

Більше того, під час майже всіх актуальних конфліктів відбувається актуалізація наявних геополітичних та етно-національних кліважів на місцевому та регіональному рівнях, що стимулює більш активну залученість третіх сторін до конфлікту. Оскільки обидва з розглянутих випадків (як Україна, так і Сирія) є прикладами країн зі значним рівнем етнонаціональної та релігійної строкатості населення, це сприяє більш активному залученню сторонніх акторів до конфліктів. Таким чином, внутрішні збройні конфлікти стають майданчиками зіткнення конфліктуючих інтересів як сусідніх зацікавлених країн, так і світових наддержав.

Одним із наслідків вищезазначеного процесу є повсюдне розповсюдження опосередкованої війни як порівняно дешевого способу захисту інтересів третьої сторони на території іншої держави. Ми спостерігаємо низку тенденцій, завдяки яким внутрішні конфлікти починають набувати глобального значення та навіть впливати одне на одного. Оскільки бенефіціари опосередкованої війни беруть активну участь у конфліктах шляхом фінансування відповідних сторін, поставки озброєння, створення власних парамілітарних угруповань, підтримки своїх опосередкованих сил на міжнародній арені, то це значним чином впливає на динаміку внутрішнього збройного конфлікту. Сучасні збройні протистояння вже не є лише між- чи внутрішньодержавними, бо вони завжди є перетином цих двох.

Наукова розробленість тематики. У політичній науці певною мірою було відображено те, яким чином опосередкована стратегія третьої сторони та її активна участь у збройному конфлікті впливає на динаміку розгортання внутрішніх конфліктів. Поза увагою дослідників залишилася тема, яка стосується врівноваження допомоги, яку надають треті країни, з метою збереження протистояння якнайдовше, та те, яким чином одні і ті самі стратегії можуть провадитися на різних аренах

бойових дій. Саме тому нас цікавить питання свідомого обмеження зовнішньої допомоги третіми країнами та можливість пов'язати український та сирийських випадки в межах єдиного геополітичного протистояння Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки.

Практичне значення окресленої проблеми полягає у тому, що її дослідження може допомогти краще спрогнозувати наслідки та подальше розгортання збройного конфлікту в Україні та розробити стратегії постконфліктного врегулювання відповідного до того, яким чином змінилися пріоритети третіх країн. Оскільки ми зазначаємо високий ступінь взаємозалежності між сучасними збройними конфліктами, який визначається інтересом до них з боку світових наддержав, то під час розроблення прогнозів щодо майбутнього українського конфлікту треба брати до уваги й динаміку протікання інших взаємопов'язаних конфліктів, зокрема на Близькому Сході. Проте прогнозування не є метою цієї статті.

Дослідження цієї тематики в межах політології відбувалося за різними напрямками. Окремо аналізувалися причини здійснення інтервенції до внутрішніх конфліктів, мотивація третіх країн, ефективність та результати втручання, розроблялися методичні рекомендації з ефективного встановлення миру, аналізувався вплив інтервенцій на тривалість громадянських війн тощо. Розглянемо основний доробок із цієї тематики.

Джефрі Рубін, автор роботи, яка аналізує експериментальні дослідження щодо наслідків втручання в конфлікти третьої сторони, зазначає, що причинами для інтервенції зазвичай є запрошення з боку конфліктуючих сторін, запит міжнародних інститутів або ж власне бажання третьої сторони [1, с. 379]. Проте він не визнає наявності у третьої сторони власних інтересів, які вона воліє захистити шляхом втручання в конфлікт, тому останню причину він розглядає як бажання фасилітувати вирішення суперечок. Проте Рубін меншою мірою цікавився міжнародно-політичною стороною вирішення суперечок, бо його дослідження виконувалося скоріше в психологічному, а не політологічному форматі.

Дослідженням мотивації третіх сторін та результатів втручання в конфлікти, окрім інших, займалися такі вчені, як Барбара Уолтер та Вірджинія Фортна. Вони поділяють оптимістичну точку зору щодо результатів інтервенції. Зокрема, Уолтер вбачає в зовнішніх акторах силу, яка здатна сприяти ефективному вирішенню протистояння, оскільки його безпосередні учасники нездатні самостійно дійти згоди щодо умов припинення бойових дій [2, с. 335]. Третя сторона є гарантом виконання умов договору, знижуючи рівень анархії під час конфлікту. Таким чином, збільшується ціна невиконання умов перемир'я та зменшується цінність продовження боротьби. Уолтер зазначає, що аби ця логіка спрацювала, третя сторона має бути зацікавленою у врегулюванні ситуації, готовою застосовувати військову силу в разі необхідності забезпечення умов договору сторонами та бути здатною постійно моніторити ситуацію за рахунок присутності на місці [2, с. 341]. Таким чином, для третьої сторони висувається низка вимог, за відсутності яких не можна очікувати, що її втручання буде ефективним.

Вірджинія Фортна здійснила кількісне дослідження, яке порівнювало ефективність миротворчих операцій. Результати показали, що на прикладі конфліктів після закінчення Холодної війни, миротворчі операції зменшують ризик поновлення боротьби на 70% [3, с. 282]. Серед усіх типів операцій найефективнішими виявилися миротворчі місії та місії спостерігачів [3, с. 283]. Такі результати є проявом тих самих причин, про які писала Уолтер, зокрема збільшення ціни протистояння та зменшення невизначеності.

Концептуалізацією ролі держав, які мають партикулярні інтереси під час конфліктів, займалися Деніел Байман, Майкл Фіндлі, Девід Каннінгем, Навін Бапат та інші. Деніел Байман, на відміну від Уолтер та Фортни, аналізує роль іноземного втручання не на етапі вирішення конфлікту, а ще на етапі боротьби. Він намагається концептуалізувати роль державної підтримки в успішності діяльності повстанських угруповань. Він зазначає, що важливу роль має час надання підтримки (якщо вона надається відносно рано, то збільшуються шанси на виживання повстанської групи) [4, с. 10]. Щодо мотивації участі у конфліктах, він наводить геополітичні причини (боротьбу за регіональний вплив та стратегічне суперництво), етнічну близькість та релігійні почуття [4, с. 23].

Майкл Фіндлі та Йосіах Марінеау вважають, що мотивацією для інтервенції є наявність у країні ресурсів, які можна пограбувати. Саме доступність ресурсів є фактором, який визначає, яку сторону конфлікту треба підтримувати [5, с. 466]. В іншій роботі Фіндлі помічає, що інтервенції можуть бути взаємопов'язаними, зокрема одна може бути відповіддю на іншу [6, с. 831].

Девід Каннінгем виділяє такі два типи іноземного втручання: мотивоване незалежними цілями та пов'язане з цілями внутрішніх гравців [7, с. 117]. Перший доповнює конфлікт унікальними вимогами, які стають необхідними для задоволення у разі спроб припинити конфлікт. Через це припинення війни стає складнішим та більш довготривалим, бо збільшується кількість учасників, а мотивація зовнішніх гравців до компромісу зазвичай вкрай низька [7].

Навін Бапат помічає, що наявність спонсора у повстанських угруповань не має однозначно позитивних чи негативних ефектів, а може призводити відразу до обох наслідків. Так, третя сторона буде

посилювати тенденцію до завершення конфлікту на тих умовах, які їй вигідні. Це може призвести до посилення насильства через невдоволеність такою стратегією бенефіціарів іноземної підтримки [8, с. 2–3].

Патрік Реган, досліджуючи тривалість громадянських конфліктів, доходить висновку, що за умов спільної інтервенції декількох сторін, вірогідність швидкого завершення конфлікту майже відсутня. Тож, самі по собі інтервенції не є ефективними засобами конфліктного менеджменту [9, с. 28]. Також не було знайдено жодної кореляції між етапом, на якому відбулася інтервенція, та вірогідністю завершення конфлікту. Цікаво, що нейтральна інтервенція не сприяє, на відміну від зацікавленої, швидшому завершенню конфлікту [9].

Ділан Балч-Ліндсі та Ендрю Ентерлайн виявили, що є статистична закономірність між впливом зовнішньої інтервенції на тривалість конфліктів та взаємопов'язаністю цих інтервенцій. Має значення те, рівномірно чи нерівномірно розподілена користь від інтервенції поміж учасниками конфлікту [10, с. 637]. За умов рівномірного розподілу підвищується вірогідність настання патової ситуації.

Не дивлячись на значну наукову розробленість тематики наслідків впливу третіх країн на динаміку та тривалість внутрішніх конфліктів, невирішеними залишаються низка питань. Концептуалізація ситуації, коли третя сторона не зацікавлена ані у встановленні миру, ані в абсолютній перемозі однієї зі сторін протистояння, тобто її інтерес полягає у збереженні певного статус-кво та продовженні конфлікту. Не вирішено питання мотивації таких інтервенцій та впливу на вирішення конфлікту та його динаміку. Також повз уваги дослідників проходить питання розгляду стадії конфлікту, на якій відбулася інтервенція, адже її результати (залежно від стадії) можуть вкрай відрізнятись. Також не можна говорити про однозначний миротворчий ефект зовнішньої інтервенції, оскільки конфлікт завжди може вибухнути згодом, навіть після встановлення формального миру. Крім того, немає відповіді на питання, чому військова допомога зацікавленої сторони на користь певного актора завжди обмежується нею самою. Це питання є цікавим, зважаючи на те, що за умови бажання досягти військової перемоги третьою стороною логічно було б не обмежувати допомогу.

Мета статті – показати, що український та сирійський якнайкраще описуються теорією суперницької інтервенції, яка намагається дати відповідь на всі вищезазначені запитання.

Виклад основного матеріалу. Щодо поняття «суперницької інтервенції», то його концептуалізацією займався Ноель Томас Андерсон. Він визначив суперницьку інтервенцію як двосторонню одночасну військову допомогу з боку третіх країн на користь уряду чи повстанцям [11, с. 24]. Принципова відмінність цього поняття від поняття інтервенції та втручання третьої сторони у внутрішній конфлікт полягає у тому, що Андерсон підкреслює небажання сторін домогтись захисту власних інтересів у результаті війни, а навпаки – спроби зберегти стан боротьби. При цьому поняття інтервенції включає в себе такі різноманітні види підтримки, як доступ до військової інфраструктури, допомога в організації та підготовці військових операцій, фінансова допомога, тренування тощо. При цьому треті країни свідомо обмежують обсяг допомоги. Таким чином, суперники регулюють обсяг потенціальних втрат та забезпечують ситуацію, у якій вони мінімальні. Через наявність крихкого балансу та зміщення інтересів гравців у сторону уникнення програшу, а не досягнення перемоги, суперницька інтервенція сприяє подовженню громадянських конфліктів [11, с. 177].

Нас цікавить саме те, яким чином ми можемо пов'язати український та сирійський конфлікти в межах суперницької інтервенції Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки. Тобто ми вважаємо, що обмеження інтервенції відбуваються не лише через необхідність зберегти крихкий статус-кво під час цих конфліктів, але й тому, що поступки на одному напрямку можуть означати переваги на іншому.

Пов'язаність означених конфліктів виражається в тому, що вони впливають одне на одного через те, що набір зацікавлених акторів частково повторюється. Гарним прикладом є мирний процес Женева-2, який фактично став неуспішним через посилення тиску на РФ після анексії Криму. Жорстка позиція західних держав щодо анексії півострова призвела до того, що Башар аль-Асад став шукати більшої підтримки у Москві, що сприяло продовженню конфлікту.

Саме тому ми вважаємо, що провали однієї зі сторін (США чи РФ) в одному напрямі будуть означати її посилення на іншому заради збереження загального статус-кво. Крім того, навколо Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації формується коаліція зацікавлених країн, які частково також здатні впливати на перебіг обох конфліктів.

Треба зазначити, що до накладання санкцій на Російську Федерацію за анексію Криму, її позиція на Близькому Сході була сильнішою. Російські військові брали значну участь у протистоянні та навіть блокувала спроби прийняття Резолюції ООН щодо Сирії в Раді Безпеки ООН. Але після анексії Криму Сирія перетворилася з регіону, де захищаються інтереси дружнього режиму Асада чи здійснюється претензія на світовий вплив, на майданчик торгів щодо України. Треба розуміти, що доля Асада є менш важливим питанням для російської національної безпеки, аніж українське питання. Тому кооперацію Російської Федерації зі Сполученими Штатами в боротьбі з ІДІЛ можна вважати саме спробою домогтись послаблення позиції США стосовно України.

Сполучені Штати також стримують масштаби свого втручання як у сирійську війну, так і в український конфлікт. Вони постачають українському уряду лише нелетальну зброю, а в Сирії керівництво США до останнього намагалося уникнути прямого військового втручання в сирійську війну.

Треба зазначити, що конфлікт в Україні має позитивні наслідки для деяких учасників сирійської війни, зокрема Туреччини, Катару та Ірану, оскільки в умовах спроб Європи зменшити свою енергетичну залежність від РФ саме ці країни посилять свою позицію як джерела енергоносіїв.

Висновки. Таким чином, ми окреслили можливість та перспективи застосування теорії суперницької інтервенції для аналізу збройних конфліктів в Сирії та Україні. Ми вважаємо, що ця парадигма дозволяє пояснити те, чому Російська Федерація не збільшує підтримку ДНР та ЛНР таким чином, щоб вони досягли остаточної перемоги над українськими силами. Також вона пояснює баланс інтересів та стратегічне суперництво між Сполученими Штатами Америки та Росією, а також те, яким чином воно впливає на внутрішні збройні конфлікти в Сирії та Україні. Усе ще залишається відкритим питання прогнозування наслідків суперницької інтервенції та її впливу на заморожування конфлікту.

Література:

1. Rubin J. Experimental Research on Third-Party Intervention in Conflict: Toward Some Generalizations. *Psychological Bulletin*. 1980. № 2. P. 379–391.
2. Walter B. The Critical Barrier to Civil War Settlement. *International Organization*. 1997. № 3. P. 335–364.
3. Fortna V. Does Peacekeeping Keep Peace? *International Intervention and the Duration of Peace After Civil War*. *International Studies Quarterly*. 2004. № 48. P. 269–292.
4. Trends in Outside Support for Insurgent Movements. URL: https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1405.html (дата звернення 26.09.2018).
5. Findley M. Lootable resources and third-party intervention into civil wars. *Conflict Management and Peace Science*. 2015. № 5. P. 465–486.
6. Findley M. Rethinking Third-Party Interventions into Civil Wars: An Actor-Centric Approach. *The Journal of Politics*. 2006. №4. P. 828–837.
7. Cunningham D. Blocking resolution: How external states can prolong civil wars. *Journal of Peace Research*. 2010. № 2. P. 115–127.
8. Bapat N. Understanding State Sponsorship of Militant Groups. *British Journal of Political Science*. 2012. № 1. P. 1–29.
9. Regan P. Third Party Interventions and the Duration of Intrastate Conflicts. URL: http://siteresources.worldbank.org/DEC/Resources/thirdparty_intervention_duration_intrastate_conflict.pdf (дата звернення 26.09.2018).
10. Balch-Lindsay D. Killing Time: The World Politics of Civil War Duration, 1820–1992. *International Studies Quarterly*. 2000. № 4. P. 615–642.
11. Anderson N. Competitive Intervention and Its Consequences for Civil Wars: Doctoral dissertation / Massachusetts Institute of Technology. Cambridge, MA, 2016. 210 p.

ЗАСАДИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ БАРАКА ОБАМИ: РОСІЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Пітей Н. А.,

аспірант кафедри міжнародних відносин

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті досліджено основні принципи та концептуальні підходи Б. Обама щодо формування зовнішньополітичного курсу, проаналізовано «російський контекст» основних нормативно-правових актів, заяв та декларації адміністрації США, висвітлено еволюції підходів Білого дому щодо Російської Федерації упродовж 2009–2016 рр.

В статье исследованы основные принципы и концептуальные подходы Б. Обамы к формированию внешнеполитического курса, проанализирован «русский контекст» основных нормативно-правовых актов, заявлений и деклараций администрации США, освещены эволюции подходов Белого дома в отношении к Российской Федерации в течение 2009–2016 гг.

The article examines the basic principles and conceptual approaches of Barack Obama to the formation of the foreign policy course, analyzes the “Russian context” of the basic legal laws and regulations, declarations and statements of the U. S. administration, and highlights the evolution of the White House approaches to the Russian Federation during 2009–2016.

Ключові слова: США, Російська Федерація, зовнішня політика, американсько-російські двосторонні відносини, «Доктрина Обама».

Постановка проблеми. 44-й президент США Барак Обама (20 січня 2009 р. – 20 січня 2017 р.) належить до американських лідерів, політика якого викликала найбільш контроверсійні оцінки сучасників та експертів. З одного боку, у США схвально ставились до прагнень Б. Обама змінити жорсткий зовнішньополітичний курс країни його попередників, водночас нещадно критикували та звинувачували у слабхарактерності та невпевнених діях на міжнародній арені. Прихильники зовнішньої політики Б. Обама вітали співпрацю США із союзниками та зусилля щодо завершення війни в Іраку; посередництво у переговорах щодо ядерної угоди з Іраном та нормалізацію американських відносин із Кубою; Паризьку угоду 2015 р. про глобальні зміни клімату тощо. Доволі впливові американські політики-консерватори, такі як суперник Б. Обама на виборах 2008 р. республіканець Дж. Маккейн, сенатор Пд. Кароліні Л. Грехем, звинувачували президента в тому, що він досить боязкий і неефективний [20]. З іншого боку, ліберали, включаючи Дж. Картера та Д. Кучиніч, звинувачували його в цинізмі та безтактовності [14; 25]. Звучало також багато критики щодо дій США під час Сирійської війни та російської агресії в Україні. Президентові неодноразово робилися закиди в нерішучості, непослідовності та байдужості щодо згаданих вище подій. В експертному середовищі звучали думки, що лідери інших країн вірили в силу та могутність США більше, ніж тодішній президент Б. Обама.

Слід сказати, що Росія була і залишається впливовим актором на міжнародній арені, якого адміністрація Б. Обама розглядала потенційним союзником у вирішенні глобальних проблем, пов'язаних із тероризмом, ядерною зброєю, глобальними змінами клімату тощо. Проте в межах діалогу з офіційним Вашингтоном, Росія мала кардинально інші зовнішньополітичні цілі та пріоритети, діяла методами, які не могли бути прийнятними для Білого дому. Так, Російська Федерація (далі – РФ) активно підтримувала сирійського президента Б. Асада, стосовно якого США займали жорстку позицію; за наказом російського керівництва було анексовано український Крим та відбулося вторгнення на Донбас; росіяни надали притулок колишньому працівникові Центрального розвідувального управління та Агентства національної безпеки США; керівники Кремля неодноразово заявляли, що американська система протиракетної оборони становитиме загрозу для російських стратегічних ядерних сил, тим самим «вставляли палиці в колеса» протягом реалізації згаданого вище плану на європейському континенті тощо.

Позиція найвпливовішого міжнародного актора, якими є США, а також РФ, які володіють вагомими, якщо не визначальними важелями впливу на процеси у Східній Європі, є надзвичайно важливими для нашої держави. Зазначене вище демонструє високий ступінь як суто наукової, так і практичної значущості та актуальності окресленої в межах наукової розвідки проблеми для України.

Метою статті є російський контекст зовнішньої політики адміністрації Б. Обама.

Завданнями наукової розвідки є аналіз основних нормативно-правових актів у сфері зовнішньої політики, виданих адміністрацією Б. Обама з головним акцентом на місце в них Росії; дослідження ініціатив Білого дому, які мали на меті покращення діалогу з керівництвом Кремля; висвітлення важливих міжнародних кроків з боку Росії та реакцію на них із боку США.

Вивченням базових засад зовнішньої політики адміністрації Б. Обама займалися такі науковці та експерти, як Т. Гомар, Н. Слободян, Дж. Картер, П. Бейкер, Т. Фрідман, С. Хейес. Вивченню американсько-російського міждержавного діалогу присвячені праці таких дослідників, як А. Давидов, В. Копчак, І. Баррі, Х. Купер, Е. Смейл, М. Шиар тощо. Ґрунтуючись на роботах згаданих вище авторів, у запропонованій розвідці зроблено спробу розкрити особливості позиції США в часи президентства Б. Обама щодо широкого кола питань, пов'язаних із РФ.

Американські президенти практично завжди мали свій «почерк» на міжнародній арені. Уважається, що Р. Рейган найбільшою мірою відомий своїми зусиллями щодо перемоги над комунізмом і досягнення «миру з позиції сили» [30]. Б. Клінтон найчастіше згадується в контексті військових втручань, насамперед операції в колишній Югославі [33]. Політика Дж. Буш-молодшого характеризується принципами унілатералізму, превентивної війни, а також війною з терором [37].

«Доктрина Обама» є загальноновизнаним терміном, який часто використовується для опису засад зовнішньої політики США в часи його президентства. Однак питання того, чи існувала справжня доктрина Б. Обама, до цього часу викликає дискусії. Сам Б. Обама коротко прокоментував питання про свою доктрину під час одного інтерв'ю для *New York Times*. Він заявив: «Доктрина є така: ми долучимось, але збережемо всі наші можливості» [17]. Таким чином, на противагу однозначним «Доктрині Монро», «Доктрині Картера» чи «Доктрині Буша», «Доктрина Обама» не є чітко сформульованою зовнішньополітичною концепцією, яка б реалізувалася на практиці його адміністрацією. Загалом, визнається, що в основі цієї доктрини лежить наголос на переговорах та співпраці.

Варто наголосити на тому, що формування «Доктрини Обама» розпочалося тоді, коли Б. Обама був ще кандидатом у президенти. Так, під час передвиборчих дебатів він зазначив, що його доктрина «не буде такою ж, як доктрина Дж. Буша-молодшого, тому що світ складний». Обама також додав, що США доведеться «розглядати безпеку з точки зору загальної безпеки та загального процвітання з іншими народами та країнами» [16]. Ключовими елементами «Доктрини Обама» можна згадати п'ять основних цілей зовнішньої політики, окреслених майбутнім президентом під час виступу в Центрі Вудро Вільсона 15 липня 2008 р. Тоді він наголосив на важливості припинення війни в Іраку, закінчення боротьби проти Аль-Каїди і Талібану, забезпечення ядерних озброєнь і матеріалів від терористів та країн-ізоїв, досягнення «справжньої енергетичної безпеки» і відновлення альянсів для вирішення завдань ХХІ століття [27].

Після інавгурації Б. Обама 20 січня 2009 р. політичні експерти почали висловлювати припущення про появу чіткої зовнішньополітичної концепції Б. Обама. Пропозиція про закриття американської в'язниці в затоці Гуантанамо, відмова від гасла «Глобальна війна з тероризмом» та примирення з Росією через відмову від програми ПРО Дж. Буша-молодшого були прийняті як чіткі ознаки відмови від принципів адміністрації попередника Б. Обама.

Пізніше, у квітні 2009 р., на Саміті Америк у Тринідаді та Тобаго, президентові знову було поставлено питання про «Доктрину Обама». Президент відповів, що «США залишаються наймогутнішою, найбагатшою країною на Землі, але ми – лише одна нація, і що проблеми, з якими стикаємося, незалежно від того, чи це наркокартелі, чи зміна клімату або ж тероризм, одна країна вирішити цих проблем не може» [18]. Крім того, Б. Обама висловив бажання шукати дружби з усіма, повернувшись до «Політики добросусідства» Ф. Рузвельта. «Я заявляю вам, що ми прагнемо до рівноправного партнерства. У наших стосунках немає старшого партнера та молодшого партнера... Існує просто зацікавленість, заснована на взаємній повазі, спільних інтересах та спільних цінностях» [31], – наголосив він.

Питання «Доктрини Обама» також виходило на перший план у зв'язку з його промовою на церемонії вручення Нобелівської премії миру в Осло у грудні 2009 р. У своєму виступі Б. Обама неодноразово згадував війну в Афганістані, зазначаючи, що ненасильницькі рухи колись теж не могли б зупинити німецьких фашистів, тим самим частково називаючи воєнні дії необхідними на той момент. Також новообраний президент США закликав міжнародну спільноту до співпраці і наголосив на необхідності багатосторонньої дипломатії у вирішенні проблем. Іншими важливими питаннями, які озвучив Б. Обама, були такі: необхідність співпраці у сфері скорочення озброєнь, початок переговорів з Іраном, проблема глобального потепління тощо. Порівнюючи себе з іншими видатними постатями, котрі отримали цю нагороду, президент США зазначив, що «його досягнення є значно менші» і припустив, що «йому вручили цю нагороду не за те, що він зробив, а за те, що він мав на меті втілити в життя» [29].

У травні 2010 р. адміністрація Б. Обама опублікувала Стратегію національної безпеки, де було закріплено основні зовнішньополітичні пріоритети та цінності США. У документі йшлося про необхідність активізації взаємодії з Росією, Китаєм та Індією. У Стратегії 2010 р. пріоритетними завданнями

визначено нерозповсюдження зброї та зміна клімату. Також робився наголос на тому, що безпека Сполучених Штатів залежить від відродження американської економіки [22, с. 1–6]. У документі також уперше пропонувалося інтегрувати основні інструменти зовнішньої політики: дипломатію, економічні інструменти, розвідку, сили забезпечення внутрішньої безпеки, військову силу. Варто наголосити на тому, що проблема забезпечення національної безпеки традиційно обмежувалась питаннями військової та зовнішньої політики. Водночас проблеми внутрішньої політики та економічного розвитку сюди не включалися. Адміністрація Б. Обама, відступивши від звичних підходів, розширила поняття національної безпеки. Документ задекларував рішучість США зберігати в майбутньому власну військову перевагу та здатність «взяти гору» над будь-яким потенційним противником. Важливою особливістю розробленої адміністрацією Б. Обама Стратегії безпеки 2010 р. стало фактичне нівелювання положень «Доктрини Дж.Буша-молодшого» в плані можливості ведення кількох превентивних війн одночасно. Окрім цього, передбачалося розширення переліку інструментів «м'якої сили» та підтримка конструктивних дипломатичних ініціатив [8, с. 61].

Багато політичних аналітиків зазначали, що така політика, започаткована Б. Обамою, призвела до послаблення США щодо таких інших країн, як Росія, Китай та Північна Корея, а також послаблення позицій на міжнародній арені.

Нові тенденції в контексті «Доктрини Обама» можна простежити в рамках виступу Президента у Вест-Пойнті в травні 2014 р. Він тоді зазначив, що «Сполучені Штати будуть використовувати військову силу, якщо це буде потрібно в односторонньому порядку, коли основні інтереси вимагатимуть», а для непрямих загроз або гуманітарних криз «ми повинні мобілізувати партнерів для здійснення колективних дій» [32].

У лютому 2015 р. була опублікована друга і остання Стратегія національної безпеки США за президентства Б. Обама. На появу цього документа очікували раніше, проте швидка зміна міжнародної ситуації, включаючи кризу на Близькому Сході і агресію Росії проти України, зумовила складність підготовки стратегії та затримку її фінального тексту.

Суттєві зміни у світі і в самій Америці останніми роками зумовили нові акценти у ній (порівняно зі Стратегією 2010 р.). Серед найбільш серйозних загроз національній і глобальній безпеці у преамбулі названо насильницький екстремізм, зростання ризику терористичних атак на Америку і її союзників, зростання загроз у сфері кібербезпеки, агресію Росії, посилення впливу зміни клімату і спалаху інфекційних хвороб [23, с. 1].

Спільною для документів 2010 р. і 2015 р. є теза про те, що США діятимуть одноосібно проти загроз ключовим інтересам, проте вони значно сильніші у разі організації колективних дій. Також в обох стратегіях незмінними залишилися основні національні інтереси США. Це безпека США, громадян, союзників і партнерів; сильна, інноваційна і зростаюча економіка США у відкритій міжнародній економічній системі, яка сприяє можливостям і процвітанню; повага до універсальних цінностей усередині держави і в усьому світі; міжнародний порядок, заснований на правилах, з американським лідерством, спрямованим на посилення співробітництва у справі протидії глобальним викликам [23, с. 2].

Закономірно, що фундаментальні відмінності в обох документах пов'язані з Російською Федерацією. Так, у документі зразка 2010 р. підкреслювалося, що останнім часом Москва повернула собі втрачені позиції на світовій арені, ставши повноцінним членом міжнародного співтовариства, з думкою якого не можна не рахуватися. Тут також ішлося про прагнення надалі розвивати взаємовигідні відносини з РФ, центром яких мали бути скорочення ядерних арсеналів і нерозповсюдження зброї масового знищення, боротьба з екстремізмом, а також економічне партнерство з метою підвищення добробуту громадян обох держав. У кінці «російської» частини документа висловлювалася надія на співпрацю з РФ на азійських і європейських ринках. Однак при цьому зазначалося, що Вашингтон буде всіма силами підтримувати незалежність і територіальну цілісність сусідніх із Росією держав [22, с. 44].

У новій Стратегії 2015 р. неодноразово згадувалося про російську агресію в Україні, про її вплив на американські цінності та основні сфери безпеки. «Ми будемо продовжувати накладати на Росію значні санкції, протидіяти оманливій пропаганді Москви з непрозорою істиною. Ми будемо перешкоджати російській агресії, залишатимемося пильними до її стратегічних можливостей і (якщо необхідно) допоможемо нашим союзникам та партнерам протистояти російському насильству в довгостроковій перспективі. Водночас ми залишаємо відкритими двері для більш тісної співпраці з Росією в галузях, що становлять спільні інтереси, якщо вона вибере інший шлях – шлях мирного співробітництва, який поважає суверенітет та демократичний розвиток сусідніх держав», – зазначалось у документі зразка 2015 р. [23, с. 25].

Таким чином, змінювався і практичний складник зовнішньополітичної діяльності США щодо РФ у часи президентства Б. Обама. Спочатку мали місце позитивні тенденції, які свідчили про можливість поглиблення відносин між країнами. Президент Росії Д. Медведєв (2008–2012 рр.) та президент США Б. Обама продемонстрували потепління у відносинах на саміті Великої двадцятки 2009 р. в Лондоні та виголосили спільну заяву, в якій ішлося про «новий початок» відносин «США – РФ» [15].

У березні 2009 р. у Женеві (вперше після приходу в США нової адміністрації) зустрілись глави зовнішньополітичних відомств РФ та США – С. Лавров та Х. Клінтон відповідно. Зустріч почалась із політичного конфузу. Х. Клінтон піднесла С. Лаврову символічну «кнопку перезавантаження». Метафора «перезавантаження» означала готовність США почати відносини з Росією з чистого аркуша. Однак С. Лавров звернув увагу на неточність в написах на кнопці, виконаної латинськими буквами. Він зазначив, що замість «перезавантаження» було написано «перевантаження». Попри такий казус, сторони все-таки натиснули кнопку і вирішили створити робочий план підготовки нового американсько-російського договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Водночас обидві сторони визнали, що між країнами залишається низка таких розбіжностей, як статус Косова, російське вторгнення в Грузію, ядерна програма Ірану тощо [5]. Потрібно сказати, що в підсумку обидві сторони залишились задоволеними заданим тоном діалогу.

Наступним кроком у межах «перезавантаження» став московський візит Б. Обама на початку липня 2009 р., під час якого він наголосив, що «Америка хоче сильної, мирної та процвітаючої Росії. Ця віра пов'язана з повагою до російського народу та спільною історією між країнами, яка виходить за межі конкуренції» [28].

Одним із головних результатів у зміні тональності двостороннього діалогу можна назвати підписання у 2010 р. договору про скорочення запасів ядерної зброї СНО-3 [12]. СНО-3 був продовженням СНО-1 та СНО-2, підписаних 31 липня 1991 р. та 3 січня 1993 р. відповідно. Слід додати, що попередній договір СНО-2 так і не набув чинності, незважаючи на те, що він був ратифікований парламентами обох держав. Це було зумовлено виходом РФ із цього договору у відповідь на вихід США із ОСО-1 від 1972 р. (Тимчасової угоди про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь). Вихід РФ з договору СНО-2 зумовлював необхідність підписання нової угоди у цій сфері. Нею став Московський договір (анг. SORT) [38], або ж Угода про скорочення стратегічних наступальних потенціалів від 24 травня 2002 р. Діяв відповідний документ із червня 2003 р. по лютий 2011 р., коли його було замінено згаданим вище СНО-3 [24].

Празька угода СНО-3, на нашу думку, мала значно більший PR-складник, ніж реальний внесок у справу «зробити світ кращим». Безсумнівно, те, що ядерної зброї стане менше, є позитивним фактом. Обидві країни мали скоротити власні наступальні ядерні арсенали десь на третину – до 1550 боєголовок і 800 носіїв із так званої ядерної тріади (міжконтинентальні балістичні ракети, стратегічні бомбардувальники й балістичні ракети підводних човнів) [6]. Однак кожен із підписантів документа закономірно орієнтувався на отримання насамперед власних дивідендів. Росія таким чином легітимізувала процес скорочення своїх стратегічних ядерних сил (далі – СЯС) через застарілість, з одного боку, і через фізичну неспроможність їх поновити – з іншого. Свої дивіденди отримали й Сполучені Штати. Б. Обама нарешті зміг занести «зараховано» в залікову книжку Нобелівського стипендіата, адже диплом головного світового миротворця 44-й президент США отримав дещо авансом [6]. Варто також додати, що при цьому підписаний у Празі договір СНО-3 жодним чином не мав позначитись на планах Пентагону розгорнути елементи системи протиракетної оборони (далі – ПРО) в Східній Європі.

Незважаючи на зазначені вище позитивні зрушення, станом на 2012 р. стало зрозуміло, що справжнього «перезавантаження» між США та РФ не відбулося. Уже 12 квітня 2013 р. американська преса опублікувала так званий «Список Магнітського». Він також відомий як «Список Кардіна» – перелік осіб, згідно з позицією його укладачів, які є відповідальними за утримання під вартою, жорстоке поводження та смерть аудитора С. Магнітського, а також інші грубі порушення прав людини в РФ, та серію великих розкрадань грошових засобів із російського бюджету під виглядом повернення податків, розкритих групою юристів та аудиторів, включно із С. Магнітським [10].

Реакція з боку Кремля також не забарилася. Росія відповіла власним списком. Законопроект, який забороняв американським громадянам усиновлювати сиріт із Росії, неофіційно назвали «Законом імені Д. Яковлева» [1]. Назву такий список отримав у пам'ять про померлого у США 21-місячного хлопчика, якого всиновили громадяни США.

Варто наголосити, що «Акт Магнітського» був прийнятий США у момент правління американської адміністрації, ймовірно, найменш налаштованої на протистояння. Таким чином, відповідний факт засвідчив відхід Білого дому від ілюзій, що тогочасна Росія може стати демократичною країною [2].

Додатковим подразником для відносин США та РФ послужила справа з Е. Сноуденом. Американський програміст, системний адміністратор, колишній працівник Центрального розвідувального управління (далі – ЦРУ) та Агентства національної безпеки (далі – АНБ) США на початку червня 2013 р. передав газетам The Guardian і The Washington Post інформацію про стеження АНБ США за інформаційними системами багатьох країн світу, що спричинило низку міжнародних скандалів. Е. Сноуден був заочно звинувачений у шпигунстві й оголошений у міжнародний розшук. Невдовзі він покинув США: спочатку втік до Гонконгу, а потім до Росії. Тут 1 серпня 2013 р. Е. Сноуден отримав тимчасовий політичний притулок.

Білий дім був стривожений одкровеннями Е. Сноудена. Скандал ставив американську владу у двозначне становище. Адже одним із головних елементів своєї зовнішньої політики США декларували свободу висловлювань, особливо в мережі Інтернет, і водночас із метою протистояння тероризму здійснювали безпрецедентну програму стеження за громадянами своєї країни та мільйонів громадян іноземних держав [4, с. 38–39].

Питання ПРО завжди відіграло важливу роль у відносинах між РФ та США. У вересні 2009 р. президент Б. Обама оголосив новий «Європейський поетапний адаптивний підхід» (далі – ЕРАА) щодо ПРО в Європі, відмовившись від реалізації програми Дж. Буша-молодшого. Через незліченні технічні складнощі ідея попередника Б. Обама так і не була реалізована і трансформувалася в наземну систему оборони, елементи якої було розміщено на Алясці і в Каліфорнії [7]. Нова адміністрація США оголосила про необхідність запровадження більш гнучкої системи оборони, яка б ґрунтувалася на комплексах корабельного базування SM-3. Таке рішення було продиктовано новими даними розвідки, відповідно до яких балістичних ракет великої дальності в Ірані не було виявлено [13].

У межах ЕРАА було заплановано таке: на першому етапі (до кінця 2011 р.) – розгортання в Середземному, Адріатичному та Егейському морях до трьох надводних кораблів Військово-морських сил Збройних сил США (далі – ВМС ЗС США) з протиракетами SM-3 Block IA, а також на території Туреччини мобільної радіолокаційної станції (далі – РЛС) передового базування AN/TPY-2. Мета цього етапу – захист країн Південної Європи від балістичних ракет меншої дальності. На другому етапі (2012–2015 рр.) передбачалось переоснащення надводних кораблів ВМС ЗС США вдосконаленими протиракетами SM-3 Block IB і розгортання на території Румунії комплексу ПРО Aegis Ashore наземного базування з протиракетами SM-3 Block IB. Такі заходи мали забезпечити захист країн Південної та Східної Європи від балістичних ракет середнього й малого радіусу дії. На третьому етапі (2016–2018 рр.) планували розгортання в Північному та Балтійському морях кораблів ВМС ЗС США з новими протиракетами SM-3 Block IIA, а також на території Польщі комплексу ПРО Aegis Ashore з аналогічними протиракетами. Завдяки вжиттю таких заходів, передбачалося забезпечення захисту всіх країн Європи від балістичних ракет середньої дальності. На четвертому етапі (2019–2020 рр.) планувалося розгортання в Європі найбільш досконалих і потужних протиракет SM-3 Block IIB наземного та морського базування з поліпшеними характеристиками. У результаті виконання цього етапу мав бути забезпечений захист усіх країн Європи від балістичних ракет різного призначення, зокрема МБР, а також можливої майбутньої загрози МБР для США [9, с.13].

Таким чином, на відміну від адміністрації Дж. Буша-молодшого, яка зосереджувала увагу на МБР, яких Іран не мав, план Б. Обама був більш орієнтований на реальні наступальні можливості Ірану та Північної Кореї, пов'язані з ракетами малої та середньої дальності, які могли потрапити до Південної Європи. Крім того, план Б. Обама мав поширювати оборону в рамках НАТО, поетапно охоплюючи всю Європу, тим самим посилюючи співпрацю в межах Альянсу.

Незважаючи на відмову адміністрації Б. Обама у 2013 р. від четвертого етапу ЕРАА, щодо якого в росіян були найбільші застереження, американсько-російський діалог у цілому, як і в питаннях ПРО, поступово набував усе більш негативного забарвлення. Головною причиною відповідного стану речей було погіршення загальної тональності відносин та поетапне успішне втілення нового американського плану щодо ПРО ЕРАА. Розміщення елементів ПРО на східному крилі НАТО об'єктивно сприяє посиленню американської присутності в регіоні, служить додатковим чинником консолідації євроатлантичної спільноти. Саме ці обставини, а не загроза Стратегічним ядерним силам РФ були причиною різко негативної позиції офіційного Кремля з відповідного питання.

Після Революції гідності та втечі В. Януковича з України Росія приєднала Крим. США рішуче засудили відповідні російські кроки. Уже на початку березня 2014 р. американський державний секретар Дж. Керрі, відповідаючи на питання щодо дій Росії в Криму, зазначив: «Це акт агресії. Це поведінка XIX століття в XXI» [21]. 24 березня 2014 р. США та їх союзники по «Великій вісімці» призупинили членство Росії у цьому форматі [35].

Починаючи з 2014 р., США на противагу агресивній політиці щодо України, демонструють підтримку офіційного Києва. Її практичними проявами стали поступова реалізація плану спільних із західними партнерами санкцій проти Росії; надання кредитно-фінансової допомоги Україні; невизнання приєднання Криму до РФ тощо. З березня 2014 р. по 2016 р. США наклали шість раундів санкцій. Метою таких кроків було закриття доступу до американських ринків банкам, компаніям та державним органам РФ.

Під час останньої підсумкової прес-конференції на посаді президента США Б. Обама згадав Україну та дав оцінку російським незаконним діям. «Причини, через які ми наклали санкції, – це питання ядерного озброєння, а те, що Росія зазіхнула на незалежність та суверенітет України, використавши при цьому силу... Ми маємо подбати про те, щоб не плутали поняття, чому ці санкції були запроваджені з низкою інших питань. Для США важливо захищати основні принципи, згідно з якими

великі країни не дозволяють собі ось так нападати та захоплювати менші... Україна – незалежна держава...», – зазначив президент США [3].

Згадані суперечності між США та РФ доповнювалися протистоянням двох антитерористичних коаліцій на території Сирії, очолюваних США та РФ. Суттєвим подразником для американсько-російського діалогу в контексті вирішення близькосхідної проблеми виступили хімічні атаки сирійських урядових військ, які були здійснені за підтримки російської антитерористичної коаліції.

На початку жовтня 2015 р. американський президент Б. Обама назвав спосіб, у який Росія проводила свою військову кампанію в Сирії, «рецептом катастрофи» [26]. Вищі американські військові чиновники виключили військове співробітництво з Росією в Сирії [11]. Міністр оборони США Е. Картер та інші високопосадовці США заявили, що кампанія Росії була спрямована на підтримку Б. Асада, якого президент США Б. Обама неодноразово закликав залишити владу. Можна стверджувати, що Росія атакувала практично всі території, окрім тих, котрі контролювались Ісламською Державою [34]. 3 жовтня 2016 р. офіційний Вашингтон в односторонньому порядку припинив американсько-російські переговори щодо Сирії, що було представлено як реакція уряду США на повторний напад сирійських та російських військ на Алеппо [36].

Висновки. Підсумовуючи, слід сказати, що дотепер експерти та політологи не можуть з упевненістю сказати те, чи була у 44-го президента США повноцінна зовнішньополітична доктрина. «Доктрина Обама» – це загальний термін, який використовують для опису основних засад зовнішньої політики США впродовж 2009–2016 рр. До них варто віднести пріоритетність переговорів та співпраці над конфронтацією, акценти на багатосторонню дипломатію у вирішенні міжнародних проблем, співпрацю із союзниками в межах міжнародних організацій та різних альянсів, спільну боротьбу з тероризмом, співпрацю в сфері скорочення озброєнь тощо.

Основними нормативно-правовими актами у сфері зовнішньополітичної діяльності, виданими адміністрацією Б. Обама, були Стратегії національної безпеки зразка 2010 р. і 2015 р. Слід зауважити, що попри те, що документи мають багато спільного, положення, які стосуються РФ, закономірно суттєво різняться між собою. У своїх передвиборчих заявах, а згодом під час виступів як президента США, Б. Обама неодноразово стверджував, що Америці варто покращувати відносини з країнами, які розвиваються і набувають політичної ваги на міжнародній арені, зокрема з РФ. Це було відображено у Стратегії 2010 р.

Така позиція призвела до потепління і початку «перезавантаження» відносин між РФ та США. Проте повноцінного «перезавантаження» не відбулось, адже занадто різні національні цінності та інтереси перешкоджали взаєморозумінню і співпраці між державами. Відхід від демократії, порушення норм міжнародного права Росією призвели до значного погіршення взаємин.

Протистояння в Сирії та Ірані; так звана «війна списків» («Закон Магнітського» та «Закон Яковлева»); скандальна справа із колишнім співробітником ЦРУ Е. Сноуденом; питання розміщення ЄвроПРО на східному крилі НАТО, що об'єктивно сприяло посиленню американської присутності в регіоні та служило додатковим чинником консолідації євроатлантичної спільноти; незаконна анексія АРК Крим та гібридна війна на Сході України і відповідно санкції щодо РФ зумовили загострення та погіршення відносин між обома країнами.

Такий стан речей знайшов своє відображення в новій Стратегії 2015 р., де РФ характеризувався як агресор та порушник норм міжнародного права.

Література:

1. Владимир Путин подписал «антимангнитский» закон. URL: <http://www.forbes.ru/news/231615-vladimir-putin-podpisal-antimagnitskii-zakon>
2. Война «списков». URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/mirovye-diskussii/voyna-spiskov>
3. Вплив епохи Барака Обама на Україну. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28243094.html>
4. Гомар Т. Що ховається за справою Сноудена? Зовнішні справи. 2013. № 11 С. 38–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_11_12
5. Давыдов А. Не «перегрузка», а «перезагрузка»! URL: <https://www.svoboda.org/a/1505774.html>
6. Копчак В. Мифология пацифизму. URL: <http://cacds.org.ua/ru/publications/120>
7. Противоракетная оборона: Барак Обама против Джорджа Буша. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2009/10/02/41116-protivoraketnaya-oborona-barak-obama-protiv-dzhordzha-busha>
8. Слободян Н. Зовнішня політика «змін» Барака Обама. URL: http://papers.univ.kiev.ua/1/istorija/articles/slobodian-n-foreign-policy-of-the-changes-b-obama_24815.pdf
9. Соколюк О. Плани та попередні результати створення США системи протиракетної оборони в Європі. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/2-1458212934.pdf>
10. США готуються опублікувати «список Магнітського». URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/04/130412_usa_magnitsky_list_rl

11. As Russia escalates, U.S. rules out military cooperation in Syria. October 7, 2015. URL: <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-usa-cooperation/as-russia-escalates-u-s-rules-out-military-cooperation-in-syria-idUSKCN0S11EH20151007>
12. Baker P, Barry E. Russia and U.S. report breakthrough on arms. March 24, 2010. URL: <https://www.nytimes.com/2010/03/25/world/europe/25start.html>
13. Baker P. Obama reshapes a missile shield to blunt Tehran. September 17, 2009. URL: <http://www.nytimes.com/2009/09/18/world/europe/18shield.html>
14. Carter J.: "America no longer has a functioning democracy". July 17, 2013. URL: <http://dailycaller.com/2013/07/17/jimmy-carter-america-no-longer-has-a-functioning-democracy/>
15. Cooper H. Promises of "Fresh Start" for U.S.-Russia Relations. April 1, 2009. URL: https://www.nytimes.com/2009/04/02/world/europe/02arms.html?_r=1&hp
16. Democratic presidential debate on NPR. December 4, 2007. URL: <https://www.nytimes.com/2007/12/04/us/politics/04transcript-debate.html>
17. Friedman T. L. Iran and the Obama Doctrine. April 5, 2015. URL: https://www.nytimes.com/2015/04/06/opinion/thomas-friedman-the-obama-doctrine-and-iran-interview.html?_r=0
18. Hayes S. F. Thoughts on an "Obama Doctrine". December 10, 2009. URL: <https://www.weeklystandard.com/stephen-f-hayes/thoughts-on-an-obama-doctrine>
19. John McCain and Lindsey Graham attack Obama ahead of final debate. October 22, 2012. URL: <https://www.theguardian.com/world/2012/oct/22/mccain-graham-obama-foreign-policy>
20. John McCain attacks Obama's "failed leadership" on foreign policy (video). October 22, 2012. URL: https://www.huffingtonpost.com/2012/10/22/john-mccain-obama-foreign-policy_n_2003777.html
21. Meet the press transcript. March 2, 2014. URL: <https://www.nbcnews.com/meet-the-press/meet-press-transcript-march-2-2014-n42471>
22. National Security Strategy 2010. URL: <http://nssarchive.us/NSSR/2010.pdf>
23. National Security Strategy 2015. URL: <http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf>
24. New START. URL: <https://www.state.gov/documents/organization/140035.pdf>
25. Obama administration must account to Congress for targeted assassinations. November 16, 2012. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/nov/16/obama-administration-account-congress-targeted-assassinations>
26. Obama says Russian strategy in Syria is "recipe for disaster". October 2, 2015. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/02/us-coalition-warns-russia-putin-extremism-syria-isis>
27. Obama speech on foreign policy. July 15, 2008. URL: <https://www.c-span.org/video/?206404-1/obama-speech-foreign-policy&start=86>
28. Obama: U.S. wants strong, peaceful Russia. July 7, 2009. URL: <http://edition.cnn.com/2009/POLITICS/07/07/obama.moscow/>
29. President Obama's Nobel peace prize acceptance speech from Oslo, Norway. URL: https://www.youtube.com/watch?v=k3uU_mCNcKM
30. Reagan L. C.: "Peace through strength". August 19, 1980. URL: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1980/08/19/reagan-peace-through-strength/f343ddc5-fbda-49fc-a524-6fbc29df-b312/?utm_term=.c85893523249
31. Remarks by the President at the summit of the Americas opening ceremony. April 17, 2009. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/remarks-president-summit-americas-opening-ceremony>
32. Remarks by the President at the United States Military Academy commencement ceremony. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/05/28/remarks-president-united-states-military-academy-commencement-ceremony>
33. Riley R. L. Bill Clinton: foreign affairs. URL: <https://millercenter.org/president/clinton/foreign-affairs>
34. Russians strike targets in Syria, but not ISIS areas. September 30, 2015. URL: <https://www.nytimes.com/2015/10/01/world/europe/russia-airstrikes-syria.html>
35. Smale A., Shear M. Russia is ousted from Group of 8 by the U.S. and allies. March 24, 2014. URL: <https://www.nytimes.com/2014/03/25/world/europe/obama-russia-crimea.html>
36. Tension with Russia rises as U.S. halts Syria negotiations. October 3, 2016. URL: <https://www.nytimes.com/2016/10/04/world/middleeast/us-suspends-talks-with-russia-on-syria.html>
37. The Bush Doctrine and the U.S. military. URL: <http://www.peace.ca/bushdoctrine.htm>
38. Treaty between the United States of America and Russian Federation on strategic offensive reductions (the Moscow Treaty). URL: <https://www.state.gov/t/avc/trty/127129.htm>

РОЗКОЛОТЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОПОЗИЦІЇ ДО ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТЕРМІНА

Попков Д. О.,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Аналізуються визначення дестабілізації гетерогенного суспільства у науковій літературі. За допомогою звернення до суміжних та синонімічних наукових визначень та побудови динамічної схеми з'ясовується атрибут суспільства у стані розколу. Обґрунтовується критерій застосування терміна в контексті загрози цілісності політичної організації суспільства. Пропонується розмежування змісту стадії «суспільного розколу» зі структурною характеристикою суспільства як неоднорідної системи та стадією «суспільного розділу».

Анализируются определения дестабилизации гетерогенного общества в научной литературе. Посредством обращения к смежным и синонимическим научным определениям и построения динамической схемы определяется атрибут общества в состоянии раскола. Обосновывается критерий применения термина в контексте угрозы целостности политической организации общества. Предлагается разграничения содержания стадии «общественного раскола» со структурной характеристикой общества как неоднородной системы и стадией «общественного разделения».

The article analyzes a definition of the destabilization of a heterogeneous society in the scientific literature. Through the reference to the adjacent and synonymous scientific definitions and the construction of a dynamic scheme, the attribute of society in a state of split is determined. The criterion for the application of the term in the context of a threat to the integrity of the political organization of society is substantiated. It is proposed to differentiate the content of the stage of "social split" with the structural characteristic of society as a heterogeneous system and the stage of "social division".

Ключові слова: гетерогенне суспільство, фрагментація, ідентичність, суспільний сегмент, розпад держави.

Постановка проблеми. Проблематика стабільності (або більш прагматично – стабілізації/дестабілізації) держав як політико-соціальних систем та історичних феноменів природно постійно привертатиме увагу як теоретиків (дослідників та «інтерпретаторів» закономірностей життєвих циклів політич), так і практиків («споживачів/користувачів» таких інтерпретацій: політтехнологів, політиків та державних діячів). Фундамент цієї тези ґрунтується не лише на рефлексіях довкола механізмів самозбереження і підтримки функціональної здатності будь-якої системи як умов її існування в перебігу політичної боротьби за владу всередині держави, але й на об'єктивних тенденціях (глобалізація, масові міграції, «ренесанс» ідентичностей тощо), наслідком розгортання яких є постійний та комплексний «тиск» на державу шляхом ревізії обсягів її суверенітету.

Сама по собі потреба в дослідженнях політичних феноменів та закономірностей в означеній сфері, як і будь-яке завдання, що має науковий вимір, вимагає попередньої операціоналізації категорій, від належного та єдиного усвідомлення значення яких залежить подальша наукова (в контексті прийнятності до порівнянь та розмежувань з іншими/суміжними явищами) та практична цінність (використання в прогнозуванні та плануванні політичної діяльності) теоретичних побудов.

Певним наслідком «транзитологічного» впливу «демократизації Третьої хвилі», який відчувається в політологічній науці не тільки України, але й усього пострадянського простору, окрім надмірної зацікавленості в запозиченні та імплементації на місцевому культурно-історичному ґрунті західних концепцій побудови соціальної системи як аксіоматично універсальних, є використання термінологічного апарату таких концепцій без належного з'ясування контекстуального змісту (що посилюється і проблемою адекватного перекладу) або не завжди виправдане збільшення синонімічного ряду семантично споріднених дефініцій. З одного боку, послідовне розширення наукового дискурсу довкола певного явища через з'ясування нових взаємозв'язків з іншими феноменами та відкриття нових закономірностей у таких відносинах є зовнішнім показником наукового інтересу (актуальності проблематики) та свідченням накопичення знань, але, з іншого боку, «волютаризм» у засто-

суванні одного і того ж терміна в різних контекстах поряд із міждисциплінарним збагаченням несе ризики «розмивання» меж дослідження та виклики для здійснення адекватної систематизації знань. Це «вимір проблематики без темпорального складника» – конкуренція смислів категорій у сучасності.

Існує також і проблема «хронологічної» зміни усвідомлюваної семантичної наповненості політико-соціальних дефініцій, які сучасники використовують до певного історичного контексту, який (як гіпертекст) імпліцитно присутній у використовуваних дефініціях.

Аналіз досліджень та публікацій довкола проблеми, якій присвячується стаття. До історіографії питання, винесеного в назву статті, безпосередньо або у взаємозв'язку інших досліджуваних проблем можна віднести наукові пошуки і праці таких відомих та загальноновизнаних учених, як Ст. Роккан та С. Ліпсетом, теорія суспільних розмежувань яких, незважаючи на вплив піввікового періоду з моменту появи, привертає увагу чималої кількості дослідників (А. Рьоммеле, А. Пшеворський, Р. Хербут, А. Кнутсен, Д.-Л. Сейле). У межах концепцій «розподіленого правління» особливо виокремлюються прізвища таких яскравих компаративістів, як А. Лейпхарт та Д. Горовіц. На змістовну наповненість дискурсу довкола досліджуваної категорії впливають також і концепти цивілізаційних розламів за О. Шпенглером, А. Тойнбі та С. Хантінгтоном. Така послідовність наведення теорій є не випадковою – вона співвідноситься з масштабами досліджуваних ученими політико-історичних феноменів – партіома, політична система в цілому та цивілізація відповідно.

Очевидна неспівмірність таких об'єктів між собою (кожна попередня категорія є лише складником наступної) зумовлює потребу в окресленні меж адекватного масштабу використання категорії, якою автор визначає державу в телеологічному аспекті сецесійних загроз. І хоча вказане застереження акцентує увагу на наукових дебатах довкола консоналізму А. Лейпхарта та теорії етнополітичного конфлікту Д. Горовіца, висловлені нами міркування відносно концептуальних корегувань для подолання дискурсом власного самообмеження концепції розколів електорально-партійною сферою [1] зумовлюють можливість «задіяння» для цілей операціоналізації категорії «розколоте суспільство» і теорію соціальних розмежувань Ліпсета-Роккана.

Метою статті є обґрунтування адекватності у запропонованому нами динамічному підході до з'ясування перетворення ліній суспільного розмежування у загрози цілісності держави [2], що характеризується послідовністю стадій дезінтеграції цілісності політії, застосування терміна «суспільний розкол», як стадії, що слідує за розділенням суспільства і передуює його розпаду. Це зумовлює необхідність надання не тільки змістовного визначення дефініції в окресленій телеологічній площині (сецесійні ризики державності), але й локалізації/зважування/відокремлення у порівнянні із суміжними стадіями.

Виклад основного матеріалу. Проведемо межу між розглядуваним феноменом і «розпадом» як із мотивів очікуваної простоти, так і з огляду на вищевизначений цільовий критерій дослідження. Так, щодо застосування терміна «розпад» суспільства/політії як стадії, що слідує за досліджуваною, особливих проблем уніфікованого розуміння, на наш погляд, не виникає. Так, в історії та політології усталеним є підхід визначення дезінтеграції державного утворення як його розпад – від Римської Імперії та Золотої Орди до сучасних прикладів Югославії, Чехословаччини та СРСР, що в усіх випадках розуміється у значенні «переставати бути одним цілим» як протилежності консолідації/інтеграції/універсалізації. Звертаючись до методу міждисциплінарної аналогії, наголошуємо, що в аспекті холізму розпад політії охоплює та співвідноситься з такими категоріями юриспруденції, як ліквідація, поділ та виділ юридичної особи. Дійсно, сецесія більш подібна саме до останньої юридичної категорії, але з точки зору утворення нової політичної реальності, незважаючи на збереження назви та більшої території, держава вже не виконує своїх функцій від імені всього суспільства колишньої «великої політії» на відокремленій частині, яка набуває певного рівня «власної» суб'єктності без відповідного/пропорційного правонаступництва. Не дивлячись на те, що статусність та спроможність (як юридичні та фактичні складники міжнародної суб'єктності/суверенітету) нового державного чи квазідержавного утворення в межах повсталого регіону залежать від цілої низки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, що впродовж тривалого часу за своїм сукупним рівнем навряд чи досягне параметрів, співмірних із «материнською» політією чи навіть із її легітимною «рештою», той факт, що така «решта» об'єктивно зменшилась і не збігається/ не тотожна за всіма параметрами свого буття «досецесійному» стану, дозволяють констатувати розпад як «якісне» явище. Конкретне коло «повсталих» регіонів, населення та розмір відокремлюваної/неконтрольованої центром території хоча і є маркерами глибини кризи державності, проте є лише її «кількісними» показниками.

Запропонована визначеність довкола історично останньої стадії існування держави переносить проблематику наукової розвідки цього дослідження в площину обґрунтованості розмежування як різних стадій «розділу суспільства» і «суспільного розколу» та більшої прийнятності до застосування у порівнянні з іншими синонімічними категоріями, що зустрічаються у політологічній літературі.

Вперше термін «розділене суспільство» був використаний Е. Нордлінгером в книзі «Регулювання конфліктів у розділених суспільствах» (1972). Не дивлячись на таку назву, автор у самому

початку своєї праці зауважує, що її темою є не управління конфліктами в розділених суспільствах загалом, а регулювання таких конфліктів саме в глибоко розділених суспільствах із відкритими (авторитарними) режимами, та підкреслює свою зацікавленість до випадків «тяжких наслідків» політичного конфлікту [3, р. 6–7].

Визначення глибоко розділених суспільств у Я. Лустика не концентрується на конфліктах із «тяжкими наслідками». Дослідник указує, що в такому суспільстві «аскриптивні зв'язки генерують антагоністичну сегментацію, ґрунтовану на політично виразних кінцевих ідентичностях, підтримувану впродовж істотного проміжку часу і по широкому колу питань» [4, р. 325]. Учений вважає, що ця та інші дефініції («багатоскладове», «вертикально сегментоване», «комунально розділене суспільство») можуть використовуватися як синоніми, однак, як зазначає І. Кудряшова, його акцент на аскриптивних зв'язках як джерелі сегментарних протиріч звучує поняття багатоскладовості Лейпхарта [5, с. 18–19].

Багатоскладове суспільство визначалося А. Лейпхартом за ознакою наявності «сегментарних розмежувань», що «можуть мати релігійну, ідеологічну, мовну, культурну, расову або етнічну природу», що зумовлюють наявність тенденції в організації групових акторів по лініях, що повторюють такі контури меж у суспільстві [6, с. 38]. Погоджуючись із наведеним вище зауваженням І. Кудряшової в контексті власних міркувань довкола саме примордіальної природи тих ліній розмежування, які загрожують стабільності не в контексті збереження режиму чи співвідношення владних статусів різних груп впливу, а лише у світлі сецесійних загроз, наполягаємо на некоректності за таким цільовим критерієм використання терміна «багатоскладове/плюральне суспільство» для визначення стану суспільного розколу. Констатація «багатоскладовості» у цьому разі співвідноситься та є синонімічно еквівалентним використовуваним нами «неоднорідність/гетерогенності», що відноситься до будь-якого суспільства [7], а отже, не може виступати належним критерієм «вимірювання» через імпліцитну відсутність динаміки/змінюваності¹.

Крім того, некоректність цільового застосування терміна «багатоскладове суспільство» посилюється використанням в російсько- та україномовній науковій літературі транслітерованого англійського еквіваленту «plural society» – «плюральне суспільство», який семантично асоціюється з політичним плюралізмом як ознакою ліберальної демократії. Наразі універсалістський підхід, а в нашому випадку – консолідуючий/інтегративний – вимагає політичного плюралізму як умови врахування різних точок зору довкола визначення «суспільного блага», що опосередковується «громадянським» голосуванням вільних і рівних членів неоднорідного суспільства за різні політичні партії/програми. Вочевидь, що у такому разі політичний плюралізм відіграє саме інтегруючу роль, адже утворює з різних за своєю ідентичністю акторів політичну націю. Опозицією консолідуючого універсалізму виступає не плюралізм, а партикуляризм як підхід до осмислення політики членами специфічних сегментів соціуму, що полягає «в більшій мірі ідентифікації себе з певною групою, аніж державою в цілому» [8, р. 803] і відтворення відповідних політичних практик².

Х. Лернер, пояснюючи використання «глибоко розділене суспільство», прив'язує його, як і Нордлінгер, до «інтенсивних і комплексних» соціентальних конфліктів, але відокремлює від демократичних систем. Дослідниця стверджує, що «шаблони політичної поведінки в пост конфліктних розділених суспільствах відрізняються від тих, що передбачаються в розділених, але стабільних демократіях, де сильне відчуття громадського зв'язку підкріплює між групову довіру». Для глибоко розділених товариств притаманні конфлікти між групами, що мають конкуруюче уявлення про свою державу; сам конфлікт виражений у зіткненні соціентальних норм і цінностей, зокрема тих, що стосуються національної або релігійної ідентичності [9, р. 30–31]. Схожі міркування можна знайти і в російського автора П. Панов, який особливо підкреслює «примордіалізацію» будь-яких відокремлювальних ознак груп у таких суспільствах [12].

Наступний використовуваний у політологічній літературі термін для описування досліджуваного феномена – «фрагментоване суспільство» – асоціюється з роботами Дж. Бінгема Пауелла, який зауважував, що «у фрагментованому суспільстві політичні розмежування відбуваються по тих лініях, які розділяють соціальні класи, другорядні асоціації, основні релігійні та етнічні групи. Лише деякі індивіди дотримуються тих ідентичностей, які перекривають такі лінії розмежування» [13, р. 1]. Можна побачити, що запропоноване визначення за своєю сутністю збігається з лейпхартівською дефініцією

¹ Мається на увазі, що висновок про ступінь багатоскладовості того чи іншого суспільства є наслідком суб'єктивно обраних конкретним дослідником за кількістю і суттю критеріїв відокремлення (вік, стать, рівень доходів, освіта, підтримувана ідеологія, місце проживання, мова, конфесійність тощо), кожен з яких може мати значення у політиці (зокрема, при формулюванні електоральних стратегій чи партійних проєктів). Конкретних набір критеріїв розмежування в такому випадку відносно одного і того ж моменту часу може визначати більшу чи меншу фрагментованість того самого суспільства, але це суб'єктивне визначення кількості сегментів, які є даністю, недостатню для дослідження проблеми в аспекті зміни «якісного» стану системи, адже фактично обмежується констатацією і так очевидної неоднорідності.

² Наприклад, у сфері розвитку та функціонування партійної системи тенденція до утворення «етнічних партій» [10], а сприйняття виборів не як боротьби політичних програм, а способу підтвердження лояльності «своїй» групі шляхом просування її представників до органів влади – «етнічне голосування» [11].

«багатоскладового/плюрального суспільства», і хоча воно позбавлене вад імпліцитної та некоректної асоціації з «політичним плюралізмом», та з вищенаведених міркувань цільового застосування також є неприйнятним через надмірне узагальнення різнорідних за своїми наслідками з точки зору загроз цілісності держави явищ. Визначення фрагментації суспільства виключно у примордіальному аспекті було б безпідставним звуженням концепту Пауелла.

«Відкидання» застосування дефініції «фрагментоване суспільство» у нашому дослідженні джерела сецесійних загроз, згенерованих неоднорідним соціумом, зумовлюється також і наявністю іншого значення цього терміна, який активно використовується для характеристики «співвідношення сил» між партіями – «фрагментація партійних систем» [14]. Зрозуміло, що вказані явища не позбавлені певного взаємозв'язку феноменом створення «етнічних партій», однак через те, що це є лише одним із можливих причин/форм фрагментації партіями, бажано використовувати більш точний і однозначно зрозумілий у термін.

Узагальнюючи наведений огляд, можна дійти висновку, що відносно небезпечним для цілісності держави лініям суспільного розмежування за примордіальними ознаками переважно та виправдано застосовується термін «розділене суспільство». Хоча усталеність асоціативного зв'язку аскриптивних розмежувань саме з концептом «розділу», на наш погляд, набуває статусу очевидно прийнятного, суперечки довкола семантичного наповнення кваліфікуючих ознак цієї стадії вимагають подальшого дослідження.

Ідеться про обов'язковість чи факультативність конфліктного складника, що актуалізує для цілей цього дослідження дискурс у межах одного з напрямів розвитку теорії Ліпсета-Роккана – з'ясування та визначення самих термінів «розкол» / «розмежування» / «поділ», зокрема щодо їх тотожності або співвідношення. Щодо цього також не зайвим буде звернути увагу на проблему перекладу оригінального авторського англомовного терміна «cleavage», який лексично ближче до україно- та російськомовного еквіваленту «розмежування», тоді як «розкол» коректніше співвідноситься з англійським «split».

Так само, як і згадувані вище Е. Нордлінгер, Я. Лустик та Х. Лернер, такі послідовники концепції соціальних розмежувань, як О. Кнутсен та Е. Скарбоу у своїх характеристиках досліджуваного феномена вказують на «структурну укоріненість конфлікту», а А. Рьоммеле наголошує на «довготерміновості структурних конфліктів». Водночас Я.-Є. Лайн та С. Ерссон указують на потенційність, але необов'язковість конфлікту [1, с. 36]. Наразі вітчизняна вчена Ю. Сокирка взагалі наголошує на неприйнятності застосування терміна суспільний «розкол», замість «поділ/розмежування» саме на негативність контексту [15, с. 21].

Спробуємо розв'язати питання атрибутивності конфлікту як належної характеристики розглядуваного феномена за допомогою побудови схеми процесу. Так, завдана стадіальна спрямованість вектора руху, кінцевим «пунктом призначення» якого є стан «розпаду», актуалізує питання про пункт відправлення та об'єкт руху, ототожнення яких і породжує згадувану проблематику з'ясування обов'язковості конфліктного складника. Видається нібито очевидним, що під час мисленого руху у зворотному напрямі від розпаду суспільства/політії початкова стадія цілісності має характеризуватися в термінах «гомогенність» та «монолітність» як маргінальна опозиція до хаосу розпаду системи. Якщо «розпад» із позиції холізму має негативну конотацію, то така суперконсолідованість до стану монолітного утворення логічно претендуватиме на роль мети державо/націєбудування. Так, об'єктом руху (в тому чи іншому напрямку) в цій схемі є суспільство, зовнішнім оформленням якого виступає політія.

На наш погляд, адекватний опис такої «коливальної» конструкції має бути дещо іншим та узгоджуватися з математичними (точніше, геометричними) аксіомами. Так, якщо представити всі минулі та прийдешні колективні форми співіснування людей як луч, звернутий у Майбутнє від Початку часів (для прихильників модернового погляду на хронологію та прогрес), або як коло (для тих, хто поділяє традиціоналістський підхід до Часу), то інтервал між двома точками – «монолітність» та розпад – визначатиме межі існування суспільства у формі сучасної політії. Як відомо з математики, кінцеві точки інтервалу, на відміну від відрізка, не належать до відповідного проміжку, що в нашому випадку щодо цілісного суспільства є цілком зрозумілим щодо стадії розпаду – тут цілісності **єже** не має (але є суспільство або суспільства). На мислено збудованій початковій стадії «гомогенного моноліту» є цілісність, але **це** немає сучасного суспільства-політії, стосовно якого було б релевантною категорія цілісності, адже, слідуючи Аристотелю [16, 1261 a], суспільство завжди передбачає множини. Наразі штучне (зокрема шляхом застосування державного примусу) забезпечення монолітності через уніфікацію за певним стандартом є тяжінням до тоталітарності, несумісним з аксіологічними засадами сучасного суспільства.

Виходячи з наведеного, видається, що суспільство в сучасній державі, (як гетерогенна система у історичному проміжку між маргінальними інтервальними точками дополітичного/додержавного стану квазімонолітності (групову диференціацію за віком, статтю та виконуваними функціями оминути неможливо) та розпаду) може характеризуватися якісно як більш близьке до однієї з таких точок

та віддалене від іншої. На нашу думку, такі якісні стани відповідають лише двом стадіям, які для різних суспільствах можуть знаходитися на різних «відстанях» від «початку/кінця» інтервалу (залежно від «гнучкості/степеню свободи» розглядуваної конкретної системи). Імовірно виділення більшої кількості стадій можливе лише за кількісними характеристиками.

Візуалізація нашого підходу може буде досягнута шляхом уявлення маятника настінного годинника, рух якого відбувається в межах передбачених системою (дозволених) відхилень, невихід за які дозволяє належно виконувати функцію відліку часу (існувати і розвиватися суспільству та державі). У наведеній аналогії інтервальні/маргінальні точки (досучасна політія та її розпад відповідно) перебуватимуть поза межами таких дозволених відхилень, адже не забезпечують належного функціонування цілісного механізму, тоді як зона між одним екстремумом руху маятника і серединою дуги/нижньою точкою відповідатиме одній із двох виокремлюваних нами стадій, а зона від такої нижньої точки до іншого екстремуму руху – іншій стадії.

«Відмова» у наданні статусу окремої стадії такій нижній точці руху маятника зумовлена неможливістю «фіксації» без втрати працездатності механізму «годинника» – суспільства. Дійсно, така «фіксація» передбачає зупинку, втрату динаміки, що є несумісним із хронологічними засадами (постійна змінюваність із плином часу) існування сучасного суспільства. Крім того, грецьке за походженням слово «стадія» (як одиниця довжини) передбачає певну протяжність, чого позбавлена нижня точка дуги, сутність якої радше кореспондується з терміном «біфуркація». Отже, ця точка, де на мить урівноважуються протилежні вектори і тенденції, є межею між стадіями, що не може мати особистої кількісної характеристики, так само, як і математичний нуль, який відокремлює множину від'ємних чисел від множини додатних.

У представленій схемі різниця у якісному стані однієї половини дуги ходу маятника від іншої полягатиме саме у відсутності/наявності конфліктного складника, що в «правому екстремумі» максималізується до межі, перетинання якої несумісне з цілісністю системи та має наслідком її розпад. Ця «дорозпадна» стадія досить влучно характеризується у світлі шміттівського концепту «Das Politische». Як писав цей відомий політолог і правник, що «будь-яка протилежність – релігійна, моральна, економічна або етнічна – перетворюється на протипагу політичній, якщо вона досить сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів. Політичне є не в самій боротьбі, яка знову-таки має свої власні технічні, психологічні і військові закони, а в зумовленій цій реальній можливості поведінці ...» [17, с. 45].

У «лівому екстремумі» дуги маятника суспільство своєю консалідованістю ризикує втратити глибину багатомірності і різноманітності, що метафорично співвідноситься з інволюцією багатоклітинного організму до одноклітинного, наочним прикладом чого (з певними застереженнями) може бути концепція/спроба утворити штучну радянську політичну націю за рахунок ресурсів усіх без винятку³ історичних етносів СРСР. Характер відносин між сегментами, виділеними за примордіальними ознаками, на цій стадії в її медіанному стані можна охарактеризувати палітрою категорій «нейтральність», «кооперація», «конкуренція», тобто визнана «суб'єктність» сегментів без ворожості один до одного. Щодо взаємного визнання сегментів варто навести приклад спостереження і міркування Шанталь Муфф: «Будь-яка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через свої виняткові зв'язки з іншими: одне слово, створення ідентичності «ми» завжди вимагає конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми»... Відмінності, розрізнення між ідентичностями за таких умов повинні опиратись на певну міру еквівалентності – без останньої та чи інша ідентичність була б байдужою до прояву інших варіацій можливого смислу, була б завершеною у логіці свого існування» [18, с. 277].

Локалізувавши в запропонованій схемі атрибутивність конфлікту в правій «напівдузі» під час збереження актуальності для всього розглядуваного інтервалу примордіальних ознак розмежування сегментів соціуму, на наш погляд, можна узгодити сумісне вживання дефініцій «суспільний розділ/поділ» і «суспільний розкол» для відповідного найменування двох описаних стадій гетерогенного суспільства. Ураховуючи існуючий історичний контекст вживання концепту «розкол» стосовно соціальних систем за аскриптивними лініями та конфліктною наповненістю (наприклад, ніконівський церковний Розкол у Росії, розкол в ісламського світу на шиїтів і сунітів тощо), вважаємо цілком логічним найменування «соціальним розколом» стадії саме з конфліктністю сегментів, тоді як інша, безконфліктна стадія існування неоднорідного суспільства визначатиметься «суспільним розділом» або «поділом».

Висновки. Викладене дозволяє, на наш погляд, сформулювати такі тези як висновки:

1) сучасне неоднорідне суспільство – «тіло» політії – існує як функціонуюча цілісність на інтервальному проміжку між «квазімонолітністю» та розпадом;

³ Автор має на увазі економічну надексплуатацію адміністративної території проживання найчисельнішого етносу держави (РСФСР) з метою розвитку і підвищення норми споживання «національних окраїн», так і культурну асиміляцію інших етносів поширенням у якості нової універсалиї позбавленим традиційною вкоріненістю радянського інтернаціоналізму.

2) внутрішньою віссю симетрії цього інтервального проміжку (якщо представити його дугою ходу маятника) є точка біфуркації, що відмежує одну від одної дві стадії функціонування суспільства – розділ (поділ) та розкол;

3) спільним для цих двох стадій є наявність структурованих у певні більш-менш відокремлювані один від одного сегменти, члени яких упевнено себе ідентифікують саме з приналежністю до цього сегмента, виокремленого за примордіальними ознаками колективної ідентичності;

4) у точці біфуркації відбувається агрегування цими сегментами несумісних до одночасного задоволення з інтересами інших сегментів сукупних інтересів учасників; під час руху маятника у зворотному «консолідаціонному» напрямку (в точки біфуркації) забезпечується консенсус/узгодження агрегованих інтересів сегментів;

5) суспільство перетинає точку біфуркації та входить у стадію розколу тоді, коли артикуляція інтересів відбувається у конфліктних формах, а повне чи часткове задоволення інтересів одного сегмента за рахунок ігнорування інтересів іншого знецінює для останнього переваги цілісного соціального буття без втрати/деградації своєї колективної примордіальної ідентичності, «рятівною» альтернативною чого розглядається сецесійний сценарій;

Зважаючи на окреслені тези, особливу актуальність подальшого дослідження має проблематика точки біфуркації/рівноваги, зокрема з'ясування причини/чинників розколу, здатності своєчасної зміни вектора руху та можливості запровадження механізмів контролю за рівнем відхилення «ходу маятника» від точки рівноваги.

Література:

1. Попков Д.О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань Ст. Роккана та С. Ліпсета в контексті сецесійних загроз. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. Київ. 2018. № 2 (38). С. 34–39.
2. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV междунар. науч. конф. (г. Переяслав-Хмельницкий, 27.02.2018 г.). Переяслав-Хмельницкий, 2018, С. 108–117.
3. Guelke A. Politics in deeply divided societies. Cambridge, Maiden: Polity press, 2012. 184 p.
4. Lustick I. Stability in deeply divided societies: Consociationalism versus control. World politics. Baltimore. MD. 1979. Vol. 31. Iss. 03. P. 325–344.
5. Кудряшова И.В. Как обустроить разделенные общества. Политическая наука. 2016. № 1. С. 15–33.
6. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
7. Попков Д.О. Неоднорідність як атрибут сучасного суспільства. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». 2017. Вип. 32. С. 27–34.
8. Redhead M. Making the past useful for a pluralistic present: Taylor, Arendt, and a problem for historical reasoning. American journal of political science. Hoboken, NJ, 2002. Vol. 46, N 4. P. 803–818.
9. Lerner H. Making constitutions in deeply divided society. N.Y.: Cambridge univ. press. 2011. 272 p.
10. Chandra K. Why ethnic parties succeed: Patronage and ethnic headcounts in India. Cambridge: Cambridge univ. press. 2004. 368 p.
11. Birnir J. Ethnicity and electoral politics. Cambridge: Cambridge univ. press. 2007. 279 p.
12. Панов П.В. Институциональная устойчивость фрагментированных политий. Политическая наука / РАН. ИНИОН. М. 2012. № 3.
13. Powell G. Social fragmentation and political hostility: An Austrian case study. Stanford, CA: Stanford univ. press. 1970. 207 p.
14. Sartori G. Parties and party systems: A framework for analysis. Colchester: ECPR Press. 2005. 342 p.
15. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види. Освіта регіону. 2009. № 3. С. 20–24.
16. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
17. Шмитт К. Понятие политического. Вопросы социологии. 1992. No 1. С. 37–67.
18. Енциклопедія постмодернізму / [наук. ред. О. Шевченко]. Київ: Основи, 2003. 503 с.

ОБҐРУНТУВАННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ У ЛІБЕРАЛЬНІЙ, РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ ТА ДИСКУРСИВНІЙ ТРАДИЦІЯХ

Яковлева Л. І.,

кандидат політичних наук, доцент,

докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування

Одеського регіонального інституту державного управління

Національної академії державного управління

при Президентові України

У статті досліджується проблема легітимності публічної влади. Визначено особливості розуміння феномена публічності, публічного простору у ліберальній, республіканській та дискурсивній традиціях. Увагу зосереджено на підходах Ф. Гаєка, Дж. Ролза (ліберальна традиція), Г. Арендт (республіканська традиція), Ю. Габермаса (дискурсивна традиція). Відзначено специфіку обґрунтування легітимності публічної влади у кожній із цих традицій.

В статье исследуется проблема легитимности публичной власти. Определены особенности понимания феномена публичности, публичного пространства в либеральной, республиканской и дискурсивной традициях. Внимание сосредоточено на подходах Ф. Хайека, Дж. Ролза (либеральная традиция), Г. Арендт (республиканская традиция), Ю. Хабермаса (дискурсивная традиция). Отмечено специфику обоснования легитимности публичной власти каждой из этих традиций.

The article deals with the problem of legitimacy of public power. The peculiarities of understanding the phenomenon of publicity sphere, public space in liberal, republican and discursive traditions are determined. Special attention is focused on the approaches of F. Hayek, J. Rawls (a liberal tradition), G. Arendt (a republican tradition), J. Habermas (a discourse tradition). The peculiarities of the justification of the legitimacy of public power in each of these traditions are revealed.

Ключові слова: публічна влада, легітимність публічної влади, лібералізм, республіканська традиція, дискурсивний підхід, комунікація.

Постановка проблеми. Феномен влади не лише відіграє ключову роль у політиці, він є центральним для усього комплексу соціальних відносин. Усі пам'ятають трюїзми на кшталт «влада – це соціальний феномен», «влада є об'єктом політики» тощо. Ми настільки призвичаїлись до цього і так часто це повторюємо, що (парадоксальним чином) перестали усвідомлювати реальну вагу влади. Історичні траєкторії влади пронизують усі часи та епохи – від архаїки до модерну, від аристократизму («влади кращих») до демократії («влади демосу»), від Альтаміри¹ до сучасних соціальних мереж.

Проблематика влади є невичерпною темою для наукових досліджень, філософських роздумів, літературних прочитань та мистецьких інтерпретацій. Питання влади завжди «вітає у повітрі», відносини влади впливають на усі соціальні простори. Згадаймо пасаж Шекспіра з поеми «Макбет»: «І добродесність часом відступає / Перед наказом короля» [17]. Темі відносин влади і маси присвячено окремий твір Нобелівського лауреата з літератури (1981 р.) Е. Канетті. Він справді бачить владу усюди, зокрема у діях диригента: «Ніщо не втілює владу так наочно, як дії диригента. Прикметна кожна деталь його поведінки на публіці; все, що він робить проливає світло на природу влади. Хто нічого про неї не знає, той має змогу пізнати одна за одною її властивості, спостерігаючи за диригентом. І можна назвати переконливу причину того, чому цього досі не сталося: люди гадають, що головне – це музика...» [11, с. 328].

Найбільш проникливим мислителем, наприклад, М. Фуко, видається, нібито влада не лише творить світ, і відтворює сама себе так, як персонажі творів Шекспіра, які, на думку Г.Г. Гегеля, «творять

¹ Печера на території сучасної Іспанії, де збереглася одна із найважливіших пам'яток живопису первісного суспільства періоду пізнього палеоліту.

самі себе... стають митцями, що змінюються, усвідомлюючи всередині власного «я» певну іншість, чи можливість такої іншості» [2, с. 81]. У діалозі з Ж. Дельозом «Інтелектуали і влада» М. Фуко зазначає, що «...потрібно було дочекатися ХІХ століття, аби дізнатися, що таке експлуатація; можливо, ми досі не знаємо, що таке влада. Не вистачить ані Маркса, ані Фройда, аби допомогти нам пізнати цю аж настільки загадкову річ, одночасно і видиму, і невидиму, присутню і приховану, інвестовану всюди, яку ми називаємо владою» [16, с.75].

Саме тому, будь-які дослідження влади потребують попередніх роз'яснень щодо свого предмета та введення розрізень для звуження проблемного поля.

Першим розрізненням у цьому дослідженні стане протиставлення влади і насильства, яке дозволить зосередитися на одній із традицій у інтерпретаціях легітимності публічної влади. Якщо взяти за основу розрізнення «влади» і «насильства», на якому наголошує Г. Арендт, то у дослідженнях влади можна виокремити дві потужні традиції. Центральним для однієї (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, М. Вебер, М. Фуко) є питання: «...як влада володарює і змушує собі коритися?» [14]. Представників цієї традиції «миролюбних мислителів» (як їх іронічно називає П. Рікер), об'єднує розуміння влади як примусу та легітимного насильства, яке у них споріднюється із могутністю. Інша традиція обґрунтовує, що «... насильство може зруйнувати владу, але воно абсолютне неспроможне її створювати!» [14, с. 17].

Це розрізнення між владою та насильством дозволило наприкінці ХХ – початку ХХІ століть переосмислити проблему легітимності влади з погляду ліберальної, республіканської та дискурсивної традиції.

Якщо влада не спирається на примус, силу та легітимне застосування насильства, то яким чином тоді обґрунтовується легітимність влади?

Для відповіді на це запитання необхідно здійснити друге розрізнення у розумінні влади (між підходами атомізму (індивідуалізму) та холізму (колективізму)) і серед представників першого підходу виокремити теоретиків, які не заперечують здатність індивідів утворювати колективну дію та захищати колективний інтерес. Це розрізнення між розумними і егоїстичними індивідами, які переслідують приватні інтереси та індивідами (теж розумними, але не екстремально егоїстичними), які орієнтовані на досягнення спільного блага.

Якщо легітимність влади не може обґрунтовуватись потенційною загрозою використання насильства, то єдине її джерело – підтримка громадян. Легітимною може бути лише публічна влада. Після Другої світової війни поширилось розуміння публічної сфери як простору соціальної та політичної активності громадян, відкритого простору політичної взаємодії, у процесі якої визначається рівень легітимності влади. Структурні зміни публічності (так називається одна з класичних робіт Ю. Габермаса [10]) поступово перетворили політичні комунікації (як горизонтальні, так і вертикальні) на один із головних чинників легітимності влади.

Тут ми підходимо до третього розрізнення, яке і становитиме предмет цього дослідження, зокрема аналізу особливостей ліберальної, республіканської та дискурсивної традиції у трактуванні публічності, публічної сфери (простору), легітимності публічної влади тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження публічності, або публічної сфери були започатковані у ліберальній традиції. Зазначаючи відмінності у обґрунтуванні легітимності влади у епоху Просвітництва порівняно з легітимністю абсолютних монархій середньовіччя, представники ліберальної традиції наголошували на необхідності відкритості, раціональності, критичності у відносинах влади та громадян. До цього напряму належать роботи І. Бентама, Б. Констана, Дж. С. Мілля, І. Берліна, К. Поппера, Ф. Гаєка, Дж. Ролза, інш.

Класичною працею ліберальної традиції щодо публічності влади є «Відповідь на запитання: Що таке «Просвітництво?» Імануїла Канта [12]. Деякі положення цієї роботи є вкрай важливими для обґрунтування демократичної легітимності, їх можна екстраполювати на дослідження легітимності публічної влади. До нормативного ідеалу публічної сфери саме представники ліберальної традиції включили вимоги щодо свободи слова (вільного висловлювання думки), критичності, дискусійності дій влади, раціональної аргументації, політичного плюралізму тощо. Лібералізм представляє легалістичну модель публічної сфери.

Представники республіканської традиції Аристотель, Цицерон, Н. Макіавеллі, Алексіс де Токвіль, Шарль-Луї де Монтеск'є, Г. Арендт, Ч. Тейлор, Е. Макінтайр, К. Скіннер, Ф. Петіт, І. Хонохан та інші продовжили дослідження публічності та публічної влади з кута зору інклюзивності (включеності) у владний процес більшості громадян, їх рівності обирати та бути обраними. Вони нагадали, що демократія є «спільною справою» усіх громадян. Історичним ідеалом для дослідників цього напряму стала політика давніх Афін та Риму, Флоренції та Венеції епохи Відродження, або Дубровника, який республіканці називають «останньою класичною республікою Європи» [17].

Публічна сфера характеризується універсальністю та змагальністю громадян, які володіють громадянськими (республіканськими) чеснотами. У праці Г. Арендт «Становище людини» ідеалом публічності виступає агоністична демократія [1].

У роботах німецького дослідника Ю. Габермаса, який полемізує з лібералами та республіканцями, представлено нормативний ідеал публічності (або «публічної сфери» у англійському перекладі габермасівського терміна «Offentlichkeit») з погляду дискурсивного підходу. Як зазначає С. Бодрунова, «Габермас і його послідовники поступово прийшли до формування одного з трьох провідних сьогоднішніх підходів щодо розгляду феномена публічної сфери, зокрема структурного / дискурсивного підходу» [3, с. 113]. Слід погодитись із твердженням англійської дослідниці Сейли Бенхабіб: «У порівнянні з уявленнями Г. Арендт та ліберальним підходом, сила моделі Габермаса полягає в тому, що питання демократичної легітимності в розвинутих капіталістичних суспільствах є центральними для нього» [20, с. 90].

Мета статті – дослідити основні напрями обґрунтування легітимності публічної влади з кута зору ліберальної, республіканської та дискурсивної традицій політичної думки.

Виклад основного матеріалу. Початок дискусії щодо сутності публічної сфери пов'язується з роботою І. Канта «Відповідь на запитання: Що таке «Просвітництво?»». Саме тому погляд І. Канта на зміст публічної сфери має бути винесено на перший план, можна сказати «за дужки» трьох моделей – ліберальної, республіканської та дискурсивної.

У 1784 році у роботі «Відповідь на запитання: Що таке «Просвітництво?» І. Кант формулює основні риси «Просвітництва»: «... вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона знаходиться з власної вини. Неповноліття є нездатністю користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної провини – це те, причина чого полягає не в нестачі розуму, а в браку рішучості і мужності користуватися ним без керівництва з боку когось іншого. Sapere aude! – май мужність користуватися власним розумом! – такий, отже, девіз Просвітництва» [12, с. 501].

Революція здатна скинути тирана, але революційні зміни приречені на невдачу, якщо не допоможуть здійснити реформу способу мислення громадян, привчити їх мислити публічно, тобто вільно. На це потрібен час, просвіти публіка досягає поступово. Умовами становлення публічного простору є, по-перше, сміливість людини самостійно мислити та мужність приймати відповідальні рішення, спираючись на власний розум. По-друге, становлення публічного простору пов'язується зі здатністю розуму до критичного судження, зокрема щодо влади. І. Кант пише: «Для... просвітництва вимагається тільки свобода, і до того ж сама нешкідлива, а саме свобода у всіх випадках публічно користуватись власним розумом» [12, с. 502].

Синхронно міркуванням щодо публічного застосування розуму І. Кант розкриває його значення у приватній сфері: «Під публічним застосуванням власного розуму я розумію таке, яке здійснюється кимось (як ученим) перед усією читаючою публікою. Приватним застосуванням розуму я називаю таке, яке здійснюється людиною на довіреному їй цивільному посту або службі...» [12, с. 503].

Розрізнення між приватним та публічним застосуванням розуму в ліберальній традиції має важливі наслідки для виявлення характеристик публічної сфери:

- розум перестає бути тільки властивістю людської свідомості, він стає публічним інструментом, що вказує мету розвитку індивіда та суспільства. Свідомість перестає бути тільки приватною сферою індивіда, вона стає функціональним елементом публічного простору, який виконує критичну функцію щодо суспільства та влади;

- конституюється новий тип суб'єкта у політиці. Це критично мислячий інтелектуал («учений»), який причетний до логіки суспільного устрою через здатність її публічно і критично оцінювати та змінювати. Громадянин вже не просто суб'єкт, що відповідає правилам суспільного договору, але і носій активної політичної позиції;

- міркування щодо публічного застосування розуму дозволяє провести лінію демаркації між демократичними і недемократичними державами. У перших громадяни мають можливість та здатність публічно застосовувати розум, у других – ні [4, с. 10].

За визначенням Брюса Аккермана, «...фундаментальний принцип сучасного лібералізму полягає у тому, що лібералізм є формою політичної культури, в якій питання легітимності є найважливішим» [19, с. 4].

Таким чином, у ліберальній традиції є зв'язок між владою, легітимністю та публічним простором. Наголос робиться на характеристиках індивідів, які захищають приватну власність і власну свободу. Адаже розумні та вільні індивіди спонтанно або за мінімального зовнішнього впливу здатні забезпечити справедливе правління, яке, за визначенням, буде легітимним. Ф. Гаєк указав на залежність легітимності влади від взаємодії індивідів у публічному просторі за прикладом ринку: «...обидва спираються не на спільність мети, а на взаємність, тобто на примирення різних цілей задля взаємної вигоди учасників» [8, с. 21]. У контексті дослідження ліберальних візій легітимності публічної влади найбільш цікавим видається те, що Ф. Гаєк пропонує власний термін для позначення феномена, який він називає спонтанним порядком. Це «каталаксія» («catallaxy») – термін, який у давній Греції позначав як «обмін», «бартер» (тобто прямо апелював до економічних відносин), так і «приймати до громади», «перетворюватися з ворога на приятеля», що має відчутні політичні конотації.

Таким чином, відповідно до ліберальної традиції, головною метою публічної влади, а значить і запорукою її легітимності, стає захист прав і свобод вільного і розумного індивіда. Водночас класичний лібералізм прагне обмежити повноваження уряду, пов'язані з примусом та насильством щодо власних громадян.

Обмеження примусових функцій уряду верховенством права закладає основи легітимності публічної влади та відкриває шлях до формування уявлень про справедливість у вільній сфері публічних дискусій, заснованих на раціональній аргументації.

Дж. Ролз зазначає, що «...мета справедливості, як чесності, як політичної концепції, є практичною... вона не претендує бути істинною, а такою що може служити основою для добровільної політичної згоди між поінформованими громадянами, яких вважають вільними та рівними особами. Така згода, якщо вона добре вкорінена в політичних та суспільних настановах (*attitudte*), підтримує добробут (*goods*) усіх осіб та асоціацій у справді демократичному режимі» [15, с. 784]. Дж. Ролз, апелюючи до І. Канта, вказує, що «...розум є публічною категорією» [15, с. 785], тому ідеали та принципи справедливості повинні виражатися публічно. Вони ставлять під сумнів здатність політиків управляти раціонально, на користь усім.

Ліберальна концепція обґрунтування легітимності публічної влади ґрунтується не тільки на позитивізмі та раціоналізмі, але й на природному праві, що припускає концепцію справедливості, «яка дає нам змогу розрізнити, з одного боку, такі правила справедливої поведінки, які випливають з концепції «верховенства права» і необхідні для формування спонтанного порядку, а з іншого – усі конкретні команди, що їх видає влада з метою організації такого порядку» [8, с. 24].

Починаючи із середини ХХ століття, після досвіду революцій, геноцидів та двох світових воєн наявність публічної сфери буде вважатися обов'язковою умовою демократичного режиму, а у роботах Г. Арендт, за результатами історичного екскурсу, наголошується на існуванні публічної сфери та її ролі у демократіях від часів античності. У роботі «Становище людини» [1] Г. Арендт повертає поняття «публічного простору» до політичного та політологічного порядку денного. Для Г. Арендт дослідження публічної сфери в історичному контексті стало основою розуміння феномена європейського суспільства.

Починає Г. Арендт з (на перший погляд) простого роз'яснення, що «...люди, а не Людина, проживають на Землі і заселяють світ. Оскільки всі аспекти людського становища певною мірою пов'язані з політикою, ця множинність є особливою обставиною, не тільки *condition sine qua non*, але й *condition per quam* усього політичного життя. Тому мова римлян, найбільш політизованого народу, який нам відомий, послуговувалася словами «жити» і «бути посеред людей» (*inter hominens esse*) або померти і «припинити буття посеред людей» (*inter hominens esse desinere*) як словами-синонімами» [1, с. 21].

Далі Г. Арендт, досліджуючи сфери публічного та приватного, звертається до проблеми сутності буття людини у контексті цього розрізнення, ставлячи питання: «людина суспільна чи політична тварина?». Відповідаючи на нього, вона виступає проти підпорядкування публічного простору як вияву соціальності (зв'язку між дією та буттям-разом), політиці. Уважає політику прямим продовженням соціальності, самоврядуванням суспільства через публічну сферу, що є абсолютно в дусі республіканської традиції. Вона наголошує, що Аристотель, Сенека і Тома Аквінський дотримувались ідеї пріоритету соціального над політичним, публіки над владою, громадян над правителями.

Уважає повністю виправданим «...ранній переклад Аристотелевого поняття «*zoon politicon*» (політична тварина) як «*animal socialis*» (соціальна тварина), що вже знаходимо у Сенеки і що потім стало стандартним перекладом завдяки Томі Аквінському: *homo est naturaliter politicus, id est, socialis* («людина за своєю природою, політична, тобто соціальна»)» [1, с. 34]. Але проблема у тому, що первісне розуміння політики як спільної справи громадян було сфальсифіковане на користь підпорядкування соціального політичному, а головне – суспільства політикам.

Г. Арендт констатує, що «...слово «соціальний» римського походження і не має відповідників у давньогрецькій мові чи думці. Латинське слово *societas* спочатку мало чітке, хоча обмежене, політичне значення; воно позначало єдність людей для досягнення особливої мети, як, наприклад, у тоді, коли люди організовуються, щоб керувати іншими або чинити насильство» [1, с. 34].

Республіканська модель публічної сфери покликана продемонструвати, що суспільство керує собою за допомогою політики. Влада належить не політикам, а публічній сфері, яка репрезентує громадян у спільній справі. Публічна сфера є джерелом політики, у цьому сенсі вона потребує від громадян здатності до турботи про спільні справи, що не тільки відрізняється, але й перебуває в опозиції до приватних справ (домогосподарство і родина). Саме тому вагомим завданням стає окреслення меж приватного та публічного у античному полісі. Кожний громадянин Афін мав, окрім приватного життя, друге життя – політичне, яке відбувалось у публічному просторі.

Життя громадянина «...характерним чином строго ділилось на те, що він називав своїм власним (*idion*), і те, що залишалось спільним (*koinon*)» [1, с. 34].

Потрібно звернути увагу, що Г. Арендт у республіканській теорії публічного простору демонструє не дихотомію між колективним та індивідуальним. Акцентуючи саме на публічності, а не на

колективізму (який пов'язаний із родинно-сімейними зв'язками), вона прямо вказує на політичну спрямованість публічної дії. Під приватним розуміється сфера oikos (домашнє вогнище), самостійне домогосподарство, яке в подальшому розвитку цивілізації стане ключовим поняттям економічної теорії та ліберальної ідеології.

Як зазначає Р. Кобець, «публічне» на противагу цьому виступає сферою того, що «має стосунки до всіх» (res-publica); це територія, спільна для вільних громадян (koine). Його місце – не тісні стіни домівки навколо домашнього вогнища, а polis – відкритий форум для спільного обговорення та ухвалення рішень» [13, с. 354].

Ідеальні публічні простори – це грецька Агора та римський форум, на яких громадяни використовували два види політичної діяльності (bios politicos): публічну дію (praxis) та публічне мовлення (lexis). «Бути політичним, тобто жити у полісі означало, що все вирішують слова і переконання, а не сила чи насильство» [1, с. 36].

Розмірковуючи над сутністю дихотомії приватне/публічне та труднощами поділу між публічною та приватною сферами крізь призму дослідження античного полісу, Г. Арендт змальовує зародження та занепад публічного простору в процесі історичної еволюції. Вона вважає, що публічна сфера (сфера мовлення, мислення та дії) допомагає людині у своєму «становищі» здобути свободу, адже публічність визнає тільки рівних громадян, натомість приватна сфера характеризується майновою та статусною нерівністю індивідів. Тому жителі античного світу щоденно виходили за межі домашнього господарства (приватної сфери), аби піднятися до публічної сфери. У «Становищі людини» дослідниця нагадує про «первісне значення політики» або «втраченої» різниці між «приватною» та «публічною сферами». Для ідеалізованого у роботах Г. Арендт грецького полісу публічний простір – це простір публічних виступів, у якому виявляються та демонструються іншим морально-політична велич, героїзм, досягнення та переваги. Це конкурентний простір, у якому громадяни змагаються за визнання та пріоритетність. У сучасному суспільстві громадяни перетворились на спільноти робітників та службовців, що зосередились навколо лише того виду діяльності, який необхідний для підтримання життя, а політика, замість того, аби бути результатом публічної взаємодії громадян, перетворилась на діяльність професійної адміністрації. Натомість «публічний простір» визначається Г. Арендт як простір, у якому відбувається лише певний вид діяльності, зокрема дія (action), а не робота (work) або праця (labor). Тобто, публічний простір в інтерпретації представників республіканської традиції, це сфера взаємодії добродесних громадян, яка заснована на публічно артикульованому загальному інтересі. Отже, обґрунтування легітимності публічної влади може бути засноване лише на оцінці дій, як добродесних і справедливих. Це дозволяє стверджувати. Що «боротьба за те, аби зробити щось публічним, – це боротьба за справедливість» [20, с. 93].

Дискурсивний підхід до легітимності публічної влади представлено у роботах Ю. Габермаса «Три нормативні моделі демократії», «Залучення іншого: Студії з політичної теорії», а також у його габілітаційному дослідженні «Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der Bürgerlichen Gesellschaft». Назву останнього українською мовою перекладено як «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» (Літопис, 2000 р.) [5]. Натомість у «Післяслові» до іншої книги Ю. Габермаса «Залучення іншого: Студії з політичної теорії» (Астролябія, 2006 р.) [7] перекладач А. Дахній пропонує власний переклад: «Структурні зміни публічності» [7, с. 373]. Отже, йдеться про публічність як основу легітимності сучасних демократій.

Слідуючи І. Канту, Юрген Габермас розмірковує щодо ідеалу освіченої публічності. Ю. Габермас проаналізував становлення модерних суспільств у світлі розширення публічної сфери. І якщо для І. Канта Просвітництво означає здатність думати своїм розумом (думати вголос, на публіці), то для Ю. Габермаса це думати у комунікації з іншими. Ю. Габермас уперше запропонував інтерпретацію публічної сфери як простору, де формується громадська думка; він робить спробу знайти «третій шлях» у давній суперечці щодо природи публічної сфери та легітимності публічної влади між лібералами і республіканцями.

У статті «Три нормативні моделі демократії» Юрген Габермас зазначає, що «політики й далі повинні мати спроможність здійснювати комунікацію» [6, с. 372]. Адже він вважає, що «...політична система – ані вершина, ані центр, і навіть не формотворча модель суспільства загалом, а тільки одна система дій серед інших» [6, с. 372]. У сучасному світі державна влада і економічна влада грошей поступаються впливом комунікативній владі, яка формується політичною волею та громадською думкою різних суспільних груп, спільнот та асоціацій, які взаємодіють у публічній сфері.

Ю. Габермас аналізує публічну сферу, наголошуючи на важливості комунікації та окреслюючи простір комунікативної взаємодії (яка априорі є публічною) за допомогою конструкції «вплив» – «комунікативна влада» – «адміністративна влада»: «неформальне формування громадської думки породжує «вплив»; вплив трансформується в «комунікативну владу» завдяки таким засобам, як політичні

вибори, а комунікативна влада знову трансформується в «адміністративну владу» завдяки законодавству» [6, с. 370].

Дискурсивна теорія «...відводить центральне місце процесові формування політичної громадської думки й політичній волі... вона розуміє принципи конституційної держави як послідовну відповідь на питання, як можна інституціоналізувати вимогливу комунікативну форму демократичного формування політичної думки та волі. Згідно з дискурсивною теорією, успіх дорадчої, заснованої на міркуваннях політики, залежить не від колективних дій громадянства, а від інституціоналізації процедур та умов спілкування (комунікації)» [6, с. 370].

Із погляду дискурсивної теорії демократичне формування публічної влади та обґрунтування її легітимності відбувається не на основі усталених моральних переконань (республіканська модель), а як результат процесу комунікації у публічній сфері, що забезпечує справедливі переговори шляхом висунення різноманітних міркувань та узгодження найслухніших аргументів.

Ю. Габермас вважає, що в умовах релігійного, культурного, соціального, політичного плюралізму пошук консенсусу стає основою обґрунтування легітимності публічної влади. Легітимність влади напряму залежить від легітимності комунікації між політичними акторами, незважаючи на відмінності у переконаннях. Він водить поняття «дорадчої політики» та вказує на те, що її успіх залежить від справедливого регулювання комунікації та різних форм аргументації прагматичного, етичного та морального дискурсів у публічній сфері.

Тобто за дискурсивного підходу обґрунтування легітимності публічної влади відбувається у публічній сфері. Легітимність залежить від волі та думки громадян, а дії уряду визначаються узгодженнями під час діалогу інтересами та цінностями громадян.

Принцип комунікативної участі громадян у публічному просторі є головною передумовою легітимності влади. Це модерністське розуміння політичної активності громадян дає можливість створити нову концепцію публічного простору, яка враховує як ліберальну, так і республіканську традицію. Адже ліберальні мислителі вважають, що легітимність публічної влади в демократичному суспільстві може бути результатом лише публічного діалогу.

Для дискурсивної теорії Ю. Габермаса діалог не обмежується «нейтралітетом» (політичним, культурним) держави. При цьому ліберали вважають, що у публічному просторі держава має зберігати нейтралітет щодо питань морального вибору, а от позиція Ю. Габермаса у цьому питанні близька до республіканської традиції.

Про легітимність можна говорити лише за умов, коли публічна влада діє у відповідності до універсальних моральних принципамів, сповідує громадянські чесноти. Також цілком у дусі республіканської традиції Ю. Габермас розмежовує «публічну сферу» і «життєвий світ». Тобто не приватна сфера «життєвого світу» визначає межі прав та свобод громадянина, а його раціональні судження та добросовісна діяльність у публічній сфері.

Висновки. Дослідження основних напрямів обґрунтування легітимності публічної влади з кута зору ліберальної, республіканської та дискурсивної традицій політичної думки дозволило зробити такі висновки.

По-перше, легітимність публічної влади ґрунтується на демократичних виборах, результат яких дає переможцям право на владу. Це дозвіл на отримання повноважень, використання яких уряд повинен виправдовувати перед громадськістю під час формування та реалізації публічної політики. Індивідуальний вибір громадянина на дільниці для голосування є передумовою легітимності публічної влади.

По-друге, легітимність публічної влади обґрунтовується у морально-політичному дискурсі. Індивіди об'єднуються у соціальні групи та спільноти на основі цінностей, які формуються у публічній сфері у процесі взаємодії. У публічній сфері відбуваються конфлікти між соціальними групами («агон» у давньогрецькій традиції), змагання за владу. Також тут досягається суспільний консенсус щодо стратегії урядування, засобів та цілей публічної політики.

По-третє, процес забезпечення легітимності публічної влади потребує комунікації, заснованої на раціональній аргументації. Дискурсивна теорія легітимності публічної влади враховує вибір, легалізований свободою індивідів та універсальними моральними принципами (громадянськими чеснотами), які формуються у публічній сфері. Отже, легітимність публічної влади створюється та відтворюється у результаті раціональної взаємодії у публічній сфері між владою та громадянами, яка обмежує як егоїзм індивідів, так і примус держави у політиці. Чи здатна раціональна комунікація у публічній сфері подолати остаточно як сакральність влади, так і максимізацію вигоди? Це питання залишається відкритим. Як писав Данте:

«От Рим, що дав закони у віках,
Два сонця мав, по одному в окрузі,
Що світський осявали й Божий шлях» [9].

Література:

1. Арендт Г. Становище людини. Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1999. 254 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох. Київ: Факт, 2007. 720 с.
3. Бодрунова С. Концепции публичной сферы и медиакратическая теория: поиск точек соприкосновения. Журнал социологии и социальной антропологии. 2011. № 1. С. 110–132.
4. Вахштайн В., Вайзер Т. Сообщества и коммуникация: трансформация социальных механизмов формирования солидарности. Москва, 2016. 86 с.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 318 с.
6. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 364–371
7. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. Львів: Астролябія, 2006. 416 с.
8. Гаск Ф. Принципи ліберального соціального порядку // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2002. С. 19–32.
9. Данте. Божественна комедія. Харків: Фоліо, 2001. 608 с. URL: http://www.ae-lib.org.ua/texts/dante_divina_comedia_ua.htm#2-16
10. Зекрист Р. Концепция власти Мишеля Фуко. Известия Уральского федерального университета. Серия 3. Общественные науки. Екатеринбург, 2012. Том 103. № 2. С. 40–43. URL: <http://elar.uafu.ru/bitstream/10995/20938/1/iuro-2012-103-04.pdf>
11. Канетті Е. Маса і влада. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 416 с.
12. Кант І. «Ответ на вопрос «Что такое Просвещение?»». Государство. Общество. Управление. Москва: Альпина Паблишер, 2013. С. 501–509.
13. Кобець Р. Публічне, приватне в політичному дискурсі сучасної України. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: Дух і Літера. 2015. С. 354.
14. Рікер П. Навколо політики. Київ: «Д.Л.», 1995. 334 с.
15. Ролз Дж. Справедливість як чесність // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2002. С. 779–801.
16. Фуко М. Интеллектуал и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, 2002. 384 с.
17. Хархордин О. Что такое республиканская традиция?: Стенограмма лекции. URL: <http://polit.ru/article/2007/12/27/respublica/>
18. Шекспір В. Твори в шести томах: Том 5. / переклад з англійської, за участю Віктора Гуменюка. Київ: Дніпро, 1986. С. 344-415. URL: http://ae-lib.org.ua/texts/shakespeare_macbeth_ua.htm.
19. Ackerman B. Social Justice in the Liberal State. New Haven: Yale Univ. Press, 1980. 392 с.
20. Benhabib S. Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas // Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics. Cambridge, England, 1992. P. 89–120.

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ТА ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА ВНАСЛІДОК ЙОГО ВТРАТИ В УКРАЇНІ

Брюхно О. В.,

аспірант кафедри господарського та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Статтю присвячено дослідженню адміністративно-правового порядку та однієї із підстав припинення громадянства України (внаслідок втрати). Здійснено аналіз сучасного стану національного законодавства, що регулює сферу громадянства в Україні, зокрема питання його припинення. Запропоновано пропозиції вдосконалення законодавства України в адміністративно-правовому аспекті шляхом наближення його до міжнародних стандартів та норм.

Статья посвящена исследованию административно-правового порядка и одной среди оснований прекращения гражданства Украины (вследствие потери). Осуществлен анализ современного состояния национального законодательства, регулирующего сферу гражданства в Украину, в частности вопроса его прекращения. Предложено предложения совершенствования законодательства Украины в административно-правовом аспекте путем приближения его к международным стандартам и нормам.

This article is devoted to the study of the administrative-legal order and one of the reasons for terminating the citizenship of Ukraine – as a result of the loss. In particular, an analysis of the current state of the national legislation regulating the sphere of citizenship in Ukraine, including the issue of its termination, was carried out. In connection with this, proposals were made to improve the legislation of Ukraine in the administrative-legal aspect by bringing it closer to international standards and norms.

Ключові слова: припинення громадянства України, підстави припинення громадянства, втрата громадянства, національне законодавство у сфері громадянства, адміністративно-правовий порядок припинення громадянства.

*Право і справедливість полягають у тому,
щоб кожний мав і робив своє так,
аби ніхто не мав чужого і не позбавлявся свого.*
Конфуцій

Постановка проблеми. Однією з актуальних та дискусійних тем сьогодні є припинення громадянства внаслідок його втрати. Відповідно до положень Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, одним із головних прав людини є право на громадянство [1], оскільки громадянство встановлює зв'язок особи-громадянина з державою, надаючи певний комплекс взаємних прав і обов'язків. Однак через постійну динаміку законодавства України у сфері громадянства виникає все більше розбіжностей та суперечностей, які призводять до негативних наслідків, зокрема втрати особою громадянства.

Законодавство, що регулює інститут громадянства, базується насамперед на Конституції України [4], міжнародних актах, які ратифіковані Верховною Радою України, зокрема Європейській конвенції про громадянство від 06 листопада 1997 року № ETS N 166 [2], Конвенції про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 року [3], Законі України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року № 2235-III (далі – Закон № 2235-III), який визначає правовий зміст громадянства України, підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень із питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб [5], Указі Президента України «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України», яким затвер-

джено Порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень від 27 березня 2001 року № 215 [7] та інших нормативно-правових актах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця тема була предметом дослідження таких учених, як В.Я. Бойцов, Р.Б. Бедрій, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, А.І. Денисов, О.А. Коломієць, В.В. Лазарев, В.М. Мелашенко, Д.М. Муратова, Є.А. Нагорнова, Н.В. Пильгун, В.Л. Федоренко, М.І. Суржинський, Г.С. Тарасюк, О. І. Трегуб, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал та інших. Вони приділяють значну увагу дослідженню таких важливих аспектів, як підстави припинення громадянства, порядку припинення громадянства та механізму реалізації, а також прогалинам національного законодавства.

Мета статті. Зважаючи на вищезазначене, метою статті є безпосереднє дослідження та розкриття природи, змісту та основних проблем, що виникають під час припинення громадянства України внаслідок його втрати.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України у сфері громадянства (поряд із набуттям) значну увагу також приділяє питанням припинення громадянства, тобто поряд із загальними підходами до регулювання цих питань вони мають і особливості, в яких відображаються політико-правові позиції законодавця.

Відповідно до положень Розділу III Закону № 2235-III, громадянство України припиняється внаслідок виходу з громадянства України; внаслідок втрати громадянства України та за підставами, передбаченими міжнародними договорами України [5].

Однак у цій статті пропонуємо розглянути одну та найбільш проблемну серед підстав припинення громадянства України – втрату громадянства.

Варто зазначити, що перелік підстав для втрати громадянства України є вичерпним і не підлягає розширенню [5].

Отже, згідно з положеннями статті 19 Закону № 2235-III, до підстав втрати громадянства належать такі.

По-перше, втрата громадянства відбувається за умов добровільного набуття громадянином України громадянства іноземної держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Тобто добровільним набуттям громадянства іноземної (іншої) держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися з клопотанням (заявою) про таке набуття відповідно до порядку, що передбачений національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

По-друге, втрата громадянства також відбувається тоді, коли особа набула громадянство України відповідно до статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей чи фальшивих документів.

По-третє, особа може втратити громадянство, якщо добровільно вступила на військову службу іншої держави, яка відповідно до приписів законодавства цієї держави не вважається військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою [5].

Проте за Законом № 2235-III не вважаються добровільним набуттям іноземного громадянства випадки, коли відбулося: одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави (держав); набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення іноземцями; автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, який підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави. Крім випадків, коли внаслідок втрати громадянства, громадянин України стає особою без громадянства (апатридом) [5].

Припинення громадянства внаслідок його втрати відбувається на підставі подання до органів міграційної служби, дипломатичних або консульських установ України таких документів, як подання про втрату громадянства України; документ, що підтверджує перебування особи в громадянстві України; документ, що підтверджує добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, разом із документом, який підтверджує, що на момент такого набуття громадянин України досяг повноліття, або документ, який підтверджує, що особа набула громадянство України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів, тобто довідка органу міграційної служби, дипломатичного представництва або консульської установи про те, що іноземець, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, не подав документ про припинення цього громадянства, виданий уповноваженим органом відповідної держави, уповноваженому органу України протягом двох років із моменту його прийняття до громадянства України, а незалежних від особи причин неотримання документа про припинення іноземного громадянства не існує; інформація органу міграційної служби про те, що іноземець, який подав декларацію про відмову від іноземного громадянства, не повернув паспорт іноземної держави в уповноважені органи цієї держави; інформація про те, що на момент прийняття до громадянства України були підстави, за наявності яких особа не набуває громадянства України, інформація про інші неправдиві відомо-

мості та фальшиві документи, які були подані на підтвердження виконання умов прийняття до громадянства України також може документ, який підтверджує, що громадянин України добровільно вступив на військову службу іншої держави, яка (відповідно до законодавства цієї держави) не є загальним військовим обов'язком або альтернативною, мається на увазі невійськовою службою та документ, що підтверджує, що громадянин України внаслідок втрати громадянства України не стане апатридом.

Датою припинення громадянства є дата видання відповідного указу Президента України [8].

Водночас доречно зазначити, що законодавство у сфері громадянства у редакції Закону № 2235-III від 8 жовтня 1991 року № 1636-XII, зокрема в пункті 4 частини 1 статті 20, серед підстав втрати громадянства України передбачало випадок, коли «особа, яка перебуває поза межами України, не стала без поважних причин на консульський облік протягом семи років» [6]. Коли ж нині чинний Закон № 2235-III такої підстави взагалі не визнає, тому що Україна має свої дипломатичні й консульські установи, на жаль, не в усіх країнах світу [5].

Але після набуття Україною незалежності та переходом до процесу інтеграції у світовий і регіональний політико-правовий простір прав, свобод та обов'язків людини і громадянина виникла необхідність створити дієвий механізм регулювання не тільки набуття, а і припинення громадянства України, насамперед орієнтуючись на вимоги світової спільноти.

У статті 4 Конституції України визначено, що в Україні існує єдине громадянство, однак підстави набуття і припинення визначаються Законом. Однак принцип єдиного громадянства закріплений [4] і в статті 2 Закону № 2235-III України, відповідно до якого передбачено, що якщо громадянин України набув громадянство або підданство іншої держави, то у правових відносинах з Україною він визнається тільки громадянином України. А якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається тільки громадянином України. Водночас пункт 1 частини 1 статті 19 Закону № 2235-III зазначає, що однією з підстав втрати громадянства України є добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент набуття він досяг повноліття [4]. Ці положення Закону № 2235-III дещо суперечать один одному, адже (згідно із статтею 2) подвійне громадянство не забороняється, а лише не визнається, тому громадянин може мати подвійне громадянство, проте у відносинах із Україною він визнається лише її громадянином. Тобто (відповідно до статті 19) набуття громадянства іншої держави є підставою для втрати громадянства України [5].

Тому на практиці поширені випадки, коли громадянин України набуває іноземне громадянство, не повідомляючи відповідних суб'єктів публічної адміністрації про це, тобто стає носієм множинного громадянства, створюючи при цьому певну колізію.

Оскільки питання припинення громадянства внаслідок втрати є дуже складним для вирішення, то варто звернути увагу на те, що останнім часом до Верховної Ради України досить часто вносяться законопроекти, що стосуються питань громадянства, зокрема його припинення.

Наприклад, проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство» № 6175 від 13 березня 2017 року (далі – проект № 6175), метою якого є законодавче вдосконалення механізму припинення громадянства України у разі добровільного набуття громадянином України громадянства іншої держави та запобігання випадкам подвійного громадянства для осіб, які набувають громадянство України.

У результаті вивчення проекту № 6175 виникає потреба у створенні дієвого механізму запобігання випадкам наявності у громадян України іноземного громадянства та необхідності модернізації приписів Закону, адже наявні механізми протидії біпатризму в Україні не діють. Але механізм стосується не всіх громадян України, а лише осіб, які, маючи громадянство іноземної держави, набули громадянства України за територіальним принципом, унаслідок прийняття до громадянства України або поновлення у громадянстві України. Для таких категорій осіб пропонується встановити такі строки: 1 (один) місяць для повернення паспорта іноземної держави до уповноважених органів цієї держави та десять днів для письмового повідомлення уповноваженого органу України про повернення паспорта іноземної держави.

Наступні зміни проект № 6175 пропонує внести до статті 19 та 21 Закону № 2235-III, якими передбачено введення нових підстав для втрати громадянства України та скасування рішень про оформлення набуття громадянства України, зокрема приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може бути громадянином України, або із суттєвим порушенням установленого законодавством про громадянство України порядку набуття громадянства України. Однак ні в Законі, ні в інших законодавчих актах, ні в проекті не дається визначення «будь-якого суттєвого факту» або приблизний перелік таких фактів, за наявності яких особа не може бути громадянином України. Така ж недостатня юридична визначеність має місце і тоді, коли йдеться про «суттєве порушення порядку набуття громадянства України» [9].

На нашу думку, ця дефініція наділяє суб'єктів публічної адміністрації, що беруть участь у вирішенні питань громадянства, надмірними повноваженнями, а це, у свою чергу, не відповідає принципу юридичної визначеності та створює ризики суб'єктивізму за умов застосування положень Закону № 2235-III [5].

Указані підстави повинні застосовуватися у двох таких правових процедурах: втрати громадянства України, юридичним фактом якого має бути видання певного указу Президента України, і скасування органом виконавчої влади рішення про оформлення набуття громадянства України.

Водночас проект № 6175 також розрізняє поняття «припинення громадянства України» (одним із різновидів якого є втрата громадянства) та «скасування рішення про оформлення набуття громадянства України» відповідно до статті 21 Закону № 2235-III [5;11]. Незважаючи на те, що юридичні наслідки втрати громадянства та скасування рішення про оформлення набуття громадянства є майже однаковими, відповідна особа перестає бути громадянином України. Проте різним у цих процедурах є те, що рішення про припинення громадянства України (відповідно до пункту 26 частини 1 статті 106 Конституції України [4] та статті 22 Закону № 2235-III [5]) приймає Президент України, а скасування власних рішень про оформлення набуття громадянства України цим Законом віднесено до компетенції відповідних органів публічної адміністрації [10].

Зважаючи на вищезазначене, можемо зробити висновок, що цей проект є фрагментарним та містить неоднозначні положення.

Висновки. Таким чином, дослідження припинення громадянства внаслідок його втрати, зокрема в адміністративному аспекті, є досить важливим політико-правовим завданням України, адже має на меті вдосконалення законодавства шляхом аналізу міжнародної практики, тобто на підставі чітко визначеного законодавством механізму.

Ураховуючи неузгодженість нормативно-правових актів України, рекомендуємо внести до законодавства такі зміни:

- урегулювати правильне застосування норм законодавства України щодо порядку припинення громадянства внаслідок його втрати, органами публічної адміністрації;
- урегулювати проблему правового статусу громадян із подвійним (множинним) громадянством шляхом кодифікації нормативно правових актів у цій сфері, разом із міжнародними нормами, що повинні містити повну, логічно і юридично виважену систему матеріальних та процесуальних норм задля уникнення проблем без громадянства;
- урегулювати чітке та зрозуміле розмежування повноважень органів публічної адміністрації.

Література:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р./ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1948 URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.08.2018).
2. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р. № ETS N 166 / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 166 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 20.08.2018).
3. Конвенція про скорочення без громадянства від 30.08.1961 р./ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1961. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_240(дата звернення: 23.08.2018).
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>(дата звернення: 20.08.2018).
5. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>(дата звернення: 20.08.2018).
6. Про громадянство України: Закон України від 08.10.1991 р. № 1636-XII/ Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1636-12> (дата звернення: 20.08.2018).
7. Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»: Указ президента України від 27.03.2001р. № 215/2001// Президент України. Офіційний вісник Президента України. 2006. № 215 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/215/2001>(дата звернення: 20.08.2018).
8. Про порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень: Указ Президента України від 27.06.2006 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 588 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/215/2001> (дата звернення: 20.08.2018).
9. Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо реалізації права змінити громадянство: Проект Закону від 13.03. 2017 р. № 6175 // 6 сесія VIII скликання Верховної Ради України. 2017. № 6175. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61320 (дата звернення: 20.08.2018).
10. Ладигін С. Причини поширення випадків подвійного громадянства. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи URL:<http://www.khpg.org/index.php?id=1234795066> (дата звернення: 21.08.2018).
11. Бедрій Р.Б. Громадянство України: конституційно-правові основи / Р.Б.Бедрій// автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р.Б. Бедрій. Київ: 2005. 16 URL:http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2009/BEDRIY_2006.pdf с. (дата звернення: 21.08.2018).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВТОРГНЕННЯ У ПРАВО ГРОМАДЯН НА ТАЄМНИЦЮ ЛИСТУВАННЯ, ТЕЛЕФОННИХ РОЗМОВ, ТЕЛЕГРАФНОЇ ТА ІНШОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ

Говорун В. В.,

аспірант Інституту права та суспільних відносин

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Статтю присвячено визначенню меж сфери регулюючого впливу норм адміністративного права під час втручання з боку держави у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Автором досліджено проблеми, що пов'язані з необхідністю втручання з боку держави у певні права людини чи обмеження з метою гарантування захисту її (людини) інших прав або ж прав інших осіб. Визначено місце адміністративної процедури під час здійснення такого вторгнення.

Статья посвящена определению границ сферы регулирующего воздействия норм административного права во время вмешательства со стороны государства в право граждан на тайну переписки, телефонных разговоров, телеграфной и другой корреспонденции. Автором исследованы проблемы, связанные с необходимостью вмешательства государства в определенные права человека или их ограничения в целях обеспечения защиты его (человека) других прав или прав других лиц. Определено место административной процедуры при осуществлении такого вмешательства.

The article is devoted to determining the limits of the sphere of administrative law norms regulatory influence sphere during the interference by the state in the right of citizens to the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence. The author studies the problems connected with the necessity of interference by the state in certain human rights or their restriction with the aim of guaranteeing the person's other rights protection or other peoples' rights are investigated. The place of the administrative procedure in the course of such an intrusion is determined.

Ключові слова: права громадян, таємниця, листування, приватність, адміністративна процедура, втручання.

Постановка проблеми. Право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції є одним з основоположних прав людини, закріплених у Конституції України. І це право, безумовно, потребує захисту з боку держави в особі її владних органів.

Водночас не можна заперечити і той факт, що більшість прав людини (як члена суспільства) не є безумовними й абсолютно непорушними. Дуже часто виникає необхідність втручання з боку держави у певні права людини чи обмеження з метою гарантування захисту її (людини) інших прав або ж прав інших осіб. Тому дуже важливим є питання регулювання порядку здійснення такого втручання для забезпечення правопорядку та виключення можливості неконтрольованого вторгнення органів держави у сферу приватного життя громадян.

Метою статті є встановлення меж сфери регулюючого впливу норм адміністративного права під час втручання з боку держави у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також визначення місця адміністративної процедури під час здійснення такого вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Частиною 2 статті 18 Конституції України передбачено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тобто будь-яка діяльність державних органів (чи органів місцевого самоврядування) повинна здійснюватися в межах чітко визначеної законодавством процедури. Адміністративною процедурою є спеціально визначений порядок учинення дій чи прийняття рішень суб'єктом владних повноважень.

У літературі існує багато визначень адміністративної процедури. Так, на думку В.Б. Авер'янова, адміністративна процедура – це встановлений законодавством порядок розгляду і розв'язання органами публічної адміністрації індивідуальних адміністративних справ [1, с. 198]. Т.О. Коломоець визначає адміністративну процедуру як встановлені законодавством правила, порядок і умови (зразок) вчинення процесуальних дій щодо розгляду, розв'язання і вирішення конкретної адміністративної справи у сфері публічного управління [2, с. 37]. Ю.М. Тихомиров зазначає, що адміністративною процедурою є нормативно встановлений порядок здійснення уповноваженими суб'єктами права послідовно здійснюваних дій із метою здійснення компетенції і надання публічних послуг; призначення обмежити вільний розсуд і запроваджувати легальні критерії дій службовців, посадових осіб, державних і муніципальних структур, громадян і юридичних осіб [3, с. 214].

Ці визначення зводяться до того, що адміністративна процедура – це законодавчо визначений порядок реалізації повноважень суб'єктів публічної адміністрації в кожному окремому випадку. Здійснення адміністративних процедур має регулюватися нормами адміністративного права.

Адміністративні процедури можуть бути внутрішньоспрямованими (в межах одного органу чи системи органів) та зовнішньоспрямованими (у взаємодії суб'єкта публічної адміністрації з приватною особою) [1; 4]. Хоча основним призначенням адміністративного права сьогодні має стати задоволення потреб та інтересів громадян, але органи державної влади не завжди повинні діяти тільки за ініціативою громадян. Цим зумовлюється існування так званих «втручальних» адміністративних процедур. Під «втручальними» процедурами розуміють провадження, що здійснюються за ініціативою адміністративного органу (за наявності потреби в захисті державних та суспільних інтересів, забезпечення прав і свобод громадян, припинення адміністративних правопорушень тощо). Ініціатива може бути зумовлена виконанням обов'язків, що покладені на відповідні органи законом, або бути наслідком доручень інших органів чи посадових осіб, але в межах правової визначеності [5, с. 28]. Водночас для початку процедури повинна бути належна підстава, яка може породжувати правові наслідки, зокрема рішення адміністративного органу або певні події. До «втручальних» процедур належить також здійснення органами публічної адміністрації контрольних повноважень, але виконання регулюється з однібічним вираженням інтересів органів влади [6]. Таким чином, вторгнення у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції має забезпечуватись процедурними нормами законодавства.

Питання галузевої належності таких процедурних норм є досить складним. Тлумачення статті 31 Конституції дозволяє зробити висновок, що вторгнення у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції не є протиправним лише у разі скоєння чи загрози скоєння злочину. Діяльність суб'єктів владних повноважень щодо розслідування злочинів регламентується нормами кримінально-процесуального законодавства. Аналіз норм КПК України показує, що втручання у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (таємницю спілкування – КПК) відбувається в межах проведення негласних слідчих дій. Відповідно до частини 2 статті 246 КПК, негласні слідчі (розшукові) дії, проводяться лише в кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Отже, втручання у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, яке здійснюється в межах проведення негласних слідчих дій, регулюється нормами кримінально-процесуального права.

Частиною 6 статті 246 КПК передбачено, що проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням – уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України. Тобто на проведення негласних слідчих дій уповноважені визначені законом органи державної влади та їх посадові особи. Оскільки організація та діяльність цих органів визначається нормами адміністративного права, то варто визначити межу адміністративного та кримінально-процесуального регулювання досліджуваних відносин.

Норми кримінально-процесуального права регулюють відносини, що виникають у межах кримінального провадження. Кримінальне провадження – це досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого Законом України «Про кримінальну відповідальність» (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПК). Негласні слідчі дії, в межах яких і здійснюється вторгнення у права людини, є найбільш спірним елементом кримінального провадження. Негласні слідчі дії – це не судовий розгляд і навіть не підготовчі дії до судового засідання. У цих правовідносинах ще немає сторін, що характерно для кримінального процесу. У процедурі, в якій уносятся подання про судовий дозвіл, особа, яка перевіряється, не учасник процесу і знати про нього не

повинна. Відкритості, гласності і змагальності сторін у цьому процесі бути не може [7]. Тобто негласні слідчі дії підпорядковуються не всім принципам кримінального процесу, але все ж регулюються нормами кримінально-процесуального законодавства.

М.П. Букін зазначає, що публічні повноваження працівників оперативно-розшукових підрозділів, які не врегульовано кримінальним, кримінально-процесуальним та оперативно-розшуковим законодавством, регламентуються адміністративним законодавством, тому відносини, які виникають під час реалізації таких повноважень, є адміністративно-правовими [8, с. 17]. При цьому здійснення негласних оперативно-розшукових заходів, зокрема з використанням технічних засобів, є повноваженням, що регулюється нормами кримінально-процесуального законодавства, тоді як внутрішня організація системи органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та взаємодія між собою та з іншими органами – нормами адміністративного права [9].

Окремим повноваженням, яким наділені органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, є забезпечення із залученням інших підрозділів безпеки працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів сімей та близьких родичів цих осіб. Така діяльність за своєю сутністю є адміністративно-правовою [9]. Використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів є одним із засобів контролю, за допомогою яких забезпечується реалізація цього повноваження відповідно до Законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23.12.1993 № 3782-XII [10] та «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII [11]. Відповідно до положень цих законів, у разі загрози вчинення насильства або інших протиправних дій щодо осіб, узятих під захист, за письмовими заявами або згодою цих осіб може проводитися прослуховування телефонних та інших переговорів. Під час прослуховування переговорів осіб, узятих під захист, може застосовуватися звукозапис.

Проведення таких заходів є адміністративними процедурами, тому їх можна вважати втручанням у таємницю телефонних розмов. Але таке втручання здійснюється за відома та за заявою осіб, щодо яких застосовуються ці заходи. Тобто особа добровільно дає згоду на розкриття таємниці, тому таке втручання не може вважатися порушенням чи обмеженням права на таємницю телефонних розмов.

Контроль за вторгненням у право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції під час проведення оперативно-розшукових заходів здійснюється не лише з боку судових органів. Так, відповідно до частини 3 статті 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», на особу, яка підозрюється в підготовці до вчинення злочину, переховується від органів досудового розслідування, суду або ухиляється від відбування кримінального покарання, безвісти зникла, ведеться тільки одна оперативно-розшукова справа. Без заведення оперативно-розшукової справи проведення оперативно-розшукових заходів забороняється. Про заведення оперативно-розшукової справи виноситься постанова, яка затверджується начальником або уповноваженим заступником начальника органу внутрішніх справ, підрозділу внутрішньої безпеки МВС, підрозділу Національного антикорупційного бюро України, органу Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Управління державної охорони України, розвідувального органу Міністерства оборони України, Служби зовнішньої розвідки України, оперативного підрозділу органів доходів і зборів, органу або установи виконання покарань чи слідчого ізолятора. У постанові зазначаються місце та час її складання, посада особи, яка виносить постанову, її прізвище, підстава та мета заведення оперативно-розшукової справи. Про заведення оперативно-розшукової справи протягом доби письмово повідомляється прокурор. Таким чином, контроль здійснюється також із боку керівника одного із зазначених органів та з боку прокуратури.

Висновки. Отже, вторгнення у право громадян на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції має здійснюватися в межах чітко регламентованої на рівні законодавства процедури. Оскільки Конституція України пов'язує можливість правомірного втручання у це право із запобіганням або розслідуванням злочину, то процедура втручання регулюється нормами кримінально-процесуального права. Проте організація системи органів, які можуть здійснювати таке втручання та всі повноваження, не пов'язані безпосередньо з кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством, визначаються адміністративним правом.

Адміністративно-правове регулювання здійснюється також щодо відносин, пов'язаних із втручанням у право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції за згодою осіб, у право яких здійснюватиметься таке втручання. Наявність цієї згоди вказує на відсутність порушення таємниці як правової категорії.

Література:

1. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.
2. Коломоець Т.О., Галіцина Н.В. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності товариств з обмеженою відповідальністю в Україні: монографія. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. 290 с.
3. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс: полный курс. Москва, 2001. 652 с.
4. Лагода О.С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 Ірпінь, 2007. 21 с.
5. Лагода О.С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 Ірпінь, 2007. 187 с.
6. Школик А. Адміністративна процедура та її співвідношення з суміжними поняттями. Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична. 2014. № 59. С. 185–193. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vlnu_yu_2014_59_28.pdf.
7. Определение Конституционного Суда РФ от 14.07.1998 г. № 86-0 «По делу о проверке конституционности отдельных положений Федерального Закона «Про оперативно-розыскную деятельность» по жалобе гражданки И. М. Черновой». СЗ РФ. 1998. № 34. Ст. 4368.
8. Букін М.П. Адміністративно-правове регулювання оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2011. 20 с.
9. Букін М.П. Проблеми розмежування правовідносин, які виникають під час оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 4 (51). Ч. 1. С. 159–167.
10. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України: від 23 грудня 1993 р. № 3782-XII. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 51.
11. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України: від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України 1994. № 11. Ст. 50.

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВА. ЧАСОВИЙ АСПЕКТ

Гуйван П. Д.,
*заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук,
докторант
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено питанням ефективності правозастосування як критерію цінності правової норми. Приділено увагу проблематиці визначеності реалізації норм права у часовому аспекті. Установлено, що своєчасне судочинство забезпечує ефективність права, тоді як невинуватене затягування процесу зводить нанівець навіть застосування самої справедливої норми права. Проаналізовано доктринальні та практичні підходи до гарантій ефективності юридичних актів.

Статья посвящена вопросам эффективности правоприменения в качестве критерия ценности правовой нормы. Уделено внимание проблематике определенности реализации норм права во временном аспекте. Установлено, что своевременное судопроизводство обеспечивает эффективность права, тогда как неоправданное затягивание процесса сводит на нет даже применение самой справедливой нормы права. Проанализированы доктринальные и практические подходы к гарантиям эффективности юридических актов.

The work is devoted to the effectiveness of law enforcement as a criterion of the value of the legal norm. Attention is paid to the problem of the certainty of the implementation of the law in a temporal aspect. It is established that timely legal proceedings ensure the effectiveness of law, whereas an unjustified delay in the process nullifies even the application of the most fair rule of law. The doctrinal and practical approaches to the guarantees of effectiveness of legal acts are analyzed.

Ключові слова: цінність правової норми, ефективність правозастосування.

Постановка проблеми. Правовідносини створюють суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних потреб власними діями або діями інших суб'єктів. Вони є передбаченими гіпотезою юридичної норми ідеологічними суспільними відношеннями, які виражаються у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [1, с. 127]. При цьому матеріальне право, яке опосередковує ці відносини, має відповідати критеріям зрозумілості, очікуваності, визначеності та ефективності. Зміна ідеології призводить до необхідності впровадження в національну правову культуру нових ідеалів і цінностей, що зумовлюють реформування вітчизняного законодавства. За цих умов виникає потреба в розробленні сучасних методологічних підходів, які б дали змогу розглядати право одним із найважливіших елементів людського буття [2, с. 4]. Питання ефективності правових приписів є досить актуальним для України. Ефективність права (як суспільного явища) включає весь комплекс питань, починаючи від праворозуміння, правотворчості, функцій права і закінчуючи фактичною дією права та його прогнозуванням [3, с. 31]. У темпоральному вимірі важливими чинниками, що забезпечують належну ефективність правової норми, є її визначеність, передбачуваність та своєчасність. Адже до негативних соціальних наслідків може призвести як запізніле врегулювання законодавчими приписами суспільних відносин, які давно мають місце, так і передчасне закріплення у нормативних актах регуляторів відносин, які ще не набули актуальності. Важливо, щоб концепт права був спрямованим своїми сенсовими векторами в майбутнє. Для цього слід максимально обмежити зворотню дію правових норм у часі, гарантувати обізнаність спільноти зі змістом (застосовувати лише оприлюднені акти), забезпечити справедливе правозастосування. Ефективність права – це відповідність фактичних результатів утілення норми права згідно із задекларованою нею метою [4, с. 369].

Забезпечення інтересів і потреб людини є головним призначенням права, виміром його ефективності. Необхідність розвитку права реалізується на основі його взаємодії з усталеними в суспільстві духовними цінностями та ідеалами. А це можливо тільки за умови, якщо право відпові-

дає соціально-психологічним і культурно-історичним засадам суспільства [5, с. 48]. Суспільне життя регламентується шляхом видання правових актів і контролю за реалізацією. Основоположні правові принципи реалізуються в системі правотворення, але ефективність проявляється у правозастосовній діяльності. Принципи права відображають правові ідеї [6, с. 89]. Саме через належне застосування правових приписів ці правові ідеї набувають своєї реалізації. Так, поняття ефективності правових норм пов'язується з результативністю застосування. При цьому ефективність тісно пов'язана з критеріями та умовами такого правозастосування. Це відбувається як під час практичного здійснення регулятивних правовідносин, так і в межах охоронного відношення. При цьому значення останнього полягає в тому, що захист порушеного суб'єктивного матеріального права відбувається в межах нових відносин, які не існували до правопорушення. Тому тут особливо важливими чинниками є прогнозованість та передбачуваність охоронного реагування особи на порушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі була висловлена думка, що правове регулювання відносин, що склалися, приречене набувати ознак ефективності. Неефективне регулювання позбавлене сенсу: потрібно всіма способами намагатися і на рівні правотворчості, і на рівні правореалізації сприяти виробленню дієвих, ефективних механізмів правового впливу. Масштабні катастрофічні події минулого століття довели реальність шкоди, що завдається людині внаслідок тотального контролю з боку влади, спроби держави регулювати не тільки соціальну поведінку, а й внутрішнє, духовне життя людини. Завдану шкоду ілюструє те, що ефективність права може мати і антиправовий характер, і навіть суперечити головній меті самого права – реалізації принципів справедливості та гуманізму в суспільному житті [7, с. 40–41]. Свого часу Г. Гегель запровадив визначення «неправа» як категорії, протилежної праву. Під цим явищем він розумів волю владного суб'єкта, спрямовану на демонстрацію свавільної влади, яка значно дистанціюється від суспільної волі та права. Тому «неправо» формулювалося як видимість сутності, що визначає себе як самостійне явище [8, с. 88–89]. Так, питання ефективності права перекликаються з проблематикою якості законодавства в контексті його спрямованості на забезпечення ідей свободи, гуманності та справедливості, а також досягнення необхідного балансу між позитивним та моральним правом. У цьому виявляється якість права та її тісний зв'язок із ефективністю регулювання суспільних відносин. Результативність правового впливу визначається позитивними наслідками для розвитку конкретної особи та суспільства в цілому. Ефективність правового регулювання – це практичний бік вияву категорії «якість права». Реальне буття норма права отримує в процесі здійснення, взаємодії з конкретними суспільними відносинами. Поза практикою ефективність правової норми не виявляється [9, с. 22]. Отже, ефективність права та його реальних властивостей може розглядатися зовнішнім проявом якості права

Ефективність та дієвість правового регулювання є досить важливим показником належної та справедливої правової системи. Питання ефективності юридичного забезпечення тих чи інших соціально-правових відносин розглядали такі вчені, як В.А. Бачинін, Г.І. Дутка, М.І. Козюбра, В.В. Завальнюк, С.А. Жинкін, Л.І. Петражицький, Г.Д. Гриценко, Л. Фуллер, О.Ф. Скакун, В.С. Нерсисянц, В.М. Хропанюк, А.І. Хорошильцев та інші. Водночас цілісної концепції з цієї проблематики не напрацьовано. Крім того, в темпоральному аспекті питання ефективності законодавчих положень практично не досліджувалося.

Метою статті є вивчення сучасних концепцій про ефективність права з акцентуванням уваги на правозастосовній діяльності українських судів. Поняття ефективності нормативних приписів (як соціально-правового регулятора суспільного життя) оцінюється в контексті чіткості, несуперечливості, доступності та спрямованості в майбутнє, що забезпечує стабільність правового регулювання. Для більш ґрунтовного пізнання предмета дослідження аналізується правовий інструментарій, згідно з яким органи державної влади обмежуються у своїх діях заздалегідь установленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації, з урахуванням чого індивід може впевнено планувати свої дії.

Виклад основного матеріалу. Ознаками основоположних принципів права є втілення в них найважливіших цінностей, притаманних певній системі права, концентроване відображення результату розвитку права та визначення напрямів його подальшого розвитку, найбільш загальний характер, пріоритет перед нормами права, підвищена стійкість, самодостатній характер [10, с. 301]. Поняття «принцип» у перекладі з латинської мови означає «початок», «першооснова», «первинність». Традиційно принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціальної системи (зокрема правової), його вимоги поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Це своєрідна система координат, у межах якої розвивається право, і вектор, який визначає напрям його розвитку. Принципи права набули універсального значення, оформилися в галузі основних прав людини, одержали закріплення на міжнародному рівні [11, с. 221, 223]. Принцип – це вихідна засада, але, крім неї, поведінку особи регламентують і норми, і соціальні відносини, оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовного змісту [12, с. 3]. Принцип ефективності права досить багатогранний. Він охоплює і належну якість законів та інших нормативних актів, і ефективно діючий механізм правового регулювання, і досконалість правозастосовної практики. Важливе місце в складі цього принципу займає

співвідношення юридичної ефективності із соціальною ефективністю права. Окремі дослідники включають соціальну цінність до поняття правової та інтерпретують її ефективність зі знаком плюс [13, 25–28]. Соціальна ефективність правового акту вимірюється тим, наскільки дієво він захищає інтереси конкретного індивіда, кожного прошарку та суспільства в цілому. Якщо дія норми не тільки не веде до досягнення поставленої соціальної мети, а віддаляє її досягнення, то правова норма є неефективною [14, с. 33]. Гармонізація, взаємна адаптація норм законодавства і психіки людини, її ідеалів, потреб і очікувань також слугує важливим фактором ефективності норм права [15, с. 267].

Як ми вже вказували, основним критерієм ефективності правової норми є дієвість її практичної реалізації правозастосовними органами, тому реальну ефективність визначають фактори, які перебувають у сфері правоздійснення. Сюди належить забезпеченість тих чи інших приписів матеріальними й організаційними ресурсами, відповідність норм суспільній думці, чітка робота правозастосовних органів тощо [16, с. 30–31]. Ефективність юридичного акту визначається його здатністю впливати на суспільні відносини у корисному для соціуму напрямі. Тобто ефективність права зумовлюється здійсненістю, яка характеризується загальновідомістю, зрозумілістю і непротиворіччю правових норм, системністю (хоча б безпроблемністю зв'язків матеріально-правових і процесуальних норм), відповідністю соціальних цілей норм і юридичних засобів досягнення, забезпеченістю права дієвою системою органів правосуддя та інших правоохоронних органів [17, с. 93]. У темпоральному сенсі ефективність права досягається за рахунок належного знання та володіння методикою правових процесів, що дозволяє очікувати належного правозастосування, прогнозувати результати його, а також майбутній стан правової системи, попередити негативні наслідки, зменшити можливі ризики [18, с. 145].

Отже, виходячи з розмежування сфер правотворчості і правозастосування, відбувається роздільна оцінка ефективності винесення та реалізації юридичного акту. Кожне правове розпорядження – це лише можливість, яка має реалізуватися певною мірою. Так, ефективність – це не особливість правового регулювання, а об'єктивна можливість, яка для свого перетворення в дійсність вимагає дотримання низки правил. У процесі правотворчості можна вести мову тільки про прогнозовану, потенційну ефективність. Під час здійснення відповідної норми проявляється її реальна ефективність. Вона може бути вищою за прогнозовану (при цьому на ефект, вироблений нормою, впливають обставини, дію яких законодавець не врахував або недооцінив). На практиці частіше дійсна ефективність правової норми нижче тієї, до якої прагнув правотворець [19, с. 58]. У практичній площині принцип ефективності права набув широкого втілення у практику Європейського суду з прав людини. Обстоюваний ЄСПЛ принцип ефективності права полягає у тому, що сторони у справі мають право надати суду зауваження, які вони вважають важливими. Це право можна вважати ефективним тільки за умови, що зауваження були «заслухані», тобто відповідно розглянуті судом. Отже «суд» має проводити належний розгляд поданих документів і доказів та наведених сторонами аргументів і доказів (справи «Kraska v. Switzerland» (Краска проти Швейцарії) [20, п. 30], «Perez v. France» (Перез проти Франції) [21, п. 80]. Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є достатньо складним і дискусійним, при цьому слід чітко розмежовувати питання справедливості судового процесу і правильності чи хибності судового рішення [22, с. 360]. Порушення цих вимог справедливого процесу призводить до ухвалення незаконного рішення.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Бендерський проти України» встановлено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод 1950 року, тому що національні суди не розглянули посилання заявника на свідчення лікаря, який спостерігав за ним після операції на сечовому міхурі, хоча останні були важливими для правильного вирішення справи за позовом заявника до приватної лікарні про розірвання договору про надання медичної допомоги та відшкодування шкоди, заподіяної у результаті операції, проведеної відповідачем. Як указує Суд, таке порушення полягає у тому, що певний довід позивача був, якщо не вирішальним, то дуже важливим для вирішення спору та вимагав особливої та чіткої реакції судів. За відсутності будь-якої реакції на такий аргумент Суд вважає, що українські судові органи не забезпечили заявникові право на справедливий судовий розгляд в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції. Таким чином, мало місце порушення цього положення [23, п. 46, 47]. Тому відмова суду вирішувати фактичні обставини справи, які є значущими у вирішенні спору, може спричинити порушення статті 6 п. 1 [24, п. 53-55]. На жаль, українські суди досить часто нехтують зазначеними принциповими засадами. Скажімо у справі № 553/1254/16-ц суди як місцевий, так і апеляційний та касаційний, не зважили на покази численних свідків стосовно того факту, що порушення Правил користування електричною енергією позивачем (самовільне підключення до мережі) тривало одну годину. Водночас суди без будь-яких доказів визнали істинність тверджень ПАТ «Полтаваобленерго» щодо того, що самовільне відкрите підключення тривало 339 днів [25]. Прикро, що останнє рішення у цій справі нещодавно прийняв новостворений Верховний Суд. Як бачимо, цьому органу також притаманне ігнорування європейських принципів визначеності та ефективності права.

У площині темпорального регулювання справедливого судочинства ефективність правової норми пов'язана з розумною тривалістю судового розгляду та виконання остаточних судових вердиктів. Вимагаючи дотримання принципу розумності строків процесу, Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод інтерпретується Європейським судом так, як інструмент, який підкреслює, що правосуддя не відправляється із запізненням, здатним скомпрометувати його ефективність та правдоподібність [26, п. 38]. При цьому вказаний принцип охоплює не лише інструментарій здійснення своєчасного правосуддя, а й застосовується для регламентації відповідних вчинків учасників процесу. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» вказано, що сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого їм судового провадження. Відповідач належним чином повідомлений судом про час і місце розгляду спору за його участі, тому він реалізував своє право на безпосередню участь у судовому засіданні. Також у відповідача було достатньо часу для подання суду доказів та обґрунтування його заперечення і спростування позову [27, п. 41].

Маємо зазначити, що українська правозастосовна система у цьому відношенні досить впевнено сприйняла такі європейські засади. Наразі врегульовано питання, яке ще нещодавно було досить актуальним щодо строків звернення до суду для прокурора. Раніше вважалося, що давність для позовної заяви прокурора має обчислюватися, відколи він сам особисто дізнався про порушення права особи, за захистом якої він звертається до суду. Наразі підхід змінився. Загальні процесуальні вимоги визнаються обов'язковими для усіх учасників процесу, тому положення закону про початок перебігу строку звернення до суду поширюється й на звернення прокурора до суду для захисту інтересів громадянина. Ухвалюючи постанову № 6-178цс15, Верховний Суд України застосував до спірних правовідносин статті 256, 261 ЦК України, статтю 361 Закону України «Про прокуратуру» та дійшов висновку, що прокурор, який бере участь у справі, має обов'язки і користується правами сторони, крім права на укладення мирової угоди, тому положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється й на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів. Ухвалюючи рішення у справі, суд попередньої інстанції не врахував положення закону та дійшов помилкового висновку про початок перебігу позовної давності з дня виявлення прокурором порушень земельного законодавства під час здійснення прокурорської перевірки [28].

А ось із підготовкою справи до розгляду, проведення процесу та виконання остаточних рішень упродовж розумного строку українське правосуддя справитися ніяк не може. Суди повинні готувати цивільні справи до судового розгляду та розглядати їх у встановлені для цього строки. Верховний Суд України звертав увагу суддів на необхідність підвищення особистої відповідальності за своєчасний і якісний розгляд судових справ, маючи на увазі те, що повний, всебічний та об'єктивний розгляд справ із додержанням установлених законом строків є обов'язком [29, п. 1]. Коли ж законом установлений строк розгляду справи, що обчислюється з дня надходження заяви, то підготовка справи повинна бути закінчена з таким розрахунком, щоб вона була розглянута в цей строк із додержанням правил ст. 130 ЦПК про строки вручення повістки про виклик до суду, якщо інше не впливає із закону. На жаль, де факто сьогодні практично всі судові справи розглядаються із значним перевищенням встановлених для цього строків, іноді роками, причому більшість таких затягувань є невинуватими.

Слід зазначити, що ЄСПЛ послідовно вказує на неможливість застосування не оприлюднених правових актів. Таке використання буде неефективним, бо порушуватиметься принцип очікуваності та передбачуваності, що унеможливить прогнозування своєї поведінки особою. При цьому слід врахувати і моральні засади обов'язку правотворця щодо оприлюднення своїх актів. Про це вказує у своїй праці «Моральність права» Лон Фуллер. «Наприклад, звичай може визначати, якого типу обнародування законів очікується, водночас залишаючи неясним, якими наслідками супроводжуватиметься відступ від прийнятого способу публікації. Надання офіційної форми вимогам публічності має безсумнівні переваги над зусиллями, не спрямованими у визначене русло, навіть якщо вони докладаються розумно та сумлінно. Формалізований стандарт промультгації не тільки говорить законодавцеві, де публікувати закони; він також повідомляє підданого (або правника, який репрезентує його інтереси), куди треба звертатися, аби дізнатися про зміст закону. Можна припустити, що принципу, який засуджує закони зі зворотною силою, також можна дуже легко надати офіційної форми простого правила, за яким жодний такий закон не прийматиметься або не матиме чинності. Проте таке правило зробило б ведмежу послугу справі законності. Цікаво, що одна з нібито найочевидніших вимог законності (норма, ухвалена сьогодні, що має регламентувати те, що відбуватиметься завтра, а не те, що відбувалося вчора) перетворюється на одну з найскладніших проблем усієї внутрішньої моралі права» [30, с. 47–48].

Дійсно, неважко помітити серйозність проблеми ефективності реалізації норм права під час застосування законодавства «заднім числом». ЄСПЛ вказує, що ретроспективність цивільного законодавства категорично не заборонена нормами Конвенції. Тим не менше, коли питання стосується ефективного засобу правового захисту, то цей засіб правового захисту має існувати з достатньою мірою певності. Зважаючи на це, Суд уважає, що застосування зворотного в часі цивільного процесу-

ального законодавства порушуватиме принцип юридичної визначеності і буде несумісним із нормами закону, якщо він позбавляє особу доступу до засобів правового захисту, які мали б бути ефективними згідно з положеннями п. 1 статті 35 Конвенції [31, п. 28–30]. Такий підхід застосовується і тоді, коли прийняття відповідного акту протягом перебігу конкретного процесу позбавляє провадження юридичної сили. Закони мають бути видані до початку проваджень або після їх завершення. У будь-якому разі нормативний акт повинен мати перехідний адапційний період.

Висновки. Принцип ефективності правових приписів реалізується шляхом належного та справедливого застосування упродовж розумних строків, які необхідні для розгляду справи та виконання остаточних рішень. Сьогодні цей принцип у площині своєчасності правозастосування не дотримується в українській правовій системі. Це зумовлено об'єктивними та суб'єктивними причинами. До них належать такі: недоукомплектованість окремих судів суддями, тобто значне навантаження на суддів, недостатнє матеріально-технічне забезпечення судів, дії учасників процесу, спрямовані на зловживання процесуальними правами та затягування розгляду справи, неявка сторін та інших учасників процесу, неналежність підготовки справи до розгляду тощо. Сприяє недотриманню строків відсутність юридичної відповідальності за порушення строків розгляду справ. Пропонується на нормативному рівні запровадити механізми, які б забезпечили дієвість темпоральних принципів ефективного правозастосування та відповідальність суддів і учасників процесу за невинуватене затягування розгляду справи.

Література:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Київ Атіка, 1999. 236 с.
2. Завальнюк В.В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епох: [моногр.]. О.: Юрид. л-ра, 2012. 208 с.
3. Матвеева Ю.І. Соціальна ефективність правових норм. Наукові записки. Т. 53. Юридичні науки. С. 31–35.
4. Рабінович П. М. Ефективність права. Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ: Укр. енцикл, 1999. Т. 2. С. 369–370.
5. Гриценко Г.Д. Право как социокультурное явление (философско-антропологическая концепция): дис. ... докт. философ. наук. Ставрополь, 2003. 377 с.
6. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 227 с.
7. Завальнюк В.В. Ефективність права: антропологічний та євро інтеграційний аспекти. LEX PORTUS. 2017. № 1(3). С. 39–49.
8. Гегель Г.В. Основи філософії права, або Природне право і державознавство; пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
9. Федосова В.А. Эффективность действия норм советского государственного права. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. 156 с.
10. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія]. Харків: Право, 2008. 240 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник]/ [пер.з рос.]. Харків: Консум, 2001. 656 с.
12. Оніщенко Н.М. Монізм у праві в контексті сучасного праворозуміння. Держава і право. Випуск 47. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. С. 3–7.
13. Никитинский В. И., Кудрявцев В.Н., Лившиц Р.З. Эффективность норм трудового права. Москва: Юрид. лит., 1971. 280 с.
14. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм, Москва, Юрид. лит. 1980. 280 с.
15. Жинкин С.А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Краснодар, 2009. 384 с.
16. Жинкин А.В. Некоторые проблемы видов эффективности норм права. Журнал российского права. 2004. № 2. С. 30-33.
17. Лейст О. Э. Сущность права: Проблемы теории и философии права. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
18. Сырых В.М. Логические основания общей теории государства и права. Москва: Юрид. Дом «Юстицинформ», 2004. Т. 2. 265 с.
19. Шаргородский М.Д. Наказание, его цели и эффективность. Ленинград: Издательство ленинградского университета, 1973. 115 с.
20. Рішення ЄСПЛ від 19 квітня 1993 року у справі «Краска проти Швейцарії» (Kraska v. Switzerland), заява № 13942/88. URL: <http://echr.ketse.com/doc/13942.88-en-19930419/>

21. Рішення ЄСПЛ від 12 лютого 2004 року у справі «Перез проти Франції» (Perez v. France), заява № 47287/99 URL: [http://cambodia.ohchr.org/sites/default/files/echrsource/Perez%20v.%20France%20\[12%20Feb%202004\]%20\[EN\].pdf](http://cambodia.ohchr.org/sites/default/files/echrsource/Perez%20v.%20France%20[12%20Feb%202004]%20[EN].pdf)
22. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. Форум права. 2010. № 1. С. 358-363.
23. Рішення ЄСПЛ від 15 листопада 2007 року у справі «Бендерський проти України», заява №22750/02, URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_313
24. Рішення ЄСПЛ від 17 листопада 2007 року у справі «Терра Вонінген Б.В. проти Нідерландів» (Terra Woningen B.V. v. the Netherlands), заява № URL: <http://swarb.co.uk/terra-woningen-bv-v-the-netherlands-echr-17-dec-1996/>
25. Справа № 553/1254/16-ц . Архів Ленінського районного суду м. Полтави за 2016 рік.
26. Рішення ЄСПЛ від 20 лютого 1991 року у справі «Вернілло проти Франції» (Vernillo v France), заява № 11889/85. URL: <http://echr.ketse.com/doc/11889.85-en-19910220/>
27. Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2008 року у справі «Пономарьов проти України», заява № 3236/03. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_434
28. Постанова Верховного Суду України від 1 липня 2015 року у справі № 6-178цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46301621>.
29. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про строки розгляду судами України кримінальних і цивільних справ» від 01.04.94.№3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-94>
30. Fuller L. The Morality of Law [Текст]. Yale University Press, 1969. 262 p.
31. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України», заява № 23436/03, URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_037

ПОДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ ДО СУДУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Гусєв О. Ю.,

аспірант юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано положення чинного цивільного процесуального законодавства України, що регулюють порядок подання електронних доказів до суду. Указано на позитивні та негативні риси окремих способів подання доказів. Обґрунтовано вирішення деяких спірних питань за допомогою презумпції належності електронних доказів. Описано авторське бачення організації роботи Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

В статье проанализированы положения действующего гражданского процессуального законодательства Украины, регулирующие порядок предоставления электронных доказательств в суд. Отмечены положительные и отрицательные черты отдельных способов предоставления доказательств. Обоснованно решения некоторых спорных вопросов с помощью презумпции относимости электронных доказательств. Описано авторское видение организации работы Единой судебной информационно-телекоммуникационной системы.

The article analyzes the provisions of the current civil procedural legislation of Ukraine, which regulate the electronic evidence submitting procedure. Positive and negative features of separate ways of evidence submitting are noted. The reasoning for solving some controversial issues is based on the presumption of electronic evidence relevance. The author's vision of organizing the work of the Uniform Judicial Information and Telecommunication System is described.

Ключові слова: цивільний процес України, подання доказів, електронні докази, ЄСІТС.

Постановка проблеми. Нещодавно у процесуальному законодавстві України з'явилося нове поняття, що вимагає до себе особливої уваги, – електронні докази. Як відомо, технічні відмінності електронних носіїв цифрових даних суттєво впливають на різні аспекти доказової діяльності з використання. Одним із моментів, що потребує ретельного дослідження у цьому контексті, є стадія подання електронних доказів до суду, яка має свою специфіку, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми застосування електронних доказів у вітчизняному судочинстві були предметом наукових досліджень Н.Є. Блажівської, О.О. Грабовської, К.Б. Дрогозюк, С.С. Єсімова, А.Ю. Каламайка, І.О. Крицької, О.М. Лазька, Ю.С. Павлової, В.С. Петренка, Р.В. Тертишнікова, С.Я. Фурси, Д.М. Цехана та інших.

Мета статті полягає у розгляді особливостей стадії подання доказів у світлі цивільного судочинства України та поняття електронних доказів.

Виклад основного матеріалу. Стаття 83 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) передбачає такі загальні способи подання доказів до суду: 1) разом із позовною заявою чи відзивом на неї; 2) через канцелярію; 3) із використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС); 4) у судовому засіданні з клопотанням про приєднання доказів до матеріалів справи [1]. По суті, дійсно самостійними способами серед них є лише три: через канцелярію, з використанням ЄСІТС і в судовому засіданні. Подання доказів разом із будь-якою заявою по суті справи не доцільно розглядати як окремий спосіб, оскільки такі процесуальні документи можна подати лише двома шляхами: у письмовій формі через канцелярію суду або в електронній формі з використанням ЄСІТС. Хоча письмову заяву можна також надіслати поштою, але в такому разі вона все одно опиниться в канцелярії суду й проходитиме процедуру, аналогічну тій, що визначена для заяв, поданих до канцелярії власноруч.

На перший погляд може здатися, що найпростішим способом є подання електронних доказів через канцелярію суду. Так, у разі приєднання до позовної заяви чи відзиву як додатків цифрові дані одразу потрапляють до матеріалів цивільної справи без попередньої перевірки щодо належності чи допустимості. Проте механізм реалізації такого права виявляється доволі ускладненим, оскільки досі

невирішеним залишається питання оформлення електронних носіїв цифрових даних у канцеляріях судів. Для особи, яка має намір подати електронні докази, проблемним уже буде таке незначне і формальне питання, як опис електронного носія та збережених на ньому цифрових даних під час формування списку додатків до позовної заяви чи відзиву, оскільки вони можуть не мати жодних ідентифікаційних ознак, що зумовлено об'єктивними технічними особливостями.

Інструкція з діловодства в місцевих загальних судах, апеляційних судах областей, апеляційних судах міст Києва та Севастополя, апеляційному суді Автономної Республіки Крим та Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 грудня 2013 року, що наразі є чинною, передбачає обов'язкову реєстрацію в автоматизованій системі документообігу суду (далі – АСДС) всіх матеріалів, що надходять до суду, але безпосередній порядок реєстрації передбачено лише для письмових і речових доказів. Причиною цього є те, що підзаконні нормативно-правові акти, які регламентують порядок реєстрації доказів, не було приведено у відповідність до процесуального законодавства, що зазнало кардинальних змін у грудні 2017 року. Отже, подати електронні докази через канцелярію суду сьогодні можна лише за процедурою подання речових доказів. Під час реєстрації речових доказів у суді (згідно з пунктами 11.5 і 11.6 Інструкції) кожному з них присвоюється номер, що заноситься до журналу обліку речових доказів, у якому також зазначаються дата надходження, найменування речового доказу, кількість, номер судового провадження та П.І.Б. учасника справи. Після реєстрації речові докази належним чином упаковуються та опечатуються. На упаковку чіпляється бирка, де зазначаються номер судової справи і номер речового доказу. Спосіб упакування має забезпечувати неможливість підміни чи зміни вмісту без порушення його цілісності та схоронності речових доказів від пошкодження, псування, погіршення або втрати властивостей, завдяки яким вони мають доказове значення. Очевидно, що такий порядок реєстрації речових доказів не враховує всіх особливостей електронних носіїв цифрових даних, як-то можливості ідентифікації технічного носія чи гарантування відтворення цифрових даних після зберігання носія в упакуванні. Загалом, порядок реєстрації доказів, що подаються через канцелярію суду, потребує суттєвого вдосконалення шляхом приведення у відповідність до чинного процесуального законодавства, зокрема доповнення спеціальними положеннями про процедуру реєстрації електронних доказів з урахуванням ключових особливостей.

Подання доказів до суду з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи – спосіб, що з'явився у процесуальному законодавстві України після змін, що набрали чинності в грудні 2017 року. Він ґрунтується на досягненнях науково-технічного прогресу останніх десятиліть і знайшов широке застосування в судових системах багатьох іноземних країн [2; 3, с. 123]. Запровадження цього способу подання процесуальних документів і доказів до суду в Україні стало одним з елементів утілення в життя ідеї електронного судочинства, спрямованої на спрощення доступу людей до правосуддя в умовах загальної інформатизації суспільства. Проте реалізація цих ідей викликає низку запитань, які стосуються процедури приєднання доказів чи документів до матеріалів електронної судової справи і мають юридичне значення. Слід зазначити, що ЄСІТС поки що не почала функціонувати, а також (відповідно до пункту 15 Перехідних положень ЦПК) сьогодні подання та реєстрація процесуальних та інших документів і доказів, формування і зберігання матеріалів судових справ здійснюються у паперовій формі, а докази і документи підлягають обов'язковій реєстрації в АСДС. У раніше згаданій Інструкції з діловодства від 2013 року передбачена можливість надсилання матеріалів до суду за допомогою деяких каналів електрозв'язку (наприклад, електронної пошти чи електронних форм на веб-сайтах органів судової влади), але вона стосується лише тих судових справ, провадження в яких уже відкрито. На цій підставі сьогодні ми можемо лише припускати чи моделювати різні варіанти того, як функціонуватиме ЄСІТС, ґрунтуючись на аналізі положень цивільного процесуального закону.

Тож як може відбуватися подання доказів з використанням ЄСІТС і які можуть виникнути проблеми? Видається, що ЄСІТС – це щось на кшталт офіційної національної сервісної служби електронної пошти для органів судової влади. Після реєстрації офіційної електронної адреси в цій Системі, для чого спочатку потрібно одержати власний електронний цифровий підпис (далі – ЕЦП), особа, яка має намір стати учасником процесуальних правовідносин, або учасник цивільного процесу отримує право подавати процесуальні та інші документи, вчиняти інші процесуальні дії (зокрема подавати докази), а також одержувати від суду будь-які документи у справах, у яких вона братиме чи бере участь в електронній формі. Приймавши для себе рішення про подання до суду доказів із використанням ЄСІТС, особа повинна зайти до своєї офіційної електронної адреси в Системі та надіслати з неї на офіційну електронну адресу суду, який розглядає чи розглядатиме справу, бажані документи чи докази. Якщо не брати до уваги технічні аспекти, що повинні бути детально врегульовані Положенням про ЄСІТС, то першим питанням, яке може задати допитливий дослідник, є те, як відбуватиметься одержання надісланих доказів чи документів та приєднання до матеріалів судової справи?

Проаналізувавши положення чинного процесуального законодавства, слід констатувати, що нормами ЦПК України не врегульовано процедуру проходження електронних доказів чи документів із часу надходження до ЄСІТС і до моменту потрапляння до матеріалів електронної судової справи. Процесуальний закон у частині другій статті 14 лише вказує на те, що всі процесуальні документи, які подаються до суду і можуть бути предметом судового розгляду, підлягають обов'язковій реєстрації в ЄСІТС у день надходження. Одразу впадає в око те, що йдеться лише про документи, а жодного слова про інші джерела доказів (хоча джерелами можуть бути не лише документи) немає. Можливо, цей недолік буде виправлено в Положенні про ЄСІТС, але припустимо, що електронні докази реєструватимуться в ЄСІТС у спосіб, подібний до реєстрації речових доказів за вищевказаною Інструкцією з діловодства в місцевих загальних судах, проте з удосконаленнями.

Допоки порядок реєстрації електронних доказів не буде остаточно регламентовано в Положенні про ЄСІТС, уявляється, що таке приєднання до матеріалів електронної судової справи може відбуватися або автоматично, або з попередньою перевіркою доказів щодо належності та допустимості. Автоматичне приєднання доказів чи процесуальних документів передбачає залучення до матеріалів електронної цивільної справи без попередньої перевірки належності та допустимості до судового розгляду. Із цієї позиції видається, що автоматичне приєднання доказів відкриє двері для різних видів зловживань учасниками справи своїми процесуальними правами, оскільки це значно підвищить ризик того, що сторони надсилатимуть до суду безліч електронних документів, комп'ютерних файлів чи інших цифрових даних, які суду потрібно буде досліджувати та оцінювати під час розгляду справи по суті відповідно до положень статті 229 ЦПК. Як наслідок, такі дії можуть призвести до порушення принципу розумності строків, серйозного затягування часу розгляду цивільної справи, відволікання суддів, появи судових помилок і зниження ефективності судочинства.

Якщо ж припустити, що докази чи документи, надіслані до суду за допомогою ЄСІТС, не приєднуються до матеріалів справи автоматично, це означатиме, що фактичні дані повинні перевірятися задля уникнення випадків захаращування матеріалів справи інформацією, котра не здатна підтвердити або спростувати факти чи обставини справи. Згідно з чинним цивільним процесуальним законодавством України, суд – це єдиний суб'єкт, уповноважений на дослідження та оцінку доказів *ex officio*. Але в який спосіб може відбуватися попереднє дослідження електронних доказів і документів до їх приєднання до матеріалів справи? Системний аналіз положень Глави 5 Розділу I, а також Глав 2, 3 і 6 Розділу III ЦПК показує, що жодної спеціальної процедури попереднього дослідження доказів чинним законодавством не передбачено. Крім того, якщо суд вирішуватиме питання про належність і допустимість надісланих через ЄСІТС електронних доказів поза судовим засіданням, то це призводитиме до порушення передбаченого частиною третьою статті 77 ЦПК України права сторін обґрунтовувати належність доказів, що можуть підтверджувати вимоги чи заперечення.

Відповідно до частини другої статті 258 ЦПК України процедурні питання (серед яких і питання про приєднання доказів до матеріалів справи) вирішуються судом шляхом постановлення ухвали, яка складається з мотивувальної частини, де зазначаються мотиви, за якими суд дійшов відповідних висновків. Для того, щоб у суду були які-небудь мотиви для висновку про приєднання доказів чи відмову у приєднанні до матеріалів справи, він повинен їх дослідити. То як бути в такій ситуації? Поки що це питання залишається невирішеним на законодавчому рівні. Наразі у практиці, коли учасники процесу подають докази окремо від позовної заяви чи відзиву, судді, як правило, не виходячи до нарадної кімнати, в судовому засіданні побіжно оглядають речові докази чи знайомляться зі змістом письмових, надають протилежній стороні можливість висловити свою думку щодо цього й після цього ухвалюють рішення про приєднання доказів до матеріалів справи, оформлюючи його ухвалою, що заноситься до протоколу судового засідання. Такий порядок продиктований усталеною практикою, сформованою на підставі положень попередньої редакції ЦПК України.

Отже, подання доказів із використанням ЄСІТС саме в такий спосіб потягне за собою низку ризиків зловживання процесуальними правами та захаращування матеріалів цивільних справ неналежними відомостями або порушення судом цивільної процесуальної форми щодо порядку подання доказів, що, як наслідок, може стати підставою для визнання ухвалених рішень незаконними та/або необґрунтованими.

Іншим можливим варіантом залучення до матеріалів справи цифрових даних, надісланих через ЄСІТС, є приєднання з відкладеною перевіркою, коли інформація, надіслана до суду, реєструватиметься в ЄСІТС, а потім зберігатиметься до вирішення питання про її приєднання. Після реєстрації та збереження цифрових даних суд у найближчому засіданні зможе вирішити це питання за участю всіх учасників справи. У такому разі ЄСІТС виконуватиме роль проміжного електронного сховища цифрових даних, які вже надіслані до суду, але ще не визнані доказами. Проблемним тут видається те, що волевиявлення учасника судового процесу долучити певні відомості до матеріалів електронної справи має бути певним чином об'єктивоване, наприклад, у формі заяви. Але визначений законом порядок вираження такого наміру поки що відсутній. Можна припустити, що повідомлення від учас-

ника справи з прикріпленими до нього цифровими даними, відмінними від процесуальних документів, автоматично вважатиметься електронною заявою про приєднання доказів до матеріалів справи. Або можна рекомендувати учасникам заповнювати спеціальну електронну заяву типової форми безпосередньо в ЄСІТС та долучати до неї бажані матеріали. Або ж після надсилання цифрових даних можна зобов'язувати осіб подавати до канцелярії суду письмові заяви з відповідними клопотаннями. Чи запропонувати заявити усне клопотання (або подати письмову заяву) в наступному судовому засіданні. Останні варіанти були б продовженням нинішнього порядку подання електронних доказів у цивільному судочинстві, коли ідея електронного судочинства частково поєднується з елементами письмового документообігу. Проте в умовах перехідного періоду, до моменту формування повноцінного інформаційного суспільства в Україні саме останні варіанти подання електронних доказів із використанням ЄСІТС видаються найбільш оптимальними та оптимістичними.

Подання електронних доказів у судовому засіданні відбувається шляхом заявлення усного клопотання про приєднання до матеріалів справи чи подання відповідної письмової заяви. Особливістю цього способу подання доказів є те, що заінтересовані особи (згідно з принципом змагальності судового процесу) мають право заперечувати проти такого приєднання. Унаслідок цього суд повинен попередньо дослідити подані фактичні дані та надати оцінку щодо належності. І тут на перший план виходить одна з особливостей електронних доказів. Як слушно зазначають дослідники, цифрові дані, що становлять зміст поняття електронних доказів, з об'єктивних причин непридатні для сприйняття людиною без перетворення за допомогою електронно-обчислювальної машини (наприклад, комп'ютера) [4, с. 13]. Тобто з метою попередньої оцінки змісту електронних доказів на предмет належності суд повинен їх дослідити за допомогою спеціального обладнання. Потреба в удосконаленні технічного забезпечення та потенційна необхідність виклику спеціаліста для належного дослідження електронних доказів значно ускладнюють процедуру прийняття судом. До переліченого слід додати збільшення часу судового засідання, тривогу суб'єктів перед використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій як чогось екстраординарного, острах невизначеності результатів такого дослідження і відсутність прямої вказівки закону на необхідність такої перевірки фактичних даних та її порядок. Усі ці фактори створюють значні труднощі у прийнятті судом цифрових даних як доказів. Як наслідок, електронні докази іноді неправомірно не приєднуються чи приєднуються всупереч закону [5, с. 71]. Найчастіше суди просто погоджуються з учасником, який заперечує проти приєднання електронної інформації до матеріалів справи з підстав її неналежності, та відмовляють у задоволенні клопотання заявника. Така практика не сприяє формуванню інформаційного суспільства в Україні чи розвитку вітчизняного правосуддя, проте знижує ефективність електронних доказів як засобів доказування та судочинства в цілому.

У фаховій літературі висловлюються різні думки щодо того, як вирішити питання подання електронних доказів у судовому засіданні. Одні вчені пропонують подавати цифрові дані не на електронному носії, а в роздрукованому вигляді як паперовий документ, що дозволить легко дослідити доказ візуально [6, с. 114]. Інші ж стверджують, що для розв'язання цієї проблеми електронні докази слід подавати одночасно в роздрукованому вигляді на папері та в цифровій формі на електронному носію. Друковані копії дадуть можливість суду встановити належність доказів і дозв'язать іншим учасникам справи ознайомитися з матеріалами, а пізніше, на стадії судового розгляду, буде досліджуватись уже електронний оригінал [4, с. 17]. Слід зазначити, що обидва підходи мають деякі зауваження. По-перше, не вся цифрова інформація може бути перетворена у статичну форму для її друку на папері (наприклад, відео чи звукозаписи). По-друге, встановлення особливих вимог для реалізації процесуального права на подання електронних доказів до суду (одночасно у кількох формах – електронній та паперовій) містить ознаки дискримінації, оскільки спосіб досягнення мети (попередньої перевірки належності цифрових даних) у цій ситуації не видається необхідним, а незабезпеченість судів сучасними технічними засобами та відсутність достатнього правового регулювання порядку подання електронних доказів не повинні покладати на учасників справи, які хочуть захистити свої права, свободи чи законні інтереси за допомогою електронних доказів, надмірний і необґрунтований тягар у доказуванні.

Видається, що розв'язати проблему подання електронних доказів у судовому засіданні можна за допомогою презумпції належності. Згідно з нею, електронні докази слід вважати належними доти, поки вони не будуть ретельно досліджені на стадії судового розгляду. Такі правові конструкції існують у багатьох іноземних державах, зокрема прецедентній практиці Верховного суду США як елемент презумпції достовірності доказів [7, с. 20–21]. Хоча в процесуальному законодавстві України немає такої правової конструкції, суди мають достатньо повноважень для того, щоб сформулювати належну презумпцію як елемент судової практики.

Висновки. Таким чином, зміни до цивільного процесуального законодавства України, що набрали чинності у грудні 2017 року, стали вагомим кроком у напрямі втілення ідеї електронного судочинства, спрямованої на спрощення доступу до правосуддя. Одним із ключових елементів цієї концеп-

ції є поняття електронних доказів, яке має на меті зменшення бюрократії та підвищення інформатизації суспільства. Але практичне застосування електронних доказів у судочинстві, зокрема цивільному, виявилось ускладненим, а труднощі спостерігаються вже на етапі подання доказів до суду.

Подання електронних доказів із використанням ЄСІТС потенційно є найбільш доступним і зручним. Але поки Система не запрацює як слід, то залишається лише сподіватися, що розробники ретельно продумають всі нюанси її функціонування (особливо технічні) та не допустять звуження прав і свобод учасників судового процесу чи неузгодженостей із чинним законодавством. Наразі ж серед усіх можливих способів подання електронних доказів разом із заявами по суті справи видається найбільш раціональним і простим способом, хоча зволікання з приведенням підзаконних нормативно-правових актів, які врегульовують порядок реєстрації доказів у канцеляріях судів, у відповідність до чинного процесуального законодавства суттєво знижує ефективність законодавчих новел і нівелює окремі досягнення судової реформи. Подання електронних доказів у судовому засіданні нашою вважається на труднощі з попереднім оціненням щодо належності для приєднання до матеріалів справи. Шляхом вирішення цього питання може стати поширена у багатьох іноземних державах презумпція належності електронних доказів.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. (станом на 14 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2004. №№ 40–42. Ст. 492.
2. Кушакова-Костицька Н.В. Електронне правосуддя: українські реалії та зарубіжний досвід. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 103–109.
3. Ханік-Посполітак Р. Запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві України. Право України. 2017. № 8. С. 122–130.
4. Каламайко А.Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2016. 20 с.
5. Дрогозюк К. Окремі питання використання Web-скріншотів в якості доказів у цивільному процесі України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Вип. 2, Ч. 2. С. 70-75.
6. Вершинин А.П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде. Москва, 2000. 248 с.
7. Van Buskirk E., Liu V. Digital Evidence: Challenging the Presumption of Reliability. *Journal of Digital Forensic Practice*, 2006. Вип. 1, Ч. 1. С. 19–26.

АНАЛІЗ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВЗЯТТЯ ПРОБ (ЗРАЗКІВ) ТОВАРІВ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МИТНОГО КОНТРОЛЮ

Єфіменко Л. Л.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України*

Статтю присвячено дослідженню сучасного стану правового забезпечення та організації взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю. Охарактеризовано сутність та особливості відповідної процедури, зокрема окреслено нагальні проблемні питання та шляхи їх вирішення.

Статья посвящена исследованию современного состояния правового обеспечения и организации взятия проб (образцов) товаров при осуществлении таможенного контроля. Охарактеризованы сущность и особенности соответствующей процедуры, в частности обозначены актуальные проблемные вопросы и пути их решения.

The article is devoted to the research of the current state of legal support and the organization of taking samples (samples) of goods during customs control. The essence and peculiarities of the corresponding procedure are characterized, in particular, the urgent problem issues and ways of their solution are outlined.

Ключові слова: процедура взяття проб (зразків) товарів, нормативно-правове регулювання процедури взяття проб (зразків) товарів, порушення норм взяття проб (зразків) товарів.

Постановка проблеми. Спеціальні знання в митній справі використовуються митними органами всіх країн світу, а проведення відповідних досліджень (експертиз) є механізмом отримання необхідної для здійснення митного контролю інформації та доказів у справах про митні правопорушення. Тому в сучасних умовах дуже важливою є ефективна реалізація поставлених завдань у сфері організації проведення митних експертиз, що зумовлюється якістю нормативно-правового забезпечення діяльності з відбору проб і зразків для проведення дослідження, зокрема залучення спеціалістів до участі у митному контролі. Процедура відбору проб і зразків для проведення дослідження здійснюється вибірково митними органами в межах процедур митного контролю та митного оформлення, тому вона має певні особливості, зокрема супроводжується відповідними складностями проведення.

Стан дослідження. Процедура взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю досить комплексно врегульовано на законодавчому рівні, але, як уже зазначалося раніше, порядок проведення відповідного дослідження є доволі таки складним та об'ємним. Це може стосуватися будь-якого етапу дослідження (починаючи від встановлення виду та найменування товару під час вирішення питань класифікації товарів згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності, зокрема кількістю взяття проб (зразків), термінами проведення та правильністю декларування товарів і т.д.). Незважаючи на чисельність нормативних джерел, які врегульовують порядок взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю, якість не завжди відповідає вимогам сьогодення.

На нашу думку, сьогодні ще не достатньо досліджено проблематику порядку взяття проб (зразків) товарів із наукового погляду. Деякі аспекти процедури використання спеціальних знань митними органами розглянули у своїх працях Л.Г. Карпенко, А.О. Брачук, О.М. Шевчук та деякі ін. Однак проблематика правового забезпечення та організації взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю на тепер потребує додаткового аналізу.

Метою статті є аналіз правового забезпечення й практики реалізації організаційних заходів щодо взяття проб (зразків) товарів під час митного контролю, виявлення проблемних аспектів та запропонування напрямів удосконалення у разі їх виявлення.

Виклад основного матеріалу. Із метою здійснення митного контролю та митного оформлення товарів митним органом за вмотивованим письмовим розпорядженням керівника відповідного митного органу або його заступника можуть братися проби та зразки зазначених товарів для дослідження (аналізу, експертизи). Сьогодні особливості процедури взяття проб (зразків) товарів урегульовано

Митним кодексом України; наказом Міністерства фінансів України від 02.12.2016 № 1058 «Про затвердження Порядку взаємодії структурних підрозділів та територіальних органів Державної фіскальної служби України зі Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС під час проведення досліджень (аналізів, експертиз), Нормативів взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (експертизи), форм акту про взяття проб (зразків) товарів та висновку», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 26.12.2016 № 1693/29823; наказом Міністерства фінансів України від 28.07.2016 № 699 «Про затвердження порядку передання, повернення та знищення (утилізації) проб (зразків) товарів після проведення дослідження (експертизи) Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС та форм актів про передання проб (зразків) товарів, про повернення проб (зразків) товарів, про знищення (утилізацію) проб (зразків) товарів», у Міністерстві юстиції України 23.08.2016 за № 1173/29303.

Аналізуючи відповідні нормативно-правові акти, потрібно зазначити, що процедура взяття проб (зразків) товарів під час здійснення митного контролю є досить складною та включає в себе певні особливості, які притаманні тільки для неї. Відповідно до ч. 1, ст. 325 Митного кодексу України від 13 березня 2012 року № 4495-VI зі змінами та доповненнями (далі – МКУ), за письмовою заявою власника товарів або уповноваженої ним особи та з дозволу органу доходів і зборів для визначення істотних характеристик товарів, що перебувають під митним контролем, можуть здійснюватися взяття проб та зразків таких товарів.

Також взяття проб (зразків) товарів може проводитися уповноваженими посадовими особами органу доходів і зборів на підставі вмотивованого письмового рішення керівника цього органу доходів і зборів або особи, яка виконує його обов'язки (ч. 2, ст. 356).

У ч. 6, ст. 356 МКУ визначено, що взяття проб (зразків) товарів, які перебувають під митним контролем, посадовими особами інших державних органів, а також декларантами або уповноваженими ними особами здійснюється спільно з посадовими особами відповідного органу доходів і зборів. На основі цього складається акт за формою, встановленою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику (ч. 17, ст. 356 МКУ). Потрібно зазначити, що форма акту про взяття проб (зразків) товарів урегульована наказом Міністерства фінансів України від 02.12.2016 № 1058. Відповідно до ч. 19, ст. 356 МКУ, декларанти або уповноважені ними особи повинні бути ознайомлені з результатами проведеного дослідження (аналізу, експертизи) проб та зразків товарів і отримати від органу доходів і зборів, яким призначено таке дослідження (аналізу, експертизи), примірники цих результатів не пізніше наступного робочого дня після проведення дослідження (аналізу, експертизи) спеціалізованим органом із питань експертизи та досліджень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику чи його відокремленим підрозділом або після отримання органом доходів і зборів примірників результатів такого дослідження (аналізу, експертизи) від інших державних органів. У разі ненадання примірників результатів досліджень у зазначений термін такі дії можна вважати порушенням службових обов'язків посадовими особами органів доходів і зборів. Натомість органи доходів і зборів не відшкодовують витрати, здійснені декларантом або уповноваженою ним особою внаслідок взяття проб (зразків) товарів, що перебувають під митним контролем (ч. 20, ст. 356 МКУ). При цьому ч. 1 та ч. 3, ст. 357 МКУ визначає, що дослідження (аналізу, експертизи) проводяться експертами Спеціалізованого органу або інших експертних установ (організацій) призначених органом доходів і зборів. Призначення дослідження (аналізу, експертизи) в інших установах (організаціях) допускається тільки у разі неможливості проведення експертизи та досліджень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, чи його відокремленим підрозділом або за заявою декларанта чи уповноваженої ним особи для підтвердження чи спростування результатів проведеного дослідження (аналізу, експертизи).

У свою чергу, ч. 17 та ч. 20, ст. 357 МКУ встановлено:

– проби (зразки) товарів, зокрема пошкоджені, і техніко-технологічна документація належать їх власникам. Після закінчення дослідження (аналізу, експертизи) проби (зразки) з урахуванням встановленого ч. 14 цієї статті строку зберігання повертаються декларанту або уповноваженій ним особі на письмову вимогу з оформленням відповідного акту, форма якого затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику;

– проби (зразки) товарів, не затребувані власником або уповноваженою ним особою протягом встановленого ч. 14 цієї статті строку зберігання, знищуються з оформленням відповідного акту, форма якого затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику. При цьому вартість зазначених проб (зразків) власникові або уповноваженій ним особі не відшкодовується;

– техніко-технологічна документація та інші документи з інформацією про характеристики товару, проби (зразки) якого відбиралися для проведення досліджень (аналізів, експертиз), повер-

таються власнику товарів або уповноваженій ним особі після закінчення митного оформлення цих товарів або після надання органу доходів і зборів засвідчених в установленому порядку копій зазначених документів, які залишаються у справах органу доходів і зборів;

– оплата проведення досліджень (аналізів, експертиз) проб (зразків) товарів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету.

Вагоме значення під час проведення митного контролю щодо взяття проб (зразків) товарів повинно відводитися взаємодії структурних підрозділів та територіальних органів Державної фіскальної служби України зі Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС під час проведення досліджень (аналізів, експертиз). У цьому разі з метою ідентифікації товарів і митного оформлення відповідної документації митні органи мають право брати проби товарів для проведення дослідження в Спеціалізованих лабораторіях, а основним її завданням є забезпечення реалізації державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи, зокрема державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства.

На законодавчому рівні врегулювання питання функціонування Спеціалізованих лабораторій із питань експертизи здійснюється відповідно до наказу Міністерства фінансів України від 02.12.2016 № 1058 «Про затвердження Порядку взаємодії структурних підрозділів та територіальних органів Державної фіскальної служби України зі Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС під час проведення досліджень (аналізів, експертиз), Нормативів взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (експертизи), форм акту про взяття проб (зразків) товарів та висновку». Зазначений Порядок визначає послідовність та порядок виконання дій посадовими особами структурних підрозділів та територіальних органів Державної фіскальної служби України (далі – органи ДФС) під час направлення запитів про проведення досліджень (аналізів, експертиз), постанов про призначення експертиз у справах про порушення митних правил до Спеціалізованої лабораторії з питань експертизи та досліджень ДФС (далі – СЛЕД ДФС).

На основі аналізу підзаконних нормативно-правових актів можна зробити висновок, що реалізація практичних аспектів повноважень посадових осіб органів доходів і зборів на здійснення експертизи, зокрема взяття проб (зразків) товарів під час митного контролю, характеризуються певними невідповідностями та потребують уточнень.

Убачаємо необхідним звернути увагу на упущення нормотворців щодо врегулювання порядку взяття проб (зразків) товарів під час митного контролю на рівні МК України та наказу № 1058. Так, ч. 1 ст. 356 МК України встановлює, що взяття проб (зразків) товарів здійснюється посадовими особами органу доходів і зборів у межах процедур митного контролю та митного оформлення. Натомість у ч. 1 Розділу IV Порядку зазначається, що взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (аналізу, експертизи) проводиться уповноваженими посадовими особами органу ДФС на підставі вмотивованого рішення керівника цього органу або особи, яка виконує його обов'язки або постанови про взяття проб і зразків у справі про порушення митних правил. Звертаємо увагу на те, що зміст понять «митний контроль», «митне оформлення» та «порушення митних правил» є несуміжними, тому виникає упущення з боку Законодавця щодо розгляду цих понять у такому вигляді. Убачаємо необхідним унести зміни до цих нормативно-правових документів, зокрема доповнити ч. 1 ст. 356 МК України, виклавши її у такому вигляді «Взяття проб (зразків) товарів здійснюється посадовими особами органу доходів і зборів у межах порядку проведення митного контролю, митного оформлення та порушення митних правил». Відповідні зміни необхідно зазначити й у ч. 1 Розділу IV Порядку.

Дещо необґрунтованою є також ч. 17 ст. 356 МК України, яка встановлює, що про взяття проб (зразків) товарів складається акт, однак не зазначається кількість примірників відповідного документа. Знову ж таки досить розширено розглядається це питання в ч. 8 Розділу IV Порядку «Про взяття проб (зразків) товарів складається акт у трьох примірниках, форму якого затверджено наказом Міністерства фінансів України від 02 грудня 2016 року № 1058». На нашу думку, МК України повинен урахувати такі факти, оскільки їх упущення може супроводжуватися подальшими порушеннями порядку взяття (проб) зразків товарів.

Уточнень потребує також і ч. 2 Розділу VI Порядку, де знову ж таки встановлено, що «у разі проведення досліджень (аналізу, експертизи) під час здійснення податкового контролю, митного контролю та митного оформлення висновок складається у двох примірниках». Як уже зазначалося раніше, відповідний порядок повинен розкриватися в межах митного контролю, митного оформлення та порушення митних правил, оскільки у такому разі виникають розбіжності між послідовністю викладення відповідних положень у МК України та наказі 1058. Що стосується поняття «податковий контроль», то його доречніше розглядати як відокремлену систему заходів, які спрямовані на протидію порушенням податкового законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на відповідні контролюючі органи.

Звертаємо увагу на те, що така проблема виникає і в подальших частинах як МК України, так і Порядку. Потрібно зазначити, що згідно з ч. 4 ст. 517 МК України «Посадова особа органу доходів і зборів, у провадженні або на розгляді якої знаходиться справа про порушення митних правил, виносить постанову про взяття проб та зразків», згідно з ч. 9 Розділу IV Порядку «У разі взяття проб (зразків) товарів згідно зі статтею 517 Митного кодексу України складається протокол про одержання проб і зразків, копія якого надається до СЛЕД ДФС разом із постановою про призначення експертизи у справі про порушення митних правил». Тут потребує доповнення й МК України в ч. 6 ст. 517, оскільки виникає неузгодженість між МК України та Порядком, зокрема щодо процесу здійснення процедури надання копії відповідного документу до СЛЕД ДФС, що, на нашу думку, також може негативно позначитися на якості проведення цієї процедури.

Висновки. Потрібно констатувати той факт, що органи доходів і зборів усе частіше програють судові справи з питань порушення митних правил, що супроводжується слабкою доказовою базою, зокрема щодо процесуальних і процедурних помилок під час взяття проб (зразків) товарів, призначення експертизи товарів або через відсутність призначення експертизи товарів.

Не рідкісними є випадки, коли погане знання процесуальних і процедурних вимог посадовими особами митних органів під час взяття проб (зразків) товарів призводить до того, що виникає необхідність у повторному або додатковому взятті проб (зразків) товарів. Це пов'язано з тим, що представлені об'єкти на експертизу не відповідають установленим вимогам за обсягом або якістю проб (зразків) товарів. Так само необхідно вказати на випадки невідповідності упаковки або оформлення об'єктів експертизи ідентифікаційним вимогам. На нашу думку, це негативно позначається на порядку проведення як митного контролю в цілому, так і взяття проб (зразків) товарів.

Практика взяття проб (зразків) товарів у митних цілях показує, що для цього застосовуються відповідні Нормативи взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження, що містять методики випробування продукції з метою перевірки якості та інших показників продукції, що може не відповідати цілям митного контролю. Крім того, як правило, на експертизу береться мінімальна кількість товару, зокрема одна товарна одиниця без урахування контрольної і арбітражної частини об'єкта експертизи. Це призводить до неможливості визначення репрезентативності проб (зразків) товару і, як наслідок, статистичної похибки під час дослідження товару, хоча це передбачено Нормативами під час випробування продукції.

У зв'язку з такими тенденціями та деякими неузгодженостями між чинними нормативно-правовими актами вважаємо, що подальшими нагальними потребами є науково обґрунтована розробка удосконалення вимог до методів та порядку відбору і взяття проб (зразків) товарів у митних цілях, а також залучення митних органів до удосконалення практики застосування відповідних методик.

Література:

1. Митний кодекс України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
2. Про затвердження Порядку взаємодії структурних підрозділів та територіальних органів Державної фіскальної служби України із Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС під час проведення досліджень (аналізів, експертиз), Нормативів взяття проб (зразків) товарів для проведення дослідження (експертизи), форм акта про взяття проб (зразків) товарів та висновку. Наказ Міністерства фінансів України від 02.12.2016 № 1058. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1693-16>
3. Про затвердження порядку передання, повернення та знищення (утилізації) проб (зразків) товарів після проведення дослідження (експертизи) Спеціалізованою лабораторією з питань експертизи та досліджень ДФС та форм актів про передання проб (зразків) товарів, про повернення проб (зразків) товарів, про знищення (утилізацію) проб (зразків) товарів. Наказ Міністерства фінансів України від 28.07.2016 № 699. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1173-16>

ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ НАРИС АСКОЛЬДОВОЇ ДОБИ (860–882 РР.): ТОРГОВЕЛЬНІ ШЛЯХИ І ВІЗАНТІЙСЬКИЙ СЮЗЕРЕНІТЕТ

Мельник В. М.,
*викладач кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету
імені М.І. Пирогова,
учений секретар
Міжнародного центру громадянської політології
при Київському національному університеті
імені Тараса Шевченка,
член American Society for Legal History*

Статтю присвячено ранній добі українського державотворення. У центрі уваги автора знаходяться: функціонування Дніпровського і Волзького торговельних шляхів, титулатура київського князя Аскольда (860–882), відносини з Хозарським каганатом і православною Візантією. Аналіз кількох домінуючих історіографічних підходів, а також правнича оцінка Договору 874 року між Аскольдом та імператором Василем I Македонянином (866–886), дозволяють наново переглянути роль Східної Римської імперії (Візантії) у становленні політично самостійного Київського князівства.

Статья посвящена ранней эпохе украинской (киевской) государственности. В центре внимания автора находятся: функционирование Днепровского и Волжского торговых путей, титулатура киевского князя Аскольда (860–882), отношения Киева с Хазарским каганатом и православной Византией. Анализ нескольких доминирующих историографических подходов, а также юридическая оценка договора 874 года между Аскольдом и императором Василием I Македонянином (866–886), позволяют с новых позиций пересмотреть роль Восточной Римской империи (Византии) в становлении политически самостоятельного Киевского княжества.

The article is devoted to the early era of the Ukrainian (Kyiv) statehood. The author focuses on: the functioning of the Dnieper and Volga trade routes, the title of the Kyiv ruler Askold (860–882), the relationship of Kyiv with the Khazar kaganate and Orthodox Byzantium. The analysis of the main dominant historiographic approaches, as well as the legal evaluation of the 874 treaty between Askold and Emperor Vasily I Macedonian (866–886), allow to reconsider the role of the Eastern Roman Empire (Byzantium) in the formation of the politically independent Principality of Kyiv from a new perspective.

Ключові слова: Аскольдова доба, Київська Русь, Київське князівство, Хозарський каганат, Візантійська імперія, Дніпровський торговельний шлях, вікінги, нормани, Аскольдове хрещення, Руська ера.

Постановка проблеми. Будь-яка спроба описати походження слов'ян та зародження їхньої державності наштовхується на фундаментальну проблему – *це неможливо зробити*. Потрібно звикнути до думки, що будь-яка теорія походження народу завжди знайде значну кількість контраргументів. Відсутність результату не свідчить про безперспективність дослідження. Вона лише змушує йти альтернативним шляхом. Ось чому ми пропонуємо насамперед *осмислити Київську Русь*, осмислити ті дані, принаймні політичного характеру, що є в наявності. Отже, від дослідження етнополітичного контексту потрібно перейти до інтерпретації правових відомостей [12; 14; 15]. Зародження державності стане зрозумілим тоді, коли ми будемо аналізувати його юридично [31].

Мета статті – визначити характер юридичних відносин між Київським князівством та Візантійською імперією в період правління князя Аскольда (бл. 860–882 рр.); спираючись на аналіз класичних історіографічних підходів, обґрунтувати тезу про васальну залежність Київського князівства від Візантійської імперії.

Аналіз досліджень, публікацій, історіографічних підходів. Історія Аскольдової доби має велику та розпорошену кількість літератури, яку можна розділити на дві великі групи. Перша відстоює «*правничу автохтонність*» Київського князівства. Мовляв, ніхто ніколи не допомагав нашим

славетним предкам у боротьбі за державність та незалежність [9; 10; 28; 33]. Друга говорить про «норманське» коріння Аскольда та його політики [8; 15; 26]. Обидві версії страждають на упережене ставлення щодо Хозарського каганату та Східної Римської імперії (Візантії) [2; 16; 25].

У будь-якому разі уважне прочитання наративних джерел дозволяє зробити висновок, що спільнота норманів-вікінгів (VIII – XI століття) завжди була поліетнічною та мультикультурною [8, с. 117–123]! Ніколи не існувало вікінгів як певного етносу чи союзу племен [33]. На користь цього твердження є два аргументи. По-перше, вікінги часто нападали на норвезькі, шведські та данські поселення, убивали і грабували скандинавів. По-друге, *вікінгами у різний час називали жителів Норвегії, Швеції, Данії, Ісландії, Фарерських островів, Шетландських островів, Оркнейських островів, Ірландії, Шотландії, Англії, Нідерландів, Київської Русі*. До складу дружин вікінгів входили племена бодричів та лютичів – західних слов'ян (полабів), які населяли балтійське узбережжя Східної Німеччини і Західної Польщі [22]. Серед вікінгів часто зустрічались летто-литовці, фіномовні племена (зокрема ести – предки естонців), фіно-іжорці та фіно-вось (корінні мешканці сучасних околиць російського Санкт-Петербурга). Ці племена входили до складу єдиного культурного регіону під назвою *Північна Європа*. Вони були воєнізованими підприємцями [7; 12; 26].

Коли ми чуємо про *норманську теорію походження Русі*, то повинні пам'ятати, що термін «нормани» (буквально: північні люди) є найбільш адекватним у позначенні походження та діяльності вікінгів, оскільки охоплює *соціально-економічну спільноту Північної Європи*. Скажімо, для південних візантійців, персів чи арабів, усі народи Північної Європи (незалежно від скандинавської, англійської чи новгородської локалізації) були норманами – людьми півночі. Саме в цьому географічному світогляді слід шукати коріння ототожнення понять «нормани» та «вікінги». Відомий сучасний *український історик Юрій Терещенко* звернув увагу на промовисту річ: «Жодне східне джерело не ототожнювало Русь зі скандинавами» [33, с. 38]. Дійсно, арабські та візантійські джерела ототожнюють Русь та норманів, Русь та вікінгів [8, с. 118–120], але не зустрічається прямих ототожнень Русі та жителів Скандинавії. *Арабський автор Ібн-Фадлан з Багдаду (877–960)*, описуючи скандинавські мотиви побуту русів, не називає їх шведами чи данцями, а говорить про них як про вікінгів – багатокультурну структуру. *Михайло Грушевський (1866–1934)*, у свою чергу, писав, що *скандинавський епос (саги) не ототожнював варягів і Русь* [33, с. 38].

Ми чітко бачимо, що руси арабськими, латинськими і візантійськими хроніками локалізуються серед маси балтійського та східнослов'янського населення. *Арабський географ Абу Ісхак Ібрагім аль-Істахрі (близько 850–934)* писав: «Руси складаються з трьох племен. Із них одне знаходиться ближче до Булгару. А цар їхній сидить у місті, що називається Куяба. Це місто (Куяба) більше за Булгар. Найвіддаленіше плем'я носить назву Слав'я. Ще одне іменується Артанією, а цар його проживає в Артї. Для торгівлі ці люди прибувають в Куябу» [9, с. 756–760]. *Доктор історичних наук, професор Михайло Брайчевський (1924–2001)* локалізував Куявію на Київщині, Артанію – у Приазов'ї, Слав'ю – на Новгородщині [1, с. 69–70]. Цей племінний поділ, зафіксований арабами, відображає реальну ситуацію IX століття. З одного боку, в Києві затвердилось князівство Аскольда [2]. З іншого – у Ладозі закріпився Рюрик [4; 5]. Приазовські терени, цілком можливо, також контролювались слов'янами, що проникли сюди після масштабної міграції болгар і мадярів (VIII – IX століття). Приазовці, за твердженням *історика-класика Володимира Пархоменка (1880–1942)*, були найбільш войовничою частиною полянського племені, котрі, очевидно, змішались із місцевими кочівниками, запозичили кочовий спосіб ведення господарства (скотарство) і здійснювали морські напади на візантійські володіння в Криму, Грузії, Малій Азії [24, с. 17–21]. *На думку Пархоменка*, приазовські руси мали найкращі контакти зі своїми зверхниками-хозарами, отримували прибутки від Волзького торговельного шляху та охороняли північнокавказьку торгівлю, знаходячись на краю візантійсько-хозарських відносин (оскільки Південний Крим уже належав Константинополю). Зрозуміло, що вони втрачали прибутки внаслідок установа прямої дніпровської торгівлі між Києвом і Візантією [24]. Так само втрачали прибутки новгородці – жителі описаної арабами Славії. *На тлі усобиць всередині Хозарського канагату обидві гілки східних слов'ян могли об'єднатись задля опанування Дніпровського торговельного шляху. У такому разі Київ буквально був затиснутий між Північчю та Півднем. Йому потрібно було віднайти нових та надійних союзників.*

Із вищевикладеного вибудовується цілісне бачення:

1-а історіографічна теза. Київське князівство Аскольда заважало торговельному розвитку новгородців та приазовців.

2-а історіографічна теза. Християнізація, здійснена Аскольдом, передала київську торгівлю в грецькі руки.

3-я історіографічна теза. Кияни, новгородці та приазовці були людьми змішаного походження (як германського, так і балтійського та слов'янського) [7, с. 131], що іменувались за географічною традицією норманами (північними людьми), а також нерідко долучались до ватаг вікінгів.

Дискусії про етногенез можуть і будуть продовжуватись. Однак, на щастя, ми маємо низку фактів, які можемо використовувати для узагальнень. Дані історичної географії локалізують серце

Полянської землі на обох берегах Дніпра – від Любеча до Родні, а також на нижніх течіях рік Десна, Прип'ять, Рось, Сула, Стугна, Тетерів, Ірпінь [28, с. 43]. *Ці терени літописці називали Руссю*. Можливо, руси встановили контакти зі скандинавсько-балтійськими вікінгами (і західнослов'янськими бодричами й лютичами!) та підпорядкували собі Новгород. Так само, користуючись хозарсько-іудейським покровительством, частина діяльних полян-русів могла захопити контроль над Приазов'ям і Сіверським Дінцем. *Хозари б допомогли ініціативним полянам в обох випадках, оскільки тут йшлося про розширення впливу Волзького торговельного шляху, контрольованого іудейською спільнотою купців-рахдонітів* [7, с. 141–143, с. 145–149]. У такому разі створення Аскольдом окремого Київського князівства було по руських політичних утвореннях півночі та південного сходу та обмежувало вплив хозарської купецької верхівки.

Аналіз історіографічної бази дозволяє висунути припущення: ***враховуючи відносну слабкість ресурсів Київської землі порівняно з балтійськими варягами та поволзькими хозарами, а також необхідність пошуку союзників для протистояння агресивним сусідам, ми можемо висловитись на користь установаження візантійської верховної влади (сюзеренітету) над Києвом. Завдяки цьому сюзеренітету, київський князь Аскольд не тільки здійснив «перше хрещення» киян, але і вів самостійну політику, не зустрічає активної протидії знесилених релігійно-політичними усобицями хозарів. Юридично сюзеренітет візантійського імператора (який вважався верховним правителем усіх християн!) був закріплений договором 874 р.***

Виклад основного матеріалу. Хозарський каганат (650–965 рр.) розквітнув завдяки торгівлі як асоційована з Візантією держава (між 650–800 рр.). Однак узурпація влади рахдонітською общиною купців у 800–810 рр. та іудаїзація хозарської верхівки призвела до поступового розриву з православним Константинополем [7]. Реальна можливість союзу між балтійськими вікінгами та хозарами розглядалась греками як небажане явище, що змушувало шукати дипломатичних важелів впливу. Отже, завдяки торгівлі та Візантії Хозарія не тільки розквітла, але у увійшла у фазу занепаду.

Епоха вікінгів (VIII – XII століття) порушила баланс сил у світі. Грабуючи всю Європу, вікінги потребували ринків збуту. Вони мали родини у Скандинавії і ці родини також хотіли гарно одягатися, дивитися у гарні люстерка, їсти з дорогоцінного посуду. Цього добра було мало в Європі. Крім того, у Європі не було гарних тканин і мистецьких виробів. Усе це було привозне (з Візантії та Ісламського Халіфату). Араби за часів Харуна ар Рашида (786–809) встигли заповнити своїми срібними дирхемами величезні простори. Тому вікінги спершу звернули свої помисли до багатств Багдада. Вони помандрували на схід. Там, де нині знаходиться Санкт-Петербург, вікінги влаштували порт. Звідти вони добирались спочатку до Булгара, а потім до Ітиля. Торгівля у них одразу поживила суспільні відносини в регіоні. Як мінімум, процвітала «готельно-ресторанна» інфраструктура у Поволжі, а християнські (з Візантії) та іудейські (місцеві) священики отримали благодатний ґрунт для своєї проповіді. Вікінги вважались *добрими гостями*, оскільки продавали на ринках Ітиля все, що награбували у Західній Європі. Крім того, вікінги вимінювали або відбирали дорогоцінні хутра, мед, віск, ковальські вироби у слов'ян та балтійців. Землі на північ від лінії Чернігів-Рязань не контролювались хозарами, тому вікінги отримали змогу пограбувати місцеві слов'янські племена (кривичів, полочан, радимичів). *Так функціонував Волзький торговельний шлях* [1; 2; 3].

Криза видобутку срібла, котра поволи розпочалась у IX столітті, а також нове піднесення й розростання Візантійської імперії, що розпочалось вже за Іконоборської династії (717–843) та досягло своєї кульмінації за імператора Василя I Македонянина (866–886), змусили вікінгів переглянути доцільність подальшої торгівлі з арабами [21; 32]. Ста років вистачило із головою, щоб опанувати всю територію між Балтійським і Чорним морями. Вождь Рюрик, що закріпився у 862 році в Новгороді, вже розумів переваги торгівлі з Візантією. Він не встиг установити прямих стосунків із візантійцями. Цю місію реалізували його нащадки – Рюриковичі [5].

Хозарський каганат, як уже згадувалось, у середині IX століття потерпав у протистоянні між іудеями-рахдонітами (купецькою верхівкою) та неіудеями-хозарами [7, с. 129–131]. На його терени прийшла малярська орда, яка брала активну участь у політичних міжусобицях та стимулювала їх заради заробітку [2]. Мадярів витіснили у Хозарію печеніги, позаду яких йшли половці. Хозари мусили багато витратити на стримування цих народів. Тому не дивно, що слов'янські окраїни почали жити самостійним політичним життям [6; 25; 27].

Історія володіє цікавими свідченнями *арабських авторів ал-Істахрі, Ібн-Хаукаля, аноніма Худуд-ал-Алам і пізнішого історика ал-Ідрісі* про зародження в цей момент трьох політичних об'єднань східних слов'ян – Куявії, Славії та Арсанії. Михайло Брайчевський локалізує їх так: Куявія – Київська земля; Славія – Новгородська земля; Арсанія – Азовська земля (центр у Тмутарокані) [2].

Хозарам удалось зберегти прямий контроль над в'ятичами, радимичами і сіверянами. *Поляни увійшли до складу Київської землі, що мала власного правителя – Аскольда (860-882), що, розуміючи хозарську придворну кон'юнктуру, мав гарні стосунки і з хозарами, і з мадярами* [27].

Арабський хроніст ал-Якубі повідомляв про *сахіб ас-Сакаліба* (слов'янського правителя), що у 850-х роках *допомагав хозарам і візантійцям боронити грузинську Кахетію від чергового нападу арабів* [2; 27].

Київський *сахіб* Аскольд здійснив також низку походів на Візантію та на прикаспійські береги Персії. Український історик Михайло Брайчевський ще в 1980 році обґрунтував хибність панівної думки про малу значимість Аскольдових військових походів [1].

Найбільший похід Аскольд здійснив у 860 році, коли руська флотилія сягнула Константинополя. Руси розграбували всі околиці візантійської столиці та завдали значних збитків малоазійському узбережжю [7, с. 136]. Про цей похід збереглися спогади константинопольського патріарха Фотія. Протягом 863–866 років руси знову пограбували візантійські терени – Принцеві острови та околиці столиці. Однак у 866 році чергова експедиція русів обернулася невдачею. Флотилія потрапила в шторм і цілковито загинула. Літописець про це написав: *«І був у Києві плач великий»*.

Хоча ми більше інформації маємо саме про похід 860 року (з візантійських хронік), проте розвитку *Київське князівство Аскольда* досягло протягом *874 року*. Тоді було здійснено останній похід проти Візантії. Він скінчився кількома юридичними наслідками:

- 1) Імператор Василь I Македонянин (866–886) прийняв руське посольство;
- 2) між русами та візантійцями було укладено мирний договір;
- 3) руське купецтво допускалося до безпосередньої торгівлі.

«Успішні в цілому походи проти імперії вивели Русь у число наймогутніших держав середньовічної Європи і міцно ствердили її міжнародний авторитет», – патетично констатує Брайчевський [1, с. 72]. Залишаючи певний рівень критичного ставлення до патріотичного викладу історика, звернемо увагу на те, що *Аскольд став першим київським правителем, який уклав мирну угоду з Візантією* [10]. Норми цієї угоди не збереглися, але *відомості про дипломатичну практику* [13; 20] *Східної Римської імперії дозволяють зробити висновок*:

- 1) Імператор зобов'язався сплатити Аскольду подарунок;
- 2) Аскольд визнавав вищу імператорську владу;
- 3) Імператор визнавав Аскольда каганом – на аварський, тюркський і хозарський манер.

Про укладення договору 874 року згадував у своїх працях імператор Костянтин VII Багрянородний (913–959). Відповідний запис також міститься у давньоруському Никонівському літописі. Хоча Никонівський літопис датується аж XVI століттям, він є компіляцією різних давніх текстів. Серед таких текстів виділяється *«Про князя руського Аскольда»*, що присвячений Аскольдовим походам. Відомий російський історик Іван Забелін (1820–1909) вперше висунув гіпотезу, згідно з якою літописний розділ *«Про князя руського Аскольда»* відображає залишки хроніки IX століття – т. зв. *«Літопис Аскольда»*. Реконструкцією т. зв. *«Літопису Аскольда»* займалися історики Михайло Брайчевський і Петро Сас. Крім того, візантійські та київські джерела зафіксували важливий факт першого хрещення на українській території. Про це згадують листи патріарха Фотія, праці Костянтина Багрянородного, грецькі літописи Скилиці, Зонари, Гліки, руський Никонівський літопис. Окремо варто назвати праці арабських хроністів Ібн-Хордадбега й ал-Масуді. Зокрема Ібн-Хордадбег писав, що Київська земля була сповнена християн!

Християнізація Київського князівства Аскольдом відбулась між 860 та 866 роками [1; 2; 7]. У своїй енциклопедії (юридичному посланні) за 867 рік, константинопольський патріарх Фотій (858–867, 877–886) написав: *«І у русів запалала така жага віри, що вони прийняли пастиря (архієпископа) і з великою ретельністю виконують християнські обряди»* [Phot. Ep., 178]. Інша візантійська хроніка повідомляє: *«Швидко після нападу на Константинополь прийшло від русів посольство, яке просило зробити їх носіями божественного хрещення і це було зроблено»* [Theoph. Cont., V, 194]. Никонівський літопис лаконічно зазначає, що під час правління Аскольда на Русі, *«всі хрестися (охрестилися)»*. Цікаві згадки про хрещення Київського князівства Аскольда містять пізніші джерела – Густинський літопис і київський Синопис. Навіть Церковний статут князя Володимира (978–1015), який повторно охрестив киян у 988 році, зазначає, що Київ було вперше охрещено за константинопольського патріарха Фотія (858–867, 877–886). Патріарх Фотій відрядив до Києва архієпископа Михайла [15].

Наголосимо, що в Аскольдовому хрещенні 860–866 років немає нічого дивного [13; 17; 19; 20]! Скажімо, каган дунайських болгарів Борис I (852–889) охрестився у 862 році. Із того часу візантійці почали розповсюджувати серед болгар християнство. Тоді ж (у 862 році) розпочалась славетна місія Кирила і Мефодія. У 867 році християнство почало переможну ходу серед сербів [29]. Пізніше (у 877 році) хорватський князь Здіслав (877–879) прийняв православне хрещення, завдяки чому імператор Василь I Македонянин зумів повернути під візантійський контроль давню римську провінцію Далмацію (нині Хорватію), втрачену під слов'яно-аварськими ударами [30, с. 96] Патріарх Фотій надіслав до Києва архієпископа Михайла, що допомагав правити Аскольду. Про існування в Києві архієпископської кафедри згадують також церковні реєстри під назвою *«Василіки»* часів імператора

Лева Мудрого (886–912). Руське архієпископство мало порядковий номер 61 у переліку підлеглих адміністративних одиниць Константинопольського патріархату. Церковні пам'ятки, зокрема «*Панонське життє Святого Кирила*», зазначають, що місіонер Кирило на свої очі бачив «писані руськими письменами Євангеліє та Псалтир» [1, с. 77]. Зважаючи на те, що віднайдені археологами кам'яні пам'ятники писемної культури аварів були написані рунами, можна говорити, що жителі Київського князівства Аскольда також користувалися різновидом цієї абетки.

На початку ХХ століття видатний археолог Вікентій Хвойка (1850–1914) розкопав київське «капище» зі слідами християнської каплиці ІХ століття. Відомо також про християнську церкву, що стояла на Аскольдовій могилі незабаром після вбивства Аскольда новгородцями (882 рік) [27].

Обстоюваний Борисом Рибаківим (1908–2001), Михайлом Браичевським і Петром Сасом Аскольдовий літопис містить також згадку про *Руську еру*, що вела свій відлік від 860 року. Дослідники правильно зазначили, що **початок Руської ери пов'язаний із найпершим київським грандіозним походом на Константинополь**. Однак **подальше літочислення ведеться від Михайла-царя**. Ця згадка аж ніяк не позбавлена сенсу! У 860 році Візантією правив імператор Михайло ІІІ (856–867), який, хоча й вів безпутне життя, але став очевидно першим імператором, за якого київські руси політично контактували зі Східною Римською імперією. Прийняття літочислення від імені візантійського імператора, зважаючи на особливості публічно-правового розвитку Візантії, описані нами в окремій статті, говорить тільки про таке: **Київське князівство Аскольда визнало юридичну зверхність імператора** [18, с. 48–49].

Наприкінці ІХ століття візантійці зрозуміли, що Хозарський каганат неможливо повернути в орбіту імперських інтересів (як мінімум, християнізувати). Ісламський Халіфат тоді переживав масштабну кризу – візантійці завдали мусульманам поразки. **Відбувалось відродження геополітичної міці Східної Римської імперії, яке дозволило грекам активніше втручатись в династичні війни на Кавказі та у Поволжі** [21; 34]. Хозари постійно піддавались міжусобицям, спровокованим боротьбою між рахдонітами та корінним населенням каганату, тоді як на сході Хозарської держави частіше проявляли свою силу кочівники-печеніги. **Ураховуючи ослаблення Хозарату в Придніпров'ї, Східна Римська імперія вирішила зробити ставку на впливового київського правителя Аскольда з метою виокремлення Київщини в підконтрольне політичне утворення**. Провальна політика імператора Михайла ІІІ (856–866) принесла візантійцям багато бід (порівняно з мудрим правлінням його матері Федори (842–856)). Серед цих бід значиться похід Аскольдових русів 860 року. **Аскольд тоді, остерегаючись відновлення хозарської могутності, спробував використати давню тактику кочівників, якої слов'яни навчилися під аварським, тюркським і хозарським пануванням (VI – ІХ ст.): спочатку вторгнутись на терени Візантії, навести на жителів Константинополя жах, а потім попросити миру та данини. Це мало виняткове торговельно-економічне значення, оскільки укладення миру могло дозволити київським купцям відкрити торгівлю в Константинополі, поза контролем хозарських купців-посередників**. У цьому контексті природне економічне бажання Аскольда зустрівлось із геополітичною стратегією Візантійської імперії.

Імператор Михайло ІІІ протягом 860-х рр. не зумів налагодити відповідні стосунки з Києвом, але його наступник **Василь І Македонянин (866–886)**, маючи тонке дипломатичне чуття, все-таки уклав з Аскольдом угоду (874 рік). **Кияни увійшли в орбіту церковного (Константинопольський патріархат) та юридичного (верховенство імператора) підпорядкування Візантійській імперії**. Так, за візантійського сприяння було формалізовано політичну самостійність Київщини – частини Хозарського каганату.

Висновки. Отже, **Київське князівство Аскольда зародилось унаслідок боротьби за безпосереднє використання Дніпровського торговельного шляху слов'яно-русами, без лихварського посередництва хозарського купецтва і чиновництва**. По Дніпровському торговельному шляху вже ходили торгові каравани вікінгів (з Ладоги і Новгорода).

Шляхом сприяння політичній самостійності Київщини візантійці протягом 860–870-х рр. змогли зірвати створення спільного кордону та військового союзу між вікінгами та хозарами. Стимулюючи економічно киян, надсилаючи до Києва своїх купців, візантійці переорієнтували норманську торгівлю з Волги на Дніпро. Раніше вікінги ділилися з хозарами, але завдяки Аскольду вікінги почали платити гроші киянам та грекам. Почався розквіт провінційної фортеці на Дніпрі. Вона перетворилась у перевалочний центр, замінивши багатьом *людям із півночі* волзький Булгар і хозарський Итиль. Політичні проблеми в Хозарії та в Ісламському Халіфаті сприяли переорієнтації економічної уваги скандинавів на Київ.

Функціонування Дніпровського торговельного шляху мало дві форми:

- 1) збирання транспортного мита з вікінгів за транзит товарів у візантійські Херсонес (Крим) і Константинополь;
- 2) збирання податку на продаж товарів із тих іноземних купців, що торгували на київському ринку.

Висновок напрошується один: *Київська Русь (коректніше – Київщина, Київське князівство) з'явилась як форма адміністрування двох зборів (транспортного мита і податку на продаж). Адміністрування здійснювала князівська дружина – ватага професійних військовиків та вікінгів-варягів, які підпорядковувались князю Аскольду в обмін на справедливий розподіл отриманих коштів між ними.* На «верху» цієї піраміди знаходився візантійський імператор, що забезпечував юридичний статус та міжнародну підтримку (угрів, печенігів, частково болгар).

Література:

1. Брайчевський М.Ю. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. Вибране. Том 1. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 720 с.
2. Брайчевський М.Ю. Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. Вибране. Том 2. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 816 с.
3. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. Москва: Алгоритм, 2008. 336 с.
4. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 650 с.
5. Войтович Л. Князь Рюрик. Біла Церква, 2014. 128 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 1. Київ: Наукова думка, 1991. 650 с.
7. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. Москва: Айрис-Пресс, 2011. 736 с.
8. Кіорсак В.Б. Соціальна структура та правове становище «русів» арабських джерел. *Аннали юридичної історії*. Том 1. № 2 (квітень-липень 2017). С. 117–123.
9. Кикешев Н.И. Истоки славянской цивилизации. Москва: ИРЦ, 2016. 912 с.
10. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
11. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. Москва: Издательство Сретенского монастыря, 2010. 280 с.
12. Мельник В.М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця: Вінницька міська друкарня, 2015. 552 с.
13. Мельник В.М. Міжнародно-правове положення християнства та його юридична організація до 1054 року: спроба політико-антропологічного аналізу. *Порівняльно-аналітичне право*. № 3. 2016. С. 27–30.
14. Мельник В.М. Теоретична конструкція політичної антропології. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Випуск 113 (10). Київ: Видавництво «Гілея», 2016. С. 348–360.
15. Мельник В.М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця: Меркюри-Поділля, 2017. 192 с.
16. Мельник В.М. Византия, германцы и славяне у истоков международной правосубъектности государств: римское юридическое наследие и проблема исторического неравенства возможностей. *Аннали юридичної історії*. Том 1. №2 (квітень-липень 2017). С. 59–92.
17. Мельник В.М. Візантійський фактор у формуванні правової культури Київської Русі (філософсько-юридичне дослідження). *Грецька громада Ніжина: історія та сучасність*. Упор. О. С. Морозов. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. С. 131–139.
18. Мельник В.М. Византийский сюзеренитет в Восточной Европе и Киевская Русь. *Право и государство: история и современность, перспективы развития*. Сборник материалов I Всероссийской научно-практической конференции, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак. Отв. ред. Е. С. Косых. Стерлитамак: БашГУ, 2017. С. 46–50.
19. Мельник В.М. Византийская империя как территориальная система. *Географическое изучение территориальных систем*. Ч. 2. Сборник материалов XI Всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных (30 октября – 2 ноября 2017). Под ред. М.Б. Ивановой, К. С. Осоргина. Пермь: ПермГНИУ, 2017. С. 92–98.
20. Мельник В.М. Историческое право государства на территорию и юридическое неравенство в отношениях Хорватии и Византийской империи. *Правові новели*. Науковий юридичний журнал. № 4. 2018. С. 44–52.
21. Норвич Джон. История Византии. История Венецианской республики. Москва: АСТ, 2011. 960 с.
22. Павинский А.И. Полабские славяне в борьбе с немцами: VIII-XII века. Историческое исследование. Москва: «Либроком», 2015. 178 с.
23. Пархоменко В. О. Начало христианства Руси. Полтава, 1913. 192 с.
24. Пархоменко В. О. Початок історично-державного життя на Україні. Київ, 1925. 138 с.
25. Петрухин В. Я. Крещение Руси: от язычества к христианству. Москва: АСТ, 2006. 224 с.

26. Плохій С. Брама Європи. Історія України від Скіфських воєн до незалежності. Харків: КСМ, 2016. 496 с.
27. Полонська-Василенко Н. Історія України. Том 1. Київ, 1992. 640 с.
28. Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси. История СССР. 1981. № 2. С. 40–59.
29. Смирнов И.Н. Очерк культурной истории Южных Славян. Развитие духовной жизни. Москва: Книжный дом «Либроком», 2011. 160 с.
30. Смирнов И.Н. Очерк истории Хорватского государства до подчинения его Угорской короне. Москва: Книжный дом «Либроком», 2016. 136 с.
31. Собестианский И.М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян. Историко-критическое исследование. Москва: «Либроком», 2011. 352 с.
32. Соколов И.И. О византинизме в церковно-историческом отношении. Избрание патриархов в Византии с середины IX до начала XV века (843-1453 г.). Вселенские судьи в Византии. СПб: «Издательство Олега Абышко», 2003. 272 с.
33. Терещенко Ю.М. Скарби історичних традицій. Нариси з історії української державності. Київ: Темпора, 2011. 560 с.
34. Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. Москва: Центрполиграф, 2015. 575 с.

СПІВЗАПОДІЯННЯ У ЗЛОЧИНІ

Мисливий В. А.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри публічного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглянуто кримінально-правові питання співзаподіяння у злочині. Досліджено ґенезу підходів щодо поняття співзаподіяння та його зв'язку з ученням про співучасть у кримінальному праві. Проаналізовано судову практику, пов'язану із вчиненням необережного співзаподіяння. Окреслено коло питань щодо впровадження співзаподіяння у злочині в чинне кримінальне законодавство.

В статье рассмотрены уголовно-правовые вопросы сопричинения в преступлении. Исследован генезис подходов относительно понятия сопричинения и его связи с учением о соучастии. Проанализировано судебную практику, связанную с совершением неосторожного сопричинения. Очерчено круг вопросов, связанных с имплементацией сопричинения в преступлении в действующее уголовное законодательство.

The article deals with criminal-legal issues of co-infliction in a crime. The author has studied the genesis of approaches to the notion of co-infliction and its relation to the doctrine of complicity in criminal law. He has analyzed the judicial practice related to reckless co-infliction. He has outlined the scope of matters concerning the introduction of co-infliction in a crime into the current criminal law.

Ключові слова: злочин, кримінальна відповідальність, злочинна необережність, співзаподіяння у злочині.

Постановка проблеми. Кримінальне право постійно вдосконалює свої інститути, спрямовані на підвищення ефективності охорони суспільних відносин. Водночас не всі доктринальні ідеї, що заслуговують на увагу, своєчасно одержують належне місце у кримінальному законодавстві, однією з яких є співзаподіяння у злочині. Парадоксально, але співзаподіяння, незважаючи на його спорідненість із закріпленням у нормах кримінального закону вченням про співучасть у злочині, поки що не знайшло підтримки законодавця.

Певним гальмом у цьому відношенні є не завжди обґрунтована абсолютизація в теорії кримінального права певних аксіом, зокрема неможливість існування співучасті як кримінально-правового явища у злочинах, що вчиняються з необережності. Проте, погоджуючись із тезою про неможливість співучасті у необережному злочині, вважаємо, що саме цей постулат зумовлює необхідність його використання для отримання нових знань та постановки цієї проблеми в іншому плані, зокрема для того, чи є взагалі підстави для визнання у кримінальному праві такого явища, як співзаподіяння в необережному злочині? На наш погляд, такі підстави не лише реально існують, але й у межах означеної проблеми презентують значне коло не досліджених і не вирішених протягом тривалого часу питань щодо спільної участі декількох суб'єктів у злочинах, що вчиняються з необережності.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Здійснені сучасні наукові розвідки в Україні певною мірою поглибили розуміння проблеми необережного співзаподіяння завдяки дослідженням С.Р. Багірова, В.І. Борисова, О.В. Гороховської, В.А. Мисливого, В.О. Навроцького й інших учених та зумовили необхідність коригування законодавчого підходу щодо спільної необережної злочинної поведінки. І хоча Кримінальний кодекс України 2001 року (далі – КК України) закріпив відповідні положення щодо необережної форми вини, проте й сьогодні, незважаючи на підтвердження існування необережного співзаподіяння, теорія і практика кримінального судочинства залишають чимало питань щодо цього феномена, який так і не знайшов законодавчого вирішення.

Метою статті є обґрунтування існування спільної злочинної поведінки в необережних злочинах та необхідність кримінально-правового регулювання співзаподіяння у злочині.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що під час формування вчення про співучасть у злочині вченими пропонувались різні підходи до цього одного з найскладніших і дискусійних розділів кримінального права, зокрема щодо місця в ньому необережної злочинної поведінки. Так, наприкінці XVII ст. Г.Є. Колоколов зазначав, що співучасть з боку суб'єктивної передбачає тільки те, що кожен з

учасників діє винним чином, при цьому для буття співучасті зовсім індивідуально, випадає на долю злочинців *dolus* або *culpa*, існує між ними домовленість або ні [1, с. 51]. Можливою співучастю у необережних злочинах визнавав також М. Д. Сергієвський і І. Я. Фойницький [2, с. 15–16], а за радянської доби до причетних цієї позиції відносять М.Д. Шаргородського, який підкреслював, що злочинний результат може бути заподіяний як умисною спільною діяльністю, так і необережною спільною діяльністю декількох осіб [3, с. 92].

Цілком визначено щодо цього висловлювався А. Н. Трайнін, який наголошував, що співучасть гадана лише там, де всі особи, які беруть участь, діють або умисно, або необережно [4, с. 68]. Така його думка була послідовною, адже в іншій її інтерпретації вчений підкреслював, що оскільки винний зв'язок можливий або у формі умислу, або у формі необережності, не має рішучих підстав стверджувати, що нібито співучасть у сполученні з необережною виною взагалі є немислимою [4, с. 111]. У підтвердження наводився приклад, коли пасажир всіляко підганяє водія, переконуючи його нехтувати правилами вуличного руху. Машина розвиває недозволену швидкість і вбиває пішохода. Шофер притягується до відповідальності за ст. 139 КК РРФСР (необережне вбивство), а за відомих умов цілком можливо є відповідальність пасажиря як співучасника (підбурювача) за ст. ст. 17 і 139 КК РРФСР [4, с. 115].

Проте в науці кримінального права існував діаметрально інший підхід до вчення про співучасть, оскільки серед значної частини криміналістів була поширена думка про те, що співучасть має місце лише тоді, коли злочини вчиняються умисно, тобто співучасть у сполученні з необережністю неможлива. Серед причетних такого підходу варто назвати одного з фундаторів учення про співучасть О. С. Жиряєва, який зазначав, що усякий вид участі у злочині може бути лише усвідомлений, завідомий, умисний, тобто відкидав думку тих, хто допускає можливість стати совиновником, підбурювачем, пособником і т. д. внаслідок злочинної необережності [5, с. 24].

На початку становлення теорії радянського кримінального права була висловлена начебто компромісна думка про те, що абсолютне та автоматичне виключення можливості співучасті у необережних злочинах не впливає із загального вчення про співучасть, оскільки не відповідає судовій практиці, а також наголошувалося на тому, що визнання теоретичної можливості співучасті за необережністю зовсім не означає пропозиції внесення у законодавство загального правила про відповідальність за необережну співучасть [4, с. 118].

У цьому контексті слід зазначити, що М.С. Таганцев, розглядаючи на початку XIX століття особливості злочинів, які вчиняються з необережності, зазначав: «Якщо при зустрічі двох пароплавів обидва капітани з необережності не подали встановлених сигналів, відбулося зіткнення і один з пароплавів пішов на дно, то необережність одного капітана не виключає відповідальності іншого» [6, с. 287]. І хоча на той час зазначена проблема не мала особливого практичного значення, вона стала набувати актуальності з розвитком науково-технічного прогресу, зокрема у сфері взаємодії людини і техніки.

Спроба актуалізувати проблему необережного співзаподіяння була здійснена в російському кримінальному праві понад тридцять років тому в працях П.С. Дагеля, Р.Р. Галіакбарова, В.А. Нерсесяна, І.Р. Харитонові та інших авторів. Зокрема І.Р. Харитонові належить дослідження цього питання на рівні кандидатської дисертації, в якій під необережним співзаподіянням пропонувалося вважати взаємопов'язані необережні дії (бездіяльність) двох і більше осіб, що потягли злочинні наслідки або загрозу настання [7].

У вітчизняній науці кримінального права того часу питання необережного співзаподіяння на такому рівні не розглядалося, проте було б несправедливим обминути публікацію С. Гончаренка, в якій, розглядаючи зазначене явище з позицій теорії та ілюструючи її прикладами із судової практики, він також пропонував необхідність введення в Загальну частину Кримінального кодексу УРСР спеціальної норми, яка б передбачала формулювання поняття необережного співзаподіяння [8, с. 63–65]. Водночас, коментуючи цю статтю, професор М.І. Бажанов, зазначивши низку її суперечливих положень, зауважив, що «практика не відчуває серйозних утруднень тоді, коли кілька осіб із необережності вчинюють злочин. Кожна з них несе самостійну відповідальність, як це, наприклад, мало місце під час загибелі теплохода «Адмірал Нахімов», коли до кримінальної відповідальності було притягнуто обох капітанів – і теплохода і суховантажного судна» [9, с. 67].

Дійсно, наведена морська катастрофа – один із відомих беззаперечних прикладів необережного співзаподіяння в умовах науково-технічного прогресу, який на межі XX – XXI століть викликав найнебезпечніші прояви спільної необережної злочинної поведінки, підтверджені судовою практикою у низці кримінальних справ, розглянутих вищими судовими інстанціями.

Так, у липні 1986 року Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду СРСР у м. Чорнобилі розглянула справу про аварію на ЧАЕС, що сталася 26 квітня 1986 року, внаслідок якої відбувся великий радіоактивний викид, тисячі людей були опромінені, а тисячі гектарів землі забруднені. Судом визнані винними директор станції, головний інженер, його заступник, начальник зміни, началь-

ник реакторного цеху і інспектор Держатоменергонагляду, які не забезпечили безпечної експлуатації складного підприємства, виконання персоналом встановлених правил. Зокрема директор та інженери засуджені за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах (ч. 2 ст. 220 КК УРСР 1960 р.), що потягло людські жертви та інші тяжкі наслідки, до 10 років позбавлення волі [10].

Іншим прикладом є вже згадана морська катастрофа, пов'язана із зіткненням теплоходу «Адмірал Нахимов» із суховантажним судном «Петр Васев» 31 серпня 1986 року на Чорному морі в районі порту Новоросійськ, унаслідок якої теплохід «Адмірал Нахимов» затонув, що спричинило загибель 423 пасажирів і членів екіпажу. Вироком Судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду СРСР у м. Одесі капітани Чорноморського морського пароплавства М. і Т. за порушення правил судноплавства вказаними судами засуджені на 15 років позбавлення волі кожний [11, с. 38].

Невдовзі одна з найбільших у світі залізничних катастроф відбулася в Росії під Уфою, в районі проходження продуктопроводу «Західна Сибір-Урал-Поволжя», призначеного для транспортування під високим тиском зрідженого газу. Біля с. Улу-Теляк у Башкирії через розрив труби витік зріджений газ, який розлився землею, заповнивши великі улоговини в місці проходження залізниці. У цій зоні, на 1 710 кілометрі, 3 червня 1989 року під час роз'їзду зустрічних пасажирських потягів «Новосибірськ-Адлер» і «Адлер-Новосибірськ» стався вибух, еквівалентний вибуху 300 тон тротилу, внаслідок якого загинуло 575 і було травмовано 623 людини. Розслідуванням Прокуратури СРСР встановлено, що проект магістрального трубопроводу був прийнятий із порушеннями, без телеметрії контролю його роботи, загазованість у цьому районі тривала близько місяця, але ліквідацією витoku газу ніхто не займався. Трубопровід перебував без нагляду, оскільки був скасований його регулярний обліт на вертольоті і скорочена посада обхідника. Дев'яти службовим особам, зокрема керівникові будівельно-монтажного управління тресту, виконробам, іншим виконавцям було пред'явлено звинувачення за ч. 2 ст. 215 КК РСФРР за порушення правил під час виробництва будівельних робіт, що потягло загибель людей та інші тяжкі наслідки.

Ще одна відома катастрофа відбулась на теренах України 27 липня 2002 року на військовому авіаційному шоу на аеродромі «Скнилів» поблизу м. Львів, під час якого літак впав у натовп глядачів і вибухнув. Унаслідок падіння літака СУ-27УБ на летовищі загинуло 77 людей, а загалом постраждала 241 особа. Військовий апеляційний суд Центрального регіону України визнав винними у порушенні правил польотів та підготовки до них за ст. 416 КК України і засудив командира екіпажу літака Т. до 14 років позбавлення волі та члена екіпажу цього ж літака Є. до 8 років позбавлення волі, призначивши покарання й іншим військовослужбовцям, причетним до цього злочину. Військова колегія Верховного Суду України залишила вирок суду в силі.

Перелік таких злочинів можна продовжити, але важливою залишається сутність, що об'єднує ці діяння: вони стали результатом спільної злочинної бездіяльності, недбалості, недисциплінованості людей, відповідальних за експлуатацію різних небезпечних об'єктів та джерел підвищеної небезпеки.

Тому постає питання щодо того, чи вистачає сьогодні правосуддю у таких випадках необхідних кримінально-правових норм і чи спроможна судова система, керуючись чинним кримінальним законодавством, на належному рівні розглядати кримінальні провадження з відповідною правовою оцінкою діянь з ознаками співзаподіяння?

У цьому контексті зазначимо, що напрацьована наукова спадщина дає підстави для висновку, що злочинна необережність у межах спільної умисної діяльності декількох осіб не знайшла ні теоретичного, ні практичного підтвердження. Проте проблема необережного співзаподіяння, не претендуючи на її розгляд у межах співучасті, не заслуговує рішучого від неї відмежування. До того ж в історії кримінального права вчення про співучасть також пройшло складний шлях від повного відкидання цього інституту до беззаперечного визнання. І в такому разі, на наш погляд, замість протиставлення інститутів співучасті і співзаподіяння більш доцільним залишається пошук «родинних» зв'язків.

Найбільшого поширення злочини із ознаками співзаподіяння набувають у сфері дорожнього руху. Зростання автопарку в Україні, збільшення потужності автомобілів, ускладнення інфраструктури призводить до збільшення деліктів на цьому виді транспорту, які не завжди обмежуються виною одного із суб'єктів. Серед них характерними є порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту декількома водіями транспортних засобів. Проте кримінальний закон і судова практика штучно розмежовують єдине необережне діяння, вчинене декількома особами, на одноособово вчинені окремі необережні злочини. Такий підхід зумовлює випадки об'єктивного ставлення у вину одній особі результату злочинної необережної поведінки інших суб'єктів, що призводить до безпідставного звільнення останніх від кримінальної відповідальності.

У теорії і судовій практиці щодо цих злочинів іноді зазначається, що порушення одного водія є похідним від порушення другого, а суб'єктивна сторона такого діяння характеризується змішаною виною двох осіб [3, с. 311–313]. Проте посилення на змішану форму вини не тільки не вирішують питання відповідальності, але й нерідко ускладнюють його розуміння, адже існування змішаної вини визнається не всіма правниками. Деякі вчені вважають, що винною в дорожньо-транспортному зло-

чині може бути лише одна особа. Зокрема таку позицію свого часу обґрунтували А. Горбуза і Є. Сухарев. Проте, залишаючи без детального розгляду статтю зазначених авторів щодо цього, зауважимо, що її «апофеозом» є останнє речення: «...за загальним правилом винною у вчиненні злочину (дорожньо-транспортного – В. М.) може бути визнана лише одна особа» [12, с. 28]. На наш погляд, саме такий висновок є спростуванням абсолютності твердження авторів про те, що винною у дорожньо-транспортному злочині може бути лише одна особа, адже відомо, що загальні правила часто мають винятки. До речі, більш послідовним у цьому відношенні був М.Й. Коржанський, який однозначно вважав, що в одній дорожньо-транспортній пригоді не може бути визнано одночасно винними два або більше водіїв, що підтверджує відсутність нашої з ним компромісної позиції з цього питання [13, с. 17–18].

Проте наведені дискусійні позиції скоріше є свідченням недостатнього дослідження необережного співзаподіяння у науці кримінального права, прогалин у законодавчому регулюванні, неоднозначних і суперечливих підходах щодо кримінально-правової оцінки цього явища, що викликає чимало труднощів у працівників досудового слідства та суду.

Вітчизняні криміналісти не торкаються цієї проблеми, хоча й не заперечують її існування та необхідності розв'язання в теорії, законодавстві і правозастосовній діяльності. Отже, свавільною виглядає практика, коли питання кримінальної відповідальності вирішується, зважаючи лише на власне розуміння таких ситуацій та розсуд конкретного прокурора, слідчого чи судді. Характерно, що цьому іноді сприяють відповідні рекомендації вищих судових інстанцій. Так, у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» міститься таке положення: «У випадках, коли передбачені ст. 286 КК суспільно небезпечні наслідки настали через порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту двома або більше водіями транспортних засобів, суди повинні з'ясувати характер порушень, які допустив кожен із них, а також те, чи не було причиною порушення зазначених правил одним водієм їх недодержання іншим і чи мав перший можливість уникнути дорожньо-транспортної події та її наслідків. При цьому треба мати на увазі, що за певних умов виключається кримінальна відповідальність особи, яка порушила правила дорожнього руху вимушено, через створення аварійної ситуації (курсив наш – В.М.) іншою особою, котра керувала транспортним засобом» [14, с. 251–252].

На наш погляд, такі рекомендації не враховують особливості об'єктивної сторони порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. Адже, по-перше, викликає зауваження використання замість такої ознаки об'єктивної сторони, як «обстановка» терміна «ситуація», який у теорії кримінального права не має обґрунтованого та усталеного значення. Вочевидь, варто вести мову про «аварійну обстановку». По-друге, конструкція «особа порушила правила дорожнього руху вимушено» у цьому контексті є взагалі неприйнятною для оцінки поведінки водія.

Теорією кримінального права на основі багаторічної слідчої, експертної і судової практики щодо вказаних злочинів поняття «аварійна обстановка» розглядається як матеріальний субстрат дорожньо-транспортного делікту, з урахуванням того, що вона завершується настанням суспільно небезпечних наслідків. В аварійній обстановці водій не має технічної можливості запобігти дорожньо-транспортній пригоді, адже він, опинившись у ній, позбавлений можливості діяти усвідомлено, внаслідок чого його поведінка носить автоматичний, рефлексивний характер, а тому вона не підлягає правовій оцінці. Відтак діяти «вимушено» означає виконувати щось проти бажання, потреби, під тиском обставин, що, на наш погляд, хоча й виглядає синонімічно, проте зовсім не еквівалентно підсвідомій поведінці. Отже, якщо особа виконує щось вимушено, то це не означає позбавлення її поведінки усвідомленого та вольового характеру, яка може бути оцінена як протиправна, тобто така, що не виключає кримінальну відповідальність.

Таким чином, на користь співзаподіяння свідчать ситуації, за яких суспільно небезпечні наслідки виникають у результаті взаємозв'язку та взаємозумовленості необережної поведінки декількох осіб. Такими є обставини, коли два або більше водіїв механічних транспортних засобів, унаслідок порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, створили аварійну обстановку, в якій жоден із них вже не в змозі запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків, за спричинення яких вони обґрунтовано підлягають відповідальності, за наявності в діянні кожного з них сукупності всіх ознак складу злочину.

На підтвердження пропонуємо типовий приклад із судової практики. Водій А., керуючи автомобілем «ВАЗ 2121», у темну пору доби рухався без ввімкненої фари польовою дорогою між селами. Водночас цією ж дорогою назустріч автомобілю рухався мотоцикл «ІЖ» під керуванням водія Б. також без увімкненої фари. Унаслідок порушення вказаними водіями Правил дорожнього руху, зокрема пунктів 11.2. (рух якнайближче до правого краю дороги); 12.1, 12.2. (вибір такої швидкості, щоб мати змогу зупинити транспортний засіб у межах видимості дороги); 13.3. (обрання безпечного інтервалу при зустрічному роз'їзді); 19.1. (у темну пору доби на транспортному засобі повинні бути ввімкнені світлові пристрої), відбулося зіткнення вказаних транспортних засобів. При цьому пасажир мотоци-

кла отримав тяжкі тілесні ушкодження [15]. Суд обґрунтовано визнав обох водіїв винними у злочині, передбаченому ч. 2 ст. 286 КК України. На наш погляд, наведений висновок суду у цьому разі є беззаперечним. Розгляд таких прикладів можна продовжити, проте наш аналіз показує, що це кримінально-правове явище знаходить свій статистичний прояв у кожному одному зі ста кримінальних проваджень, розглянутих судами за ст. 286 КК України.

Отже, співзаподіяння у злочині – це реальне явище, яке поряд зі співучастю має бути врегульовано кримінальним законом для вирішення питань відповідальності, кваліфікації та призначення покарання за злочини вчинені з необережності. Воно має передбачати відповідальність за необережну спільну участь декількох суб'єктів у вчиненні необережного злочину, серед яких найбільш типовими є порушення правил безпеки у різних сферах суспільних відносин, зокрема функціонування транспорту та об'єктів критичної інфраструктури, охорони праці і техніки безпеки та інших галузях. Неврахування сутності та ознак співзаподіяння у цих та інших злочинах, що вчиняються з необережності, є результатом існування прогалин у чинному кримінальному законодавстві та необхідності його вдосконалення.

Висновки. Таким чином, у теоретичному і прикладному відношенні в кримінальному праві та кримінальному законодавстві існує низка нерозв'язаних питань, що стосуються інституту співзаподіяння у злочині та вимагають визначення: 1) доктринальних засад інституту співзаподіяння; 2) поняття співзаподіяння у злочині, його об'єктивних і суб'єктивних ознак, меж, ролі та кримінально-правового значення; 3) підстав кримінальної відповідальності; 4) форм необережного співзаподіяння; 3) видів учасників співзаподіяння; 4) відмежування співзаподіяння у злочині від інших форм злочинної поведінки; 5) розмежування зі співучастю у злочині; 6) особливостей кримінальної відповідальності співзаподіювачів та індивідуалізації покарання; 7) розмежування з одиничним злочином, що вчинюється з необережності; 8) системи кримінально-правових норм щодо інституту співзаподіяння у злочині для запровадження у кримінальне законодавство.

Література:

1. Колоколов Г.О. Соучастии в преступлении. Москва: Университетская тип., 1881. 210 с.
2. Цит. за: Энциклопедия уголовного права. Т.6. Соучастие в преступлении. Издание проф. Малинина. СПб ГКА, Санкт-Петербург., 2007. 564 с.
3. Шаргородский М.Д. Некоторые вопросы учения о соучастии. Правоведение. 1960. № 1. С. 84–97.
4. Трайнин А.Н. Учение о соучастии / Институт права АН СССР. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. 160 с.
5. Цит. за: Лапухин М.М. Вторичная преступная деятельность: понятие, виды, проблемы квалификации, криминализации и пенализации. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 240 с.
6. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. Москва: Наука, 1994. 380 с.
7. Харитоновна И.Р. Неосторожное сопричинение в советском уголовном праве: автореф.... канд. юрид. наук. 12.00.08 – уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право. Свердлов. юрид. ин-тут им. Р.А. Руденко. Свердловск, 1985. 16 с.
8. Гончаренко С. Про поняття необережного співзаподіяння. Радянське право. 1989. № 10. С. 63–65.
9. Статтю коментує професор Харківського юридичного інституту М.І. Бажанов. Радянське право. 1989. № 10. С. 66–67.
10. Кого наказали за катастрофу в Чернобыле. URL: <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/suspilstvo/20160426-1582860> (дата звернення: 06.09.2018).
11. В судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда СССР // Бюллетень Верховного Суда СССР. 1987. № 3. С. 38.
12. Горбуза А., Сухарев Е. О квалификации дорожно-транспортных преступлений // Советская юстиция. 1980. № 8. С. 26–28.
13. Коржанський М.Й., Мисливий В.А. Кваліфікація автотранспортних злочинів. Київ: Юрінком, 1996. 80 с.
14. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 14 // Постанови пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 400 с.
15. Вирок Овідіопольського районного суду Одеської області у справі № 509/68/14-к від 10 березня 2016 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57123428> (дата звернення: 06.09.2018).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ УКРАЇНИ

Моїсєєв М. С.,
*здобувач кафедри адміністративного, господарського
права та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету*

Статтю присвячено визначенню специфіки адміністративно-правового регулювання статусу та діяльності Державного бюро розслідувань України як правоохоронного органу держави. Визначено основні джерела адміністративно-правового регулювання статусу та діяльності Державного бюро розслідувань України та детально розглянуто норми деяких із них.

Статья посвящена определению специфики административно-правового регулирования статуса и деятельности Государственного бюро расследований Украины как правоохранительного органа государства. Определены основные источники административно-правового регулирования статуса и деятельности Государственного бюро расследований Украины и подробно рассмотрены нормы некоторых из них.

The article is devoted to the definition of the specifics of the administrative and legal regulation of the status and activities of the State Investigation Bureau of Ukraine as a law enforcement agency of the state. The main sources of administrative and legal regulation of the status and activities of the State Bureau of Investigations of Ukraine are determined and the norms of some of them are considered in detail.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, правоохоронний орган, правове регулювання, адміністративно-правове регулювання.

Постановка проблеми. Діяльність будь-якого правоохоронного органу складно уявити без належного правового регулювання. При цьому Державне бюро розслідувань (далі – ДБР) не є винятком. Більше того **актуальність дослідження** питання правового регулювання діяльності зазначеного правоохоронного органу зумовлена тим, що ДБР є принципово новим суб'єктом у системі державних органів України, тому правове регулювання його статусу та діяльності перебуває на стадії свого становлення. Зважаючи на це, з'ясування специфіки правового регулювання органів ДБР дозволить визначити прогалини такого регулювання та спрямувати діяльність законодавця у потрібному напрямі.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Загалом, окремі аспекти створення та діяльності ДБР досліджували такі науковці, як О.Р. Звоненко, І.В. Цюприк, Є.Д. Скулиш, О.В. Ільченко, однак адміністративно-правове регулювання діяльності ДБР залишилося поза увагою науковців.

Метою статті є визначення специфіки адміністративно-правового регулювання діяльності ДБР України.

Однак перш ніж перейти до з'ясування суті правового регулювання безпосередньо ДБР слід звернути увагу на сутність таких понять, як «правове регулювання» та «адміністративно-правове регулювання».

Відповідно до «Великого юридичного словника», правове регулювання – це процес впливу держави на суспільні відносини за допомогою юридичних норм; ґрунтується на предметі і методі правового регулювання [1, с. 524].

Ю.В. Кривицький визначає правове регулювання як форму, складник правового впливу, яке фактично визнається явищем, що охоплює всі можливі форми взаємодії права та соціальної дійсності [2, с. 75].

Серед видів правового регулювання О. Ф. Скаун виділяє законодавче регулювання (повне, яке виключає будь-яке підзаконне регулювання та основне, відправне, що передбачає його конкретизацію підзаконним регулюванням державних органів чи об'єднань громадян) та підзаконне нормативне регулювання, що здійснюється правовими нормами, закріпленими в підзаконних нормативно-правових актах держави й актах об'єднань громадян [3, с. 264].

У свою чергу, адміністративно-правове регулювання І.Б. Тащишин визначає як цілеспрямований, організуючий і регулятивний вплив держави через систему органів та посадових осіб на про-

цеси, які відбуваються в суспільстві [4, с. 39]. Заслугує на увагу також визначення, запропоноване І.М. Шопіною, яка під адміністративно-правовим регулюванням розуміє адміністративно-правовий вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які у сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання [5, с. 55].

Представником більш широкого підходу до розуміння поняття «адміністративно-правове регулювання» є О.М. Даценко, який зазначає, що зазначену дефініцію варто розглядати більш широко, з позиції стабільних, незмінних, постійно повторюваних ознак адміністративно-правового регулювання. До них науковець відносить упорядкування суспільних відносин нормами адміністративного права, виникнення в результаті державно-управлінської діяльності, з обов'язковою участю виконавчо-розпорядчого органу держави, з метою забезпечення інтересів особи і держави. У загальному розумінні О.М. Даценко визначає адміністративно-правове регулювання як упорядкування суспільних відносин нормами адміністративного права у сфері державно-управлінської діяльності в інтересах особи і держави [6, с. 75].

Якщо розглядати адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів, то слід звернути увагу на позицію А.П. Головіна, який, розглядаючи адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки, визначив його як механізм імперативно-нормативного впорядкування організації й функціонування її підрозділів та об'єктів управління з метою формування стійкого правового порядку та забезпечення громадської безпеки. Головним призначенням адміністративно-правового регулювання діяльності міліції громадської безпеки науковець визначає спонукання відповідних суб'єктів права діяти самостійно та здійснювати свої права й виконувати обов'язки в межах установлених режимів забезпечення стабільності функціонування [7, с. 70–71]. Із зазначеним складно не погодитися, оскільки кінцевою метою адміністративно-правового регулювання діяльності будь-якого державного органу є створення належних умов для неупередженого виконання покладених на нього національним законодавством завдань, те саме стосується органів ДБР.

О.І. Нікітенко слушно звертає увагу на те, що акти, які є джерелами правового регулювання правоохоронних органів, можна класифікувати так: 1) Конституція України; 2) міжнародні акти та міждержавні угоди, учасницею яких є Україна; 3) закони, України; 4) постанови Верховної Ради України та укази Президента України, які стосуються організації діяльності правоохоронних органів; 5) постанови Кабінету Міністрів України, які стосуються організації діяльності правоохоронних органів; 6) акти власне правоохоронних органів України [8, с. 58–59].

Очевидно, що серед актів, які є джерелами правового регулювання діяльності ДБР, найвища юридична сила належить Конституції України, яка закріплює основоположні принципи діяльності органів ДБР. Відповідно до п. 14 ст. 92 Конституції України, діяльність органів досудового розслідування визначається лише законами України [9].

Загалом, у науковій доктрині існують різні підходи до визначення поняття закону або ж нормативно-правового акту. Так, В. Косович пропонує під нормативно-правовим актом розуміти офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим на це державним суб'єктом нормотворення у визначених законом формі і порядку встановлює, змінює чи скасовує формальнообов'язкові правила поведінки певного нормативно визначеного кола неперсоніфікованих суб'єктів, на яких він учиняє прямий безпосередній регулятивний вплив та розрахований на невизначену кількість реалізацій чи застосувань [10, с. 280]. Порівняно із вказаною дефініцією М.В. Цвік та О.В. Петришин визначають нормативно-правовий акт досить вузько, зокрема як акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку парламентом або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин [11, с. 282].

Слід зазначити, що положення п. 14 ст. 92 Конституції України знайшли своє відображення в багатьох законодавчих актах. Зокрема в Законі України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 року закріплено, що ДБР є центральним органом виконавчої влади, що здійснює правоохоронну діяльність із метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції [12].

Іншим нормативно-правовим актом, який є джерелом правового регулювання діяльності ДБР, є Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року [13]. Однак зазначений акт прямо не вказує на те, що ДБР є правоохоронним органом. Так, у ч. 1 ст. 2 зазначеного нормативно-правового акту законодавець закріпив перелік правоохоронних органів, однак органи ДБР у вказаному переліку відсутні. Але водночас визначений перелік правоохоронних органів не є виключним, оскільки є вказівка на «інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції». Беручи до уваги те, що за Законом України «Про Державне бюро розслідувань» ДБР здійснює правоохоронну діяльність, ми можемо зробити висновок про те, що норми Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» поширюють свою

дію на співробітників ДБР та близьких родичів. Більше того в ст. 4 вказаного Закону до актів, які є правовою основою захисту працівників суду і правоохоронних органів та близьких родичів, належить Закон України «Про Державне бюро розслідувань».

Закон України «Про державний захист працівників судових і правоохоронних органів» визначає спеціальні заходи забезпечення безпеки, органи та посадових осіб, які забезпечують безпеку відповідних суб'єктів, а також відповідальність за невиконання обов'язків передбачених цим законом. Відповідно до норм згаданого нормативно-правового акту, рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки щодо службовців ДБР та близьких родичів приймає Директор Державного бюро розслідувань та його заступники.

На службовців ДБР також поширюють свою дію норми Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року та Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року, якими визначено загальні засади діяльності, статус державних службовців, які працюють у державних органах та апараті, а також обмеження, які на них поширюються з метою належного виконання покладених на них службових обов'язків.

У зв'язку з набуттям чинності Законом України «Про Державне бюро розслідувань», було внесено зміни також до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року, тому суспільні відносини, які виникають у зв'язку із завданням органами та посадовими особами ДБР шкоди правам, свободам та інтересам громадян, урегульовуються нормами вказаного нормативно-правового акту.

Не менш важливим джерелом адміністративно-правового регулювання діяльності ДБР є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року, яким визначено підрозділи ДБР, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також права, обов'язки співробітників оперативно-розшукових підрозділів правоохоронних органів України, основні засади взаємодії між ними. У свою чергу, ст. 216 КПК України визначає підслідність органів досудового розслідування, зокрема ДБР.

Зважаючи на те, що нами вже було згадано про міжнародні акти як джерела правового регулювання діяльності правоохоронних органів України, зокрема ДБР, не можна не звернути увагу на Конвенцію ООН проти корупції. Важливість вказаного міжнародного акту полягає в тому, що ним закріплено обов'язок кожної держави-учасниці конвенції забезпечити згідно із фундаментальними принципами своєї правової системи існування органу або органів залежно від обставин, які запобігають корупції, такими засобами, як упровадження політики, про яку йдеться у ст. 5 цієї Конвенції, та здійснення загального контролю та координації впровадження цієї політики; підвищення рівня та поширення знань про запобігання корупції (за необхідності) [14]. Одним із таких органів є саме ДБР. А тому можемо стверджувати, що положення вказаного міжнародного документа фактично є правовою основою створення та майбутньої діяльності органів ДБР.

Крім законодавчих та міжнародних актів, слід звернути увагу на досить великий за обсягом перелік підзаконних актів, які є джерелами правового регулювання діяльності правоохоронних органів України, зокрема ДБР.

В.М. Хропанюк під підзаконними нормативними актами розуміє правотворчі акти компетентних органів, які засновані на законі і не суперечать йому, наділені меншою юридичною силою, ніж закони, вони базуються на юридичній силі законів та не можуть протистояти йому [15, с. 244].

За О.О. Дмитрик, важливість існування підзаконних актів підтверджується таким: по-перше, законодавець не має можливості передбачити і регламентувати всю сукупність різних залежних від умов виникнення і часу фінансових відносин, які цього потребують; по-друге, підзаконні акти здатні значно оперативніше, ніж закони, реагувати на зміни в об'єкті правового регулювання, що є дуже важливим в умовах реформування й удосконалення діяльності правоохоронних органів України; по-третє, спроба обійтися у правовому регулюванні без підзаконних актів спричинила б не лише надмірне навантаження на законодавчі органи й уповільнення темпів розроблення, обговорення та прийняття законодавчих актів, а й негативно вплинула б на саму якість таких актів; по-четверте, виконавча влада за відсутності нормотворчих повноважень просто не зможе функціонувати [16, с. 157].

Говорячи про підзаконні акти як джерела правового регулювання діяльності саме ДБР, пропонуємо зупинити увагу на постанові Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного бюро розслідувань» № 127 від 29 лютого 2016 року [17], відповідно до якої одразу вносилися зміни у інший підзаконний акт, зокрема постанову Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 442 від 10 вересня 2014 року, де до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України безпосередньо та через відповідних членів Кабінету Міністрів України, додано ДБР.

Окрім зазначених актів, постановою Кабінету міністрів України від 20 грудня 2017 року закріплено типовий порядок проведення відкритого конкурсу для призначення на посади у Державному бюро розслідувань. Указаним порядком передбачено загальну процедуру проведення відкритого

конкурсу на заміщення посад у центральному апараті ДБР та його територіальних органах, на основі якого Директор ДБР затверджує порядок проведення відкритого конкурсу для призначення на посади в бюро, крім посад, визначених ч. 1 ст. ст. 10, 13 і 24 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» [18].

Якщо говорити про підзаконні акти, ухвалені посадовими особами ДБР, то слід зазначити, що сьогодні є лише Регламент реалізації повноважень директора Державного бюро розслідувань від 2 березня 2018 року та Порядок проведення конкурсу для призначення на посади у Державному бюро розслідувань від 14 лютого 2018 року.

Висновки. Таким чином, адміністративно-правове регулювання діяльності ДБР перебуває на стадії свого становлення, що підтверджується незначною кількістю існуючих сьогодні законодавчих та підзаконних актів, які присвячені питанням організації ДБР, а не врегулюванню напрямів його діяльності. Частково це пояснюється тим, що воно ще не виконує покладені на нього завдання повноцінно. Водночас це зумовлює неврегульованість низки інших питань діяльності ДБР, зокрема відсутні підзаконні акти – адміністративні угоди щодо взаємодії ДБР з іншими правоохоронними органами. Зважаючи на таке, розробка підзаконних актів, які будуть регламентувати діяльність органів ДБР, має стати пріоритетною.

Література:

1. Большой юридический словарь; под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крупских. Москва: Инфра-М, 1999. 529 с.
2. Кривицький Ю.В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 74–79.
3. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
4. Тацишин І.Б. Адміністративно-правове забезпечення інформаційних відносин в галузі реклами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2009. 198 с.
5. Шопіна І.М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2012. 514 с.
6. Даценко О.М. Адміністративно-правове регулювання нафтогазового комплексу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 217 с.
7. Головін А.П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2004. 176 с.
8. Нікітенко О.І. Основні акти регулювання діяльності правоохоронних органів із забезпечення внутрішньої безпеки держави. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 56–59.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
10. Косович В. До визначення поняття «нормативно-правовий акт»: практична необхідність і теоретична можливість уточнення. Право України. 2012. № 9. С. 274–280.
11. Загальна теорія держави й права: підручник / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
12. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 р. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 6. Ст. 65.
13. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 50.
14. Конвенція ООН проти корупції: міжнародний документ від 31.10.2003 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_c16.
15. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. Москва. 1995. 375 с.
16. Дмитрик О.О. Співвідношення закону і підзаконних нормативно-правових актів при регулюванні фінансових відносин. Проблеми законності: зб. наук. пр. Харків. 2014. Вип. 125. С. 152–159.
17. Про утворення Державного бюро розслідувань: постанова Кабінету міністрів України № 127 від 29.02.2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show127-2016-p>.
18. Про затвердження типового порядку проведення відкритого конкурсу для призначення на посади у Державному бюро розслідувань: постанова Кабінету міністрів України № 1069 від 20.12.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1069-2017-p>.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕГЛАМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Панькова З. Л.,
*аспірант кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Останнім часом поняття «адміністративний регламент» набуває широкого загалу. Уважаємо необхідним також упровадження такого поняття у функціонування інституту адміністративних послуг у сфері економіки.

Адміністративний регламент може виступати тим інструментом взаємодії між суб'єктами звернення та суб'єктами надання адміністративних послуг, під час упровадження та застосування якого кожна сторона має певний обсяг прав та обов'язків. Оскільки такі права та обов'язки відомі сторонам, то можна корегувати процес надання адміністративних послуг. Застосування адміністративного регламенту має на меті оптимізацію надання адміністративних послуг.

В последнее время понятие «административный регламент» приобретает широкой общественности. Считаю необходимым также внедрение такого понятия в функционирование института административных услуг в сфере экономики.

Административный регламент может выступать тем инструментом взаимодействия между субъектами обращения и субъектами предоставления административных услуг, при внедрении и применении которого каждая сторона имеет определенный объем прав и обязанностей и поскольку такие права и обязанности известны сторонам, можно корректировать процесс предоставления административных услуг. Применение административного регламента имеет целью оптимизацию предоставления административных услуг.

Recently, the notion of “administrative regulations” is becoming widespread. We consider it necessary also to introduce such a concept in the functioning of the institute of administrative services in the field of economy.

Administrative regulations can act as a tool for interaction between the subjects of treatment and the subjects of providing administrative services, the implementation and application of which each party has a certain amount of rights and responsibilities, and since such rights and obligations are known to the parties, it is possible to adjust the process of providing administrative services. The application of the administrative regulation is aimed at optimizing the provision of administrative services.

Ключові слова: адміністративні послуги, суб'єкт надання адміністративних послуг, суб'єкт звернення, адміністративний регламент, якість адміністративних послуг.

Постановка проблеми. Широке застосування адміністративної реформи в Україні, впровадження в діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування ідею «сервісної держави», що полягає в служінні держави інтересам її громадян, зумовлює безперервний розвиток та вдосконалення функціонування інституту адміністративних послуг. Після прийняття 2012 році Закону України «Про адміністративні послуги», питанням, яке допоки залишається не вирішеним та нерегульованим, є те, яким чином забезпечується якість надання адміністративних послуг, оскільки законодавством наразі не визначено критерії якості, яким повинна відповідати адміністративна послуга. Наразі існують поняття технологічної та інформаційних карток до адміністративних послуг, однак інструментом, метою якого є підвищення ефективності роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування та забезпечення якості надання адміністративних послуг є застосування у діяльності суб'єктів надання адміністративних послуг адміністративних регламентів.

Сьогодні з наукової точки зору питанню впровадження адміністративних регламентів у функціонування інституту адміністративних послуг приділялося мало уваги, фрагментарно це питання знайшло своє відображення у наукових працях І. Голосніченко, В. Тимощука, В. Ладиченко, Р. Калюжного, І. Коліушко, О. Циганова, В. Логвінова, М. Мазуркевича, Н. Костенюка, А. Ракша.

Мета статті – з точки зору науки обґрунтувати необхідність впровадження на практиці та закріплення у законодавстві адміністративних регламентів під час надання адміністративних послуг.

Зазначена мета зумовлює вирішення таких завдань:

- дослідити етимологію поняття «адміністративний регламент» та визначити його ознаки;
- на підставі проведеного аналізу визначити теоретичну та практичну доцільність впровадження адміністративних регламентів під час надання адміністративних послуг у сфері економіки;
- окреслити модель адміністративного регламенту та основних його елементів під час надання адміністративних послуг у сфері економіки.

Виклад основного матеріалу. Одним із напрямів підвищення якості надання адміністративних послуг та збільшення ефективності роботи суб'єктів надання адміністративних послуг є, на нашу думку, впровадження у діяльність адміністративних регламентів. Слід зазначити, що до прийняття адміністративних регламентів наразі не існує єдиних вимог до структури та змісту нормативних правових актів, що встановлюють порядок надання адміністративних послуг у повному обсязі. Порядок надання більшості адміністративних послуг у сфері економіки регулюються документами різного рівня, при цьому нерідко не існує єдиного документа, що описує такий порядок.

Сьогодні нормативно – правові акти, що діють в Україні, наука та теорія не містять єдиного підходу до визначення поняття «адміністративний регламент», що ж стосується застосування останнього під час надання адміністративних послуг, то наразі визначення взагалі відсутнє.

Розробка адміністративних регламентів дозволить систематизувати повноваження суб'єктів надання адміністративних послуг у сфері економіки, заповнити нормативні правові прогалини в законодавстві України, впорядкувати адміністративні процедури, а в окремих випадках виключити зайві дії.

Адміністративними регламентами також необхідно встановлювати вимоги для забезпечення комфортності суб'єктів звернення.

В. Логвінов, М. Мазуркевич, Н. Костенюк, А. Ракша пропонують такі дефініції адміністративного регламенту: це стандартизовані і зафіксовані в документальній формі правила (норми) роботи державного органу влади або його структурних елементів («у вузькому розумінні») чи державного механізму – у більш широкому контексті; організаційно-розпорядчі документи, які надають легітимність й інтегрують процеси, об'єкти і суб'єкти державного управління, що спрямовані на виконання владних повноважень, закріплених певним набором цільових державних функцій [1, с. 36].

Науковим посібником «Концептуальні засади розвитку електронного урядування в Україні», поняття «адміністративний регламент» можна визначити як систему приписів, що описують послідовність дій і рішень для органів виконавчої влади, підрозділів і посадовців. Фактично адміністративний регламент є формою закріплення та формалізації адміністративних процесів в органі влади [2, с. 38].

Зважаючи на багато проблем формування інституту адміністративного регламенту, є актуальною думка російського вченого-адміністративіста А. Тарасова, який зазначає, що досвід реформування державного апарату, зміна принципів його функціонування, а також практика з протидії корупції в системі державного управління показує, що корупція виникає в тих сферах діяльності держави, де статус учасників відносин чітко не визначений, не сформульовані процедури надання державних послуг. Корупція виникає там, де реалізуються виконавчо-розпорядчі, контрольно-наглядові, юрисдикційні та дозвільні функції державного апарату, що викликає необхідність удосконалення адміністративних процедур у діяльності органів державного управління та посадових осіб [3, с. 100].

Що стосується регламентації адміністративних послуг у сфері економіки, то можливо зазначити лише те, що на законодавчому рівні вона абсолютно відсутня, оскільки адміністративні послуги у сфері економіки надаються суб'єктами надання адміністративних послуг безпосередньо, а через центри надання адміністративних послуг можливо отримати лише одну адміністративну послугу у вищезазначеній сфері.

Отже, адміністративний регламент – це нормативно-правовий акт, покликаний на деталізацію та впорядкування діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування задля належного виконання покладених на вищезазначені органи повноважень, що встановлює адміністративні процедури, спрямовані на задоволення потреб фізичних та юридичних осіб.

На підставі вищевикладених визначень можливо виділити головні ознаки поняття « адміністративний регламент»:

- це один із видів нормативно-правового акта;
- результатом прийняття адміністративного регламенту є певне управлінське рішення;
- покликаний на врегулювання публічно-адміністративних відносин;
- метою прийняття є врегулювання, систематизація та упорядкованість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування
- результатом адміністративного регламенту є адміністративна процедура.

Наявність адміністративного регламенту не дає суб'єкту надання адміністративної послуги можливості чинити на власний розсуд (самостійно встановлювати терміни, умови і підстави прийняття рішень, вимагати додаткові документи), що зводить до мінімуму ризик виникнення корупційних проявів.

Також адміністративні регламенти націлені на створення комфортних умов для громадян під час надання адміністративних послуг.

Застосування адміністративних регламентів під час надання адміністративних послуг надасть можливість вирішити такі завдання:

- знизити корупційний прояв під час надання адміністративних послуг та ухвалити відповідні рішення, щодо надання адміністративної послуги;
- установити відповідність проведених дій державних службовців під час надання адміністративних послуг певним вимогам;
- посилити контроль суспільства над діяльністю органів влади та органів місцевого самоврядування.

У свою чергу, адміністративний регламент під час надання адміністративних послуг у сфері економіки – це нормативно-правовий акт, що закріплює послідовний комплекс дій суб'єктів надання адміністративних послуг, уживання яких направлене на якісне, своєчасне надання адміністративної послуги у сфері економіки суб'єктам звернення.

У широкому значенні, адміністративний регламент надання адміністративної послуги у сфері економіки – це нормативно-правовий акт, що визначає терміни і послідовність дій і / або прийняття рішень суб'єктів надання адміністративних послуг у сфері економіки, що тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення правовідносин або виникнення (ння документованої інформації (документа) у зв'язку з безпосереднім зверненням (заявою) фізичної або юридичної особи з метою реалізації прав, законних інтересів або виконання покладених на них обов'язків відповідно до законодавства України.

Ознаки адміністративного регламенту адміністративної послуги у сфері економіки:

- 1) вони є актами управління;
- 2) містять норми адміністративного права;
- 3) установлюють внутрішню організаційні і внутрішньоуправлінські адміністративні процедури;
- 4) приймаються для досягнення особливих завдань у спеціальному порядку уповноваженими виконавчими органами.

Завдання адміністративних регламентів під час надання адміністративних послуг у сфері економіки:

- забезпечення чіткого переліку допустимих дій, які можуть проводитися суб'єктами надання під час надання адміністративних послуг
- скорочення терміна надання послуг суб'єктам звернення;
- зменшення кількості документів, що подаються суб'єктами звернення для отримання адміністративних послуг у сфері економіки,
- зменшення кількості внутрішніх погоджень;
- установлення вичерпного і чіткого переліку підстав для відмови у наданні послуги;
- упровадження сучасних інформаційних систем в процесі надання адміністративних послуг;
- розширення використання сучасних інформаційних технологій;
- підвищення персональної відповідальності посадових осіб за недотримання норм адміністративного регламенту.

Таким чином, натепер адміністративний регламент може стати єдиним документом, що містить усю необхідну інформацію, передбачену законодавчими актами та підзаконними нормативно-правовими актами, необхідну як для громадян, так і для посадових осіб (терміни, перелік документів, підстави для відмови, відповідальність і порядок оскарження дій (бездіяльності) посадових осіб, контактна інформація, стандарт комфортності та ін.).

Наявність адміністративного регламенту не дає суб'єкту надання адміністративної послуги можливості чинити на власний розсуд (самостійно встановлювати терміни, умови і підстави прийняття рішень, вимагати додаткові документи), що зводить до мінімуму ризик виникнення корупційних проявів.

Із вищенаведеного можна окреслити типову модель адміністративного регламенту адміністративної послуги у сфері економіки. Така модель повинна бути ефективною та зручною як для суб'єктів надання адміністративних послуг, так і для суб'єктів звернення: фізичних осіб, фізичних осіб-підприємців, юридичних осіб. Типова модель адміністративного регламенту має містити доступну інформацію під час ознайомлення з якою стане зрозумілим порядок, строки, місце та умови надання адміністративної послуги. Основним, що має містити регламент адміністративної послуги – це вичерпний перелік суб'єктів, що уповноважені здійснювати її надання.

Важливим для споживача послуг є інформація про вичерпний перелік документів, необхідних для отримання послуги, інформація про максимально допустимі строки та порядок стягнення адміністративного збору за надання адміністративної послуги. Вищенаведені елементи є загальними для адміністративного регламенту, що стосується адміністративних регламентів для адміністративних послуг у сфері економіки, доцільно описати типову модель такого регламенту для вищезазначених послуг.

Адміністративний регламент умовно можливо поділити на три взаємопов'язаних між собою складники, що буде об'єднувати загальні положення надання адміністративних послуг у сфері економіки, інша частина буде закріплювати основні умови, за умов дотримання яких адміністративна послуга може бути надана (перелік документів, контактна інформація суб'єктів надання адміністративних послуг, можливість отримання консультацій, вимоги до місць надання послуг) та положення, що будуть закріплювати адміністративні процедури (детальний опис послідовності дій під час надання адміністративної послуги, зокрема в графічному і схематичному вигляді, може бути відображено в додатках до адміністративного регламенту).

Важливим під час розроблення та подальшого впровадженні на практиці адміністративного регламенту адміністративної послуги є законодавчо закріплена можливість проведення незалежного дослідження норм адміністративного регламенту з точки зору отримання можливого позитивного ефекту, а також із метою попередження негативних наслідків реалізації положень адміністративних регламентів для населення.

Цікавим було б упровадження процедури експертного дослідження проектів адміністративних регламентів, яке б могли б проводити громадяни особисто в ініціативному порядку.

Для отримання висновків за результатами експертного дослідження проекти адміністративних регламентів розміщуються на офіційних веб-сайтах розробників адміністративного регламенту.

Розробник адміністративного регламенту має прореагувати належним чином на кожну пропозицію викладену в експертному висновку і прийняти відповідне рішення, за яким або включити пропозиції до проекту адміністративного регламенту, або надати коментар до пропозиції, що з певних підстав не може бути включена до переліку адміністративного регламенту. Однак за розробниками адміністративних регламентів потрібно буде залишити право, за яким у разі ненадходження висновку експертного дослідження в термін, відведений для його проведення, адміністративний регламент може бути затверджений.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що впровадження адміністративних регламентів надання адміністративних послуг у вигляді нормативно-правових актів свідчить про те, що відносини з державному обслуговування належать до сфери публічного правового регулювання, а регламентування державного обслуговування сьогодні об'єктивно потребує якнайшвидшої систематизації, яка повинна бути випереджальною щодо всіх інших змін.

Сьогодні недостатнім виглядає сформований порядок адміністративної регламентації, коли окремі норми включаються на законодавчі акти залежно від необхідності, з окремих питань. Багато питань визначення порядку діяльності встановлюються самими суб'єктами надання адміністративних послуг. Давно відома істина: ніхто не може бути суддею у власній справі. Однак склався порядок регулювання адміністративної діяльності, побудований так, що суддею у власній справі стає сам суб'єкт надання адміністративних послуг.

Адміністративна регламентація повинна призвести до формування регламентного права, покликаного розімкнути порочне коло саморегулювання публічної адміністрації та залучити громадян до активного контролю за її діяльністю.

Література:

1. Логвінов В., Мазуркевич М., Костенюк Н., Ракша А. Регламентация административной деятельности государственных органов власти. Сборник научных работ «Эффективность государственного управления». 2011. Вып. 29. С. 34–41.
2. Концептуальні засади розвитку електронного урядування в Україні / за ред. А.І. Семенченко. 2009. 82 с. URL: <http://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Kontseptualni-zasadi-rozvitku-elektronnogo-uryaduvannya-v-Ukrayini.pdf>
3. Тарасов А. Административные регламенты и поведение мониторинга их исполнения // Организационно-правовые проблемы борьбы с коррупцией в современных условиях развития общества. Санкт-Петербург, 2010. С. 106.

СУДОВИЙ ЗБІР У ПОДАТКОВИХ СПОРАХ ЯК ФАКТОР ОБМЕЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Пряміцин К. Ю.,

аспірант кафедри господарського та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади закріплюється Конституцією України та міжнародними нормативно-правовими актами, які ратифіковані Верховною Радою України.

Держава не достатньою мірою забезпечує принцип верховенства права, про що свідчить практика ЄСПЛ. В останні роки в Україні з'явилася суттєва перешкода в доступі до правосуддя для платників податків, необґрунтовано визначено завеликі ставки судового збору, чим завдається непоправна шкода авторитету держави, нівелюється поняття адміністративного судочинства як захисту осіб від неправомірних рішень, дій та бездіяльності державних органів і їх посадових осіб.

Право каждого на обжалование в суде решений, действий или бездействия органов государственной власти закрепляется Конституцией Украины и международными нормативно-правовыми актами, которые ратифицированы Верховной Радой Украины.

Государство не в достаточной степени обеспечивает принцип верховенства права, о чем свидетельствует практика ЕСПЧ. В последние годы в Украине появилась существенная помеха в доступе к правосудию для налогоплательщиков, необоснованно определены слишком высокие ставки судебного сбора, чем наносится непоправимый вред авторитету государства, нивелируется понятие административного судопроизводства как защиты лиц от неправомερных решений, действий и бездействия государственных органов и их должностных лиц.

The right of everyone to appeal in court decisions, actions or inactivity of state authorities, local self-government bodies, officials and officers is enshrined in Article 55 of the Constitution of Ukraine and in a number of international normative legal acts, ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine.

The state does not sufficiently ensure the rule of law, as evidenced by the practice of the ECtHR. In recent years, Ukraine has faced a significant impediment to access to justice for taxpayers, unreasonably determined excessive rates of court fees, which causes irreparable damage to the authority of the state, the concept of administrative justice is offset as the protection of individuals from unlawful decisions, actions and inactivity of state bodies and their officials.

Ключові слова: судовий збір, адміністративне судочинство, податкові спори, принцип доступності правосуддя, платники податків.

Право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб закріплюється статтею 55 Конституції України та вважається одним із невід'ємних прав людини і громадянина [5]. Це право закріплене у ряді інших нормативно-правових актів, зокрема міжнародних, які ратифіковані Верховною Радою України. Одним із таких є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року (ратифікована 17.07.1997 року). У статті 6 Конвенції передбачене право кожного на справедливий розгляд його справи, що забезпечує можливість реалізувати вказане право без будь-яких перепон чи ускладнень [1].

Як зауважили Н.О. Васюк та М.Г. Ружкова, ратифікувавши Конвенцію, Україна зробила свій історичний вибір, взявши за мету побудову демократичної, соціальної, правової держави. Верховенство права, яке забезпечується національною правовою системою і міжнародним судовим механізмом захисту прав людини, є основою побудови громадянського суспільства [20, с. 119].

Держава не достатньою мірою забезпечує принцип верховенства права, про що свідчить практика Європейського суду з прав людини у справах про оскарження дій та рішень контролюючих органів України (ЄСПЛ). Прикладом такої справи є справа «Шокін проти України». В останні роки в Україні з'явилася суттєва перешкода в доступі до правосуддя для платників податків, необґрунтовано визначено завеликі ставки судового збору, чим завдається непоправна шкода авторитету держави та державних органів, зовсім нівелюється поняття адміністративного судочинства як захисту осіб від неправомірних рішень, дій та бездіяльності державних органів і їх посадових осіб [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній українській науці питанню судового збору в адміністративних справах приділено увагу таких учених-правників, як Н.О. Васюк, Е.Л. Тригубов, І.В. Висіцька, О.В. Зварич, Г.Я. Тріпутьський, Ю.О. Ковальова, Є.В. Дмитренко, В.В. Комаров, К.І. Малишев, В.К. Пучинський.

Проте варто зауважити, що це питання у їхніх роботах досліджувалося лише на теоретичному рівні пізнання, тому не можна вважати, що воно достатньою мірою охопило цю проблему, адже з практичного боку вона дослідженою майже не була.

Зважаючи на це, **метою статті** є практичний аналіз законодавства України та розроблення пропозицій про внесення змін до нормативно-правових актів, що регулюють порядок сплати судового збору як умови доступу до правосуддя в адміністративному процесі для відновлення порушених прав платників податків.

Основні результати дослідження. В результаті багатьох політичних перетворень, реформувань судової влади та суспільних трансформацій в Україні відокремили судовий збір від інших видів держмита у 2006 році, включивши поняття «судовий збір» окремим 27-им пунктом до ст. 14 «Загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі)» Закону України «Про систему оподаткування» [8]. З огляду на вищесказане О.В. Зварич визначає судовий збір як частину державного мита, яке сплачується з позовних заяв, наданих до судів різних інстанцій [18, с. 59]. Сам термін «судовий збір» вживався у Кодексі адміністративно судочинства України ще у 2005 році як один із видів судових витрат [6]. У Декреті Кабінету Міністрів України «Про державне мито» на той момент визначався єдиний розмір судового збору при майнових та немайнових спорах (законодавець їх не розділяв) в адміністративному судочинстві, що належною мірою забезпечувало доступність суб'єктів навіть малого бізнесу до захисту їхніх прав у суді. Судовий збір становив 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян для скарг за неправомірні дії органів державного управління і службових осіб, що ущемляють права громадян. Тобто судовий збір був фіксований і не залежав від ціни позову [9].

На цьому реформування доступності правосуддя в розглядуваній сфері не завершилося: вже у 2011 році був прийнятий Закон України «Про судовий збір», який є чинним сьогодні. Він визначає поняття «судовий збір» наступним чином: «судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень, передбачених цим Законом. Судовий збір включається до складу судових витрат» [7]. У цьому Законі зазначалися уже нові розміри судового збору, до того ж розміри ставок судового збору встановили вже окремо для адміністративного позову, чого раніше не було. Судовий збір для адміністративного позову майнового характеру був встановлений у розмірі 1 відсотку розміру майнових вимог, але не менше 0,1 мінімальної заробітної плати та не більше 2-х мінімальних заробітних плат. Для адміністративного позову немайнового характеру судовий збір становив 0,03 розміру мінімальної заробітної плати, що також ніяк не обмежувало платників податків, права яких порушені, у відновленні їхніх прав у судовому порядку.

Але вже у кінці 2015 року законодавець вирішив поповнювати державний бюджет за рахунок платників податків (юридичних осіб), які намагаються захистити свої права в адміністративному судочинстві, виключивши при цьому граничний максимальний розмір судового збору в майнових спорах під час оскарження незаконних дій, бездіяльності або рішень посадових осіб контролюючих органів. Юридичні особи, що подавали такі позови, повинні були сплатити судовий збір у розмірі 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 мінімальної заробітної плати.

Після внесення останніх змін 28.08.2018 року до Закону України «Про судовий збір» юридичною особою сплачується судовий збір, що становить 1,5 відсотка ціни позову, але не менше, ніж 1 прожитковий мінімум для працездатних осіб і не більше 350 прожиткових мінімумів для працездатних осіб [6]. Останні зміни сприяють тому, що більшість платників податків, що потребують судового захисту своїх прав та інтересів, мають проблеми зі зверненням до суду через те, що не мають змоги одразу сплатити судовий збір, бо податкові повідомлення-рішення інколи сягають мільйонних сум і сплата судового збору є практично неможливою для платників податків. Про це свідчить статистика, що опублікована на сайті «Судової влади України». У 2015 році в окружних адміністративних судах було розглянуто 176 259 справ, а вже у 2016 році – 114 914 справ, що менше на 35%. Тобто значно знизилася кількість розглянутих справ, як і рівень доступності судочинства в Україні [21].

Доведемо це твердження на прикладі реальних судових справ, які розглядалися у 2006, 2012 та 2017 роках.

Передусім розглянемо справу № 41/340а від 21.12.06 р. за позовом Закритого акціонерного товариства «Центральна збагачувальна фабрика «Вуглегірська» до Єнакіївської об'єднаної державної податкової інспекції про скасування податкових повідомлень-рішень. Господарський суд Донецької області у цій справі постановив задовольнити позовні вимоги про скасування податкових повідомлень-рішень та присудити з Державного бюджету України на користь Закритого акціонерного товариства «Центральна збагачувальна фабрика «Вуглегірська» витрати по сплаті судового збору

у сумі 3,40 грн [23]. Судовий збір, як ми бачимо, еквівалентний 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Варто також зауважити, що у 2006 році розглядалося лише 2 726 справ про оскарження рішень контролюючих органів [13].

Миколаївський окружний адміністративний суд у справі № 2а-1025/12/1470 від 30.05.2012 р. за позовом Відкритого акціонерного товариства «Племзавод Шляховий» до Державної податкової служби України про скасування податкового повідомлення-рішення прийняв рішення на користь позивача, скасувавши рішення Державної податкової служби України та стягнувши з Державного бюджету України на користь Відкритого акціонерного товариства «Племзавод Шляховий» 32 гривні 19 копійок, що дорівнює 0,03 розміру мінімальної заробітної плати, в рахунок відшкодування сплаченого судового збору [24]. У 2012 році було розглянуто 35 984 справ про оскарження рішень контролюючих органів [14]. Саме в цей час, на нашу думку, існувало найоптимальніше законодавство для платників податків, що захищали свої права та інтереси в суді. Адже судовий збір був фіксований, справи про оскарження дій контролюючих органів прирівнювалися до немайнових, а податкове законодавство 01.01.2011 року було систематизоване та зведене у Податковий кодекс України, що заповнило деякі прогалини у регулюванні податкових відносин.

01 листопада 2017 р. Сумський окружний адміністративний суд розглянув справу № 818/1457/17 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «А-Муссон» до Державної фіскальної служби України, третя особа – Головне управління ДФС в Сумській області про визнання дій протиправними та скасування рішення. Суд постановив визнати протиправними дії ДФС України, скасувати рішення ДФС України, стягнути на користь товариства з обмеженою відповідальністю «А-Муссон» витрати зі сплати судового збору в сумі 1 684,00 грн з державного бюджету [25]. Порівняно з 2012 роком, у 2017 році справ про оскарження дій та рішень контролюючих органів було значно менше – 19 833 [15]. Звісно, можна припустити, що це пов'язано із законністю дій та рішень контролюючих органів, які не потрібно було оспорювати. Проте, на нашу думку, підприємці не захищають свої інтереси у судовому порядку через великий судовий збір. Як видно з прикладів, у 2006 році позивач сплатив 3,40 грн, у 2012 році – 32,19 грн, а у 2017 – 1 684,00 грн. Відповідно, у 2017 році позивачу довелося оплачувати суму судового збору, що у 495 разів більша, ніж сума, яку потрібно було б сплатити у 2007 році і у 52 рази більша за судовий збір у 2011 році. Але тут необхідно уточнити, що у 2017 році фіксованої суми судового збору не було, адже з 2012 р. позови про оскарження рішень та дій контролюючих органів вважаються майновими, тобто судовий збір складає відсоток від ціни позову.

Цей підхід з'явився у роз'ясненні, що було надане Листом Вищого адміністративного суду України від 18.01.2012 р. № 165/11/13-12: «З огляду на викладене адміністративними позовами майнового характеру є вимоги щодо протиправності рішень про визначення грошових зобов'язань платників податків, про зменшення суми бюджетного відшкодування з податку на додану вартість, про стягнення адміністративно-господарських та інших штрафних санкцій тощо». Вищий адміністративний суд України аргументував це тим, що зі змісту рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовтня 2010 року у справі «Шокін проти України» вбачається, що збільшення податковим органом зобов'язань особи з податку є втручанням до його майнових прав, а тому справи такого характеру впливають на майновий склад позивача і їх можна віднести до майнових [12]. Надалі судова практика досить глибоко сприйняла цей підхід із оцінки справ щодо оспорювання рішень контролюючих органів як майнових спорів, що закріпився рішеннями судів усіх інстанцій. Але платники податків не мали сенсу оскаржувати його, адже існувала досить прийнятна максимальна межа судового збору.

У Постанові Пленуму ВАС України від 05.02.2016 р. вказано, що «до позовних заяв немайнового характеру необхідно відносити вимоги, які не підлягають вартісній оцінці». Ми дотримуємося тієї позиції, що позови, які мають на меті визнання незаконним акту органу державної влади, не ставлять перед судом вимоги, що підлягають вартісній оцінці [11]. Тобто, по суті, позови такого характеру подають з метою перевірки правильності та законності дій і рішень контролюючих органів, а не реалізації майнових інтересів платників податків. Тому ми вважаємо, що трактування позовів щодо протиправності рішень про визначення грошових зобов'язань платників податків як майнових є неправильним.

Довести сказане вище можна з допомогою аналізу справи Європейського суду з прав людини «Феррадзіні проти Італії» від 12.07.2001, де доведено те, що спори про оскарження дій і рішень контролюючих органів є немайновими. У рішенні Суду висловлено таку позицію: «Безсумнівно, у податковому провадженні вирішуються матеріальні інтереси, але просте доведення, що спір має «матеріальний» характер, не є саме по собі достатнім для визнання застосовності пункту 1 статті 6 у контексті положення, яке стосується цивільних обвинувачень. Стосовно держави чи підконтрольних їй органів можуть існувати «матеріальні» обов'язки, які для цілей пункту 1 статті 6 мають розглядатися як такі, що належать виключно до сфери публічного права і тому не охоплюються поняттям «цивільних прав і обов'язків» [4].

Тобто в справі «Феррадзіні проти Італії» судді Європейського суду з прав людини вважають, що провадження не стає цивільним лише на підставі того, що в ньому порушене питання фінансового

чи економічного характеру. Тому можна зазначити, що неправильно відносити спір до справ цивільного характеру, не звертаючи достатньо уваги на саме походження спору, підґрунтя якого часто є податковим.

Також судді ЄСПЛ, оцінюючи факти справи «Креуз проти Польщі», висловили позицію, що необхідно забезпечити належний баланс між інтересами держави у стягненні судових зборів за розгляд позовів, з одного боку, та інтересом позивача у відстоюванні свого позову в суді, з другого боку. Збір, який вимагався від заявника за розгляд його справи, був надмірним. Внаслідок цього він утримався від позову, і його справу так і не було розглянуто судом. Це, на думку Суду, завдало шкоди самій суті права на доступ до суду заявника [2].

Навіть більше, у рішенні у справі «Мірагаль Есколано та інші проти Іспанії» від 13.01.2000 р. ЄСПЛ зазначив, що надто суворе тлумачення внутрішніми судами процесуальної норми позбавило заявників права доступу до суду і завадило розгляду їхніх позовних вимог. Це визнано порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [16].

На основі того, що спори про визнання дій та рішень контролюючих органів відносять до майнових, спостерігається часте порушення прав платників податків контролюючими органами. Це пов'язано з тим, що під час перевірки, складання акту, його підписання та винесення рішення його представники відчують, що покарання за їхні незаконні дії та рішення не буде, що призводить до необґрунтованих висновків і, як наслідок, беззаконня. ДФС можна сказати навіть хвалиться в своїх офіційних повідомленнях тим, що основним порушенням, що допускали перевірені платники податків, було завищення податкового кредиту та витрат «внаслідок їх формування за операціями із «сумнівними» суб'єктами господарювання» [17].

Причому таке поняття навіть відсутнє в законодавстві. Зрозуміло, що в практиці податкового контролю крупного підприємства, ніж монотонно перевіряти кожну операцію, значно простіше, знайшовши в своїй базі якусь (не завжди підтверджену) інформацію про такого ж крупного контрагента, без чітких законодавчих критеріїв кваліфікувати його як сумнівного і донарахувати на цій підставі кілька мільйонів гривень податків. Адже це саме платнику податків, а не контролюючим органам доведеться шукати десятки й сотні тисяч гривень на оскарження рішень.

Варто також зауважити, що основна функція адміністративних судів полягає у захисті громадян від держави, але судовий збір у розмірі до 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб ніяк не сприяє доступності до такого судового захисту, а швидше стоїть йому на заваді, що суперечить принципам адміністративного судочинства та судочинства України загалом.

У Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних і кримінальних справах» дається така дефініція поняття «судовий збір»: «Судові витрати – передбачені законом витрати (грошові кошти) сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, понесені ними у зв'язку з її розглядом та вирішенням, а у випадках їх звільнення від сплати – це витрати держави, які вона несе у зв'язку з вирішенням конкретної справи» [10]. Отже, за логікою судовий збір не може бути більшим, ніж реальні витрати суду на розгляд справи. Також у Постанові зазначено, що повинен бути дотриманий належний баланс між інтересами держави у стягненні судового збору за розгляд справ, з одного боку, та інтересами позивача (заявника) щодо можливості звернення до суду, з другого боку. У справах про оскарження рішень органів Державної фіскальної служби України такий баланс явно не дотримується. Тобто держава, по суті, заробляє на громадянах, що з нею судяться.

Виникають також запитання з приводу того, що судовий збір для розгляду справ в апеляційній та касаційній інстанціях значно більший, ніж для розгляду справ у першій інстанції. За Законом України «Про судовий збір» за подання до адміністративного суду апеляційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до апеляційної скарги на рішення суду, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, сплачується 150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги, при поданні касаційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до касаційної скарги на рішення суду – 200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви [7]. По суті, ці кошти повинні забезпечувати функціонування судів, але держава наживається на платниках податків. Навіть більше, державі вигідно, коли з нею судяться.

Розглянемо для прикладу справу № 820/5076/17, що розглядалася у першій, апеляційній і касаційній інстанціях. 08 листопада 2017 р. було відкрито провадження в адміністративній справі, а вже 29 листопада 2017 р. Харківський окружний адміністративний суд постановив скасувати наказ Головного управління Державної фіскальної служби України у Харківській області № 6185 від 27.10.2017р. [27]. На зазначену постанову суду 05.12.2017 Головним управлінням ДФС у Харківській області подано апеляційну скаргу.

25 січня 2018 р. Харківський апеляційний адміністративний суд ухвалив відкриття апеляційного провадження за апеляційною скаргою Головного управління ДФС у Харківській області на постанову

Харківського окружного адміністративного суду від 29.11.2017р. по справі № 820/5076/17 за позовом Приватного виробничого підприємства «Квадро» до Головного управління ДФС у Харківській області про визнання дій незаконними. 06 березня 2018 р. апеляційну скаргу Головного управління ДФС у Харківській області задовольнили [26].

3 квітня 2018 р. Верховний Суд ухвалив рішення про відкриття касаційного провадження за касаційною скаргою ПВП «Квадро» на постанову Харківського апеляційного адміністративного суду від 06.03.2018 у справі № 820/5076/17 за позовом ПВП «Квадро» до Головного управління Державної фіскальної служби у Харківській області. 5 червня 2018 р. Верховний суд постановив касаційну скаргу Приватного виробничого підприємства «Квадро» залишити без задоволення, а постанову Харківського апеляційного адміністративного суду від 6 березня 2018 року у справі № 820/5076/17 залишити без змін [22].

Зважаючи на вищесказане, можна зробити висновок, що тривалість розгляду певних справ у судах першої, апеляційної і касаційної інстанцій – різна, проте здебільшого ця різниця просто мінімальна. Обсяг роботи в першій інстанції більший, бо суд досліджує всі докази, апеляція ж і касація зазвичай доказів не досліджують. У першій інстанції практично ніколи за одне засідання справу не розглядають, а в апеляційній і касаційній інстанціях – майже завжди. З огляду на це ми вважаємо стягнення різних судових зборів за звернення до судів різних інстанцій недоречним. Тому попередній висновок про те, що суд наживається на платниках податків, підтвердився. На нашу думку, судова система зможе функціонувати і без такого великого розміру судового збору, адже по суті судовий збір не є джерелом фінансування судів, а лише відшкодуванням витрат понесених судами у зв'язку з розглядом та вирішенням справ.

Таким чином, правосуддя в Україні значно подорожчало, а значить стало менш доступним для більшості громадян України. До того ж це проявляється не лише в істотному підвищенні ставок судового збору, а й значному розширенні об'єктів, за якими він сплачується [19].

Висновки та пропозиції. Судова практика із кваліфікування судових спорів із оскарження рішень контролюючих органів щодо донарахування податків і зборів та застосування штрафних санкцій у сфері оподаткування як майнових спорів, із застосуванням відповідних завищених розмірів судового збору, має бути оцінена вкрай негативно. Високі ставки судового збору знижують рівень доступу до правосуддя і в результаті знижують авторитет судової влади та довіру до суду і контролюючих органів, що врешті решт не сприяє формуванню правової держави та правової культури платників податків.

Таким чином, необхідно якнайшвидше усунути очевидні законодавчі перешкоди для здійснення правосуддя, переглянувши практику застосування інституту ціни позову до адміністративних справ.

Для забезпечення законності і доступу до правосуддя в Україні, на нашу думку, необхідні такі зміни у законодавстві:

- насамперед необхідно внести зміни до Закону України «Про судовий збір», виключивши з пункту 3 частини 2 статті 4 поняття «адміністративного позову майнового характеру» і розміри судового збору для нього. Вбачається, що майнові спори можуть існувати лише у господарських та цивільних справах, але аж ніяк не в адміністративних. Навіть у тих випадках, коли йдеться про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю контролюючого органу, відповідні відносини залишаються публічно-правовими;

- іншим способом виправлення проблеми є доповнення статті 4 пункту 2 Закону «Про судовий збір» прямою нормою, що відносила б податкові спори з оскарження рішень, дій та бездіяльності контролюючих органів до позовних вимог немайнового характеру;

- слід прирівняти в пункті 3 частини 2 статті 4 Закону України «Про судовий збір» розмір судового збору за подання до адміністративного суду апеляційної чи касаційної скарги. При цьому для оскарження рішень, дій та бездіяльності контролюючих органів варто встановити судовий збір на рівні судового збору в немайнових спорах у першій інстанції – у розмірі 1 прожиткового мінімуму для працездатних осіб для юридичних осіб і суб'єктів владних повноважень та 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб для фізичних осіб;

- доцільно законодавчо закріпити персональну відповідальність посадових осіб контролюючих органів щодо прийняття необґрунтованих рішень про донарахування податкових зобов'язань або накладення штрафу на платників податків, що значно знизить кількість звернень платників за захистом своїх прав до суду.

Отже, на нашу думку, для забезпечення прав людини, що гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Конституцією України, необхідно якнайшвидше удосконалити законодавство України. Адже доступне правосуддя – основа правової держави, якою має стати Україна.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950 / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 22.10.2018).
2. Справа «Креуз проти Польщі» (CASE OF KREUZ v. POLAND). Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Справа, Рішення від 19.06.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030 (дата звернення: 22.10.2018).
3. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). Європейський суд з прав людини, Міжнародні суди; Рішення, Справа, Заява від 14.10.2010. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858 (дата звернення: 22.10.2018).
4. Справа «Феррадзіні проти Італії» (Case of Ferrazzini v. Italy) (Заява N 44759/98). Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Міжнародні суди; Справа, Рішення від 12.07.2001. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_167 (дата звернення: 22.10.2018).
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 22.10.2018).
6. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон від 06.07.2005 № 2747-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 22.10.2018).
7. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (дата звернення: 22.10.2018).
8. Про систему оподаткування: Закон України від 25.06.1991 № 1251-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1251-12> (дата звернення: 22.10.2018).
9. Про державне мито: Декрет Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 № 7-93 / Кабінет Міністрів України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/7-93> (дата звернення: 22.10.2018).
10. Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах / Вищий спеціалізований суд; Постанова від 17.10.2014 № 10. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010740-14> (дата звернення: 22.10.2018).
11. Про судову практику застосування адміністративними судами окремих положень Закону України від 8 липня 2011 року № 3674-VI «Про судовий збір» у редакції Закону України від 22 травня 2015 року № 484-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» / Вищий адміністративний суд; Постанова від 05.02.2016 № 2. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002760-16> (дата звернення: 22.10.2018).
12. Щодо адміністративних позовів майнового характеру / Вищий адміністративний суд; Лист від 18.01.2012 № 165/11/13-12. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0165760-12> (дата звернення: 22.10.2018).
13. Аналітичні таблиці щодо стану здійснення правосуддя за 2016 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_tablici_2016 (дата звернення: 22.10.2018).
14. Аналітичні таблиці щодо стану здійснення правосуддя за 2012 рік. Судова влада України. URL: https://ko.arbitr.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/22012 (дата звернення: 22.10.2018).
15. Аналітичні таблиці щодо стану здійснення правосуддя за 2017 рік. Судова влада України. URL: https://ko.arbitr.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/porivn_tabl_17 (дата звернення: 22.10.2018).
16. Дем'як В.М. Судовий збір в контексті доступу до правосуддя. Судова влада України. 2017. URL: <https://vl.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/389308/> (дата звернення: 22.10.2018).
17. ДФС: До плану-графіка перевірок на 2018 рік включено 5,5 тис. платників податків. Прес-служба Державної фіскальної служби України. 2018. URL: <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/322706.html> (дата звернення: 22.10.2018).
18. Зварич О.В. Судовий збір в Україні: проблеми та перспективи. Податкова політика. 2013. № 2. С. 59–70.
19. Колосов Р.В. Тариф на правосуддя або правосуддя для обраних (науково-практичний коментар Закону України «Про судовий збір»). Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. 2015. № 9-10. С. 94–100.
20. Васюк Н.О., Рожкова М.Г. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як обов'язковий міжнародний договір про систему наднаціонального контролю за дотриманням прав людини. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 13. С. 117–119.
21. Поліщук А. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2016 році URL: https://court.gov.ua/userfiles/file/DSA/DSA_2017_all_docs/TRAVEN_17/ogl_2016_copy.pdf (дата звернення: 22.10.2018).
22. Постанова Верховного Суду у справі № 820/5076/17: Адміністративні справи; Старі категорії (адм); реалізації податкового контролю. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74488360> (дата звернення: 22.10.2018).

23. Постанова Господарського суду Донецької області № 41/340а: Господарські справи; Старі категорії; Спір про визнання акта недійсним, документ, що оспорується, видано;; Держ.податковою адміністрацією або її територіальним органом; Сплата ПДВ. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/322285> (дата звернення: 22.10.2018).
24. Постанова Миколаївського окружного адміністративного суду у справі № 2а-1025/12/1470: Адміністративні справи; Справи зі спорів з приводу реалізації податкової політики та за зверненнями податкових органів із деякими видами вимог, зокрема зі спорів щодо;; URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25078604> (дата звернення: 22.10.2018).
25. Постанова Сумського окружного адміністративного суду у справі № 818/1457/17: Адміністративні справи; Справи зі спорів з приводу реалізації податкової політики та за зверненнями податкових органів із деякими видами вимог, зокрема зі спорів щодо;; адмін URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70056843> (дата звернення: 22.10.2018).
26. Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду у справі № 820/5076/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72619887> (дата звернення: 22.10.2018).
27. Постанова Харківського окружного адміністративного суду у справі № 820/5076/17: Адміністративні справи; Старі категорії (адм); реалізації податкового контролю. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70672115> (дата звернення: 22.10.2018).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ В УКРАЇНІ

Стасюк О. Л.,
кандидат юридичних наук, здобувач
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України

Статтю присвячено дослідженню адміністративно-правового забезпечення реалізації правозахисної функції органами судової влади. Наголошено, що серед функцій органів судової влади пріоритетною є правозахисна. Аргументовано, що правозахисна та правоохоронна функції – це дві окремі функції органів судової влади. Розкрито сутність адміністративно-правового забезпечення органів судової влади у сфері реалізації правозахисної функції держави. Наведено правові проблеми адміністративно-правового регулювання діяльності органів судової влади щодо захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина та сформульовано шляхи їх вирішення.

Статья посвящена исследованию административно-правового обеспечения реализации правозащитной функции органами судебной власти. Отмечено, что среди функций органов судебной власти приоритетной является правозащитная. Аргументировано, что правозащитная и правоохранительная функции – это две отдельные функции органов судебной власти. Раскрыта сущность административно-правового обеспечения органов судебной власти в сфере реализации правозащитной функции государства. Приведены правовые проблемы административно-правового регулирования деятельности органов судебной власти по защите прав, свобод и законных интересов человека и гражданина и сформулированы пути их решения.

The article is devoted to the study of administrative and legal support for the implementation of the human rights function by the judicial authorities. It is noted that among the functions of the bodies of the judiciary the priority is human rights. It is argued that human rights and law enforcement functions are two separate functions of the judiciary. The essence of administrative and legal support of judicial authorities in the sphere of realization of the human rights function of the state is disclosed. The legal problems of the administrative and legal regulation of the activities of judicial authorities on the protection of rights, freedoms and legitimate interests of man and citizen are given, and ways for their solution are formulated.

Ключові слова: правозахисна функція, адміністративно-правове забезпечення, органи судової влади, судова система, права та свободи людини і громадянина, держава.

Постановка проблеми. Одним із найефективніших механізмів захисту прав, свобод і законних інтересів суспільства і держави, що функціонує в усіх розвинутих країнах світу, є діяльність органів судової влади. Здійснення судами правозахисної функції вимагає належного адміністративно-правового забезпечення діяльності. Залежно від того, наскільки повно та чітко визначено адміністративно-правові засади діяльності органів судової влади, залежить і ефективність захисту прав, свобод і законних інтересів суспільства і держави. Саме тому сьогодні однією з найактуальніших проблем розбудови правової держави в Україні є формування ефективного адміністративно-правового забезпечення судової системи як невід'ємного складника вітчизняної правозахисної системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми адміністративно-правового забезпечення судової гілки влади аналізувались у працях таких вітчизняних учених-адміністративістів, як В. Авер'янов, Ю. Битяк, В. Білоус, О. Безпалова, І. Бородін, В. Гаращук, В. Галунько, І. Голосніченко, Л. Гончар, О. Гуцалюк, А. Іванищук, Р. Ігонін, Н. Квасневська, В. Колпаков, І. Коліушко, В. Мащук, Р. Мельник та ін. Однак в умовах реформування вітчизняної судової системи, розвитку та оновлення законодавчої бази, стан адміністративно-правового забезпечення функціонування органів судової влади у напрямі реалізації правозахисної функції держави потребує постійного перегляду та аналізу з метою визначення можливих шляхів його удосконалення та оптимізації.

Метою статті є визначення адміністративно-правового забезпечення діяльності органів судової влади у напрямі реалізації правозахисної функції держави, виокремлення правових проблем

щодо захисту прав, свобод і законних інтересів осіб органами судової влади та формулювання шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 6 Конституції України, судова влада, поряд із законодавчою та виконавчою, є самостійною і незалежною гілкою державної влади, яка здійснює свої повноваження у встановлених законодавством правових межах [1]. У ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» установлено, що судова влада здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом [2]. Водночас слід зазначити, що вітчизняне законодавство не містить поняття «судова влада».

Зважаючи на те, що у юридичній літературі існує значна кількість підходів щодо трактування дефініції «судова влада», зосередимо увагу на тих визначеннях, у яких акцент здійснюється на реалізації правозахисної функції держави. Так, Ю. Грошевий під судовою владою розуміє систему незалежних державних органів – судів, які покликані від імені держави здійснювати правосуддя, розв'язувати в судовому порядку правові спори і конфлікти. До поняття судової влади також входить сукупність таких владних повноважень, якими наділений суд із метою відновлення порушеного права і справедливості, застосування засобів державного примусу до осіб, які посягають на інтереси, що охороняються законом [3, с. 129]. На думку І. Петрухіна, судова влада – це самостійна й незалежна гілка державної влади, створена для вирішення на підставі закону соціальних конфліктів між державою й громадянами, самими громадянами, юридичними особами; контролю за конституційністю законів, захисту прав громадян у її взаємовідносинах з органами виконавчої влади та посадовими особами; контролю за дотриманням прав громадян під час розслідування злочинів і проведення оперативно-розшукової діяльності; встановлення найбільш значущих юридичних фактів і станів [4, с. 81]. У свою чергу, Л. Гончар тлумачить дефініцію «судова влада» як відособлену, самостійну та незалежну гілку державної влади, яка представлена такими державними органами, як суди, діяльність яких спрямована на забезпечення та захист законних прав та інтересів людини і громадянина шляхом здійснення правосуддя [5, с. 4].

Наведені вище наукові позиції щодо поняття «судова влада» вказують на те, що однією з основних функцій органів судової влади є захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, яка реалізується у формі здійснення правосуддя. Це підтверджується і конституційним принципом, закріпленим у ст. 55 Конституції України, у якій наголошується, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина судом дозволяє обґрунтовано вважати характер впливу судової системи на суспільні відносини владним (доведення існування судової влади) [6, с. 167]. Отже, органи судової влади є складником системи суб'єктів реалізації правозахисної функції держави.

Незважаючи на те, що правозахисна функція органів судової влади є пріоритетною, у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» не йдеться про забезпечення реалізації захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Ця функція відсутня в статтях, присвячених повноваженням судів, та у ст. 2, у якій лише зазначено, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [2].

Необхідно зазначити, що деякі науковці правозахисну функцію органів судової влади розглядають у межах правоохоронної. О. Безпалова вважає, що у широкому сенсі зміст правоохоронної функції судової влади полягає у захисті суб'єктивного права від імовірного порушення в майбутньому, який здійснюється шляхом забезпечення права, охорони від можливого порушення. Якщо права вже були порушені, судовими органами вживаються заходи щодо захисту шляхом відновлення (вузьке трактування). Зазначені дії у цьому випадку вже становлять зміст правозахисної функції судової влади, яка існує в рамках правоохоронної функції [7, с. 330]. Неоднозначною є і позиція Н. Чабан, яка визначає два типи судового захисту прав і свобод людини і громадянина: 1) захист порушеного суб'єктивного права, що здійснюється шляхом відновлення права. Цей тип є змістом правозахисної функції судової влади; 2) захист суб'єктивного права від імовірного порушення в майбутньому, який здійснюється шляхом забезпечення права, охорони від можливого порушення. Цей тип є змістом правоохоронної функції судової влади. Ці два типи разом складають єдину комплексну провідну функцію судової влади – захист прав і свобод людини і громадянина. І саме з цієї точки зору суд можна вважати як правозахисним, так і правоохоронним органом [6, с. 170].

На наш погляд, правозахисна та правоохоронна функції – це дві окремі функції органів судової влади. Визначальним у вирішенні цього питання є відмежування таких категорій, як «захист» та «охорона», оскільки саме вони застосовуються в одному значенні правозахисної та правоохоронної функцій. Охорону можна розглядати системою законодавчо встановлених матеріальних правових гарантій, а також діяльність уповноважених на те органів щодо їх реалізації з метою запобігання порушенням норм чинного законодавства. У свою чергу, захист прав – це сукупність заходів орга-

нізаційно-правового характеру, що реалізуються компетентними державними органами та організаціями, яким таке право надано чинним законодавством, у межах юридичного процесу (юридичних процедур) з метою відновлення порушеного права, усунення перешкод у його реалізації, усунення реальної загрози порушення суб'єктивних прав протиправними діями, а також із метою застосування до порушника заходів правового примусу [8, с. 81].

Отже, правозахисна функція – це окрема функція органів судової влади, яка здійснюється тоді, коли були порушені права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, права та законні інтереси юридичних осіб, інтереси держави, та існує нагальна потреба у захисті. Оскільки права людини і громадянина реалізуються через визначену державною владою юридичну процедуру, вони потребують судового захисту за таких умов: 1) у разі примусового недопущення суб'єкта певного права до такої процедури державними органами або іншими особами; 2) у разі зовнішньої деформації процедури під час її застосування (проходження) суб'єктом права (з такими ж наслідками); 3) у разі відсутності позитивних для суб'єкта права наслідків проходження процедури [6, с. 169].

Важливу роль у процесі реалізації органами судової влади правозахисної функції держави відіграє належне адміністративно-правове забезпечення такої діяльності.

Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів судової влади у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина спрямоване на створення належних умов для ефективної реалізації правозахисної функції та окреслюється такими межами: інститутом адміністративних процедур щодо надання адміністративних послуг у системі судової влади; визначенням адміністративно-правового статусу суддів; організаційно-кадровою роботою в системі судової влади, зокрема добору, призначення, звільнення, відставки суддів, і суддів, які перебувають на адміністративних посадах, притягнення до адміністративної відповідальності, заміщення вакантних посад державних службовців апарату судів, призначення, звільнення та дисциплінарної відповідальності; адміністративно-правових аспектів навчання суддів (первинного й перепідготовки) та апарату суду; визначення організаційно-правових повноважень суддів, які обіймають адміністративні посади; забезпечення адміністративного контролю у сфері судочинства; адміністративно-правового забезпечення особистого прийому громадян у системі судової гілки влади; взаємодії зі ЗМІ, висвітлення діяльності судової влади на інтернет-ресурсі, доступу громадян до публічної інформації в системі судової влади; організаційно-правових аспектів діяльності суддівського самоврядування; забезпечення охорони адміністративних приміщень судів, підтримання в них правопорядку, особистої недоторканності суддів і членів родин; особливостей заохочення й дисциплінарної відповідальності суддів і державних службовців апарату судів; здійснення матеріально-технічних операцій у системі судової гілки влади; особливостей адміністративної відповідальності у сфері діяльності судів [9, с. 122–123].

За останні роки з метою прискорення процесу реформування судової системи було започатковано реалізацію низки державних програм та прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на ефективне функціонування органів судової влади у сфері реалізації правозахисної функції держави. Однак слід констатувати, що багато питань, пов'язаних з адміністративно-правовим забезпеченням діяльності органів судової влади у напрямі захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, залишились ще не вирішеними. Це стосується адміністративно-правового забезпечення незалежності суддів, призначення, підбору, добору, підвищення кваліфікації, службової кар'єри та компетенції, функціонування суддівського самоврядування, належної взаємодії суду з громадськістю, матеріально-технічних умов діяльності судів.

Особливу увагу викликає питання довіри громадян України до органів судової влади. За результатами соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до судової системи» Центру Разумкова спільно з Проектом Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» та за підтримки Ради суддів України рівень довіри до судів є одним із найнижчих серед усіх державних і суспільних інституцій. Про свою недовіру до судів (судової системи в цілому) повідомили 80,9% респондентів, а про довіру – 9,3%. Місцевим судам не довіряють 77,4% опитаних, довіряють – 11,9%, Верховному Суду України не довіряють 72,0% громадян, довіряють – 13,1%, Конституційному Суду не довіряють 66,8% громадян, довіряють – 14,9% [10, с. 2].

Варто також звернути увагу на те, що опитані громадяни вважають, що суди частіше стають на бік заможних громадян, органів влади та представників у спорах зі звичайними громадянами. Більшість громадян стверджують, що громадянин України має вищі шанси отримати справедливе рішення у Європейському суді з прав людини, ніж в українському суді. Більшість тих, хто так вважає, вказали на вищий рівень незалежності та об'єктивності суддів [10, с. 27–28].

На те, що судова система України наразі не відповідає тій ролі, котру мають відігравати суди в сучасній державі як органи, покликані чинити правосуддя, захищати основоположні права і свободи людини, звертає увагу у своєму дослідженні Н. Квасневська. До основних факторів, які ускладнюють реалізацію адміністративно-правових положень Стратегії реформування органів судової влади за участю органів законодавчої та виконавчої влади, віднесено слабкий рівень правової культури та

правової свідомості суспільства у сфері правосуддя, недовіру до судової системи загалом; розповсюдженість корупційних явищ у сфері правосуддя; недосконалу кадрову політику та низький рівень професійної підготовки суддів; збереження факторів залежності суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади; недосконалість процесуальних засобів захисту прав та інтересів учасників судового процесу; недосконалість методик визначення оптимального кількісного складу суддів та чисельності працівників апаратів судів відповідно до навантаження; непропорційне робоче навантаження на суддів і працівників апарату судів у розрізі регіонів України; відсутність механізмів оперативного вирівнювання навантаження на суддів, що знижує якість правосуддя; недосконалість бюджетного планування й управління в системі судової влади та відсутність єдиних методологічних підходів у плануванні видатків судів; недостатній рівень єдності та послідовності судової практики; відсутність чи недостатній рівень використання можливостей сучасних інформаційних систем (електронне правосуддя); низький рівень публічності сфери правосуддя та довіри до судової системи взагалі і до суддів зокрема [11, с. 22].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що стан адміністративно-правового забезпечення діяльності органів судової влади щодо реалізації правозахисної функції держави є далекий від ідеального. Відсутність гарантій незалежності діяльності органів судової влади, політична залежність, зловживання, корумпованість – це ті чинники, що призводять до неефективної реалізації правозахисної функції держави та порушення прав людини і громадянина на справедливе й гуманне судочинство, розгляд справ у розумні строки, гарантовані їм Конституцією України, міжнародними зобов'язаннями, процесуальним законодавством та іншими нормативно-правовими актами. Як наслідок, ситуація з адміністративно-правовим забезпеченням органів судової влади в Україні постійно погіршується, а заходи, спрямовані на формування незалежного, прозорого та об'єктивного правосуддя є декларативними. Із метою ефективною реалізації органами судової влади правозахисної функції держави необхідно усунути існуючі проблеми судової системи та удосконалити чинне адміністративно-правове забезпечення діяльності органів судової влади.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 145.
3. Грошевой Ю. Судова реформа і проект Конституції України. Вісник Академії правових наук України. 1993. № 1. С. 126–135.
4. Абова Т. Судебная власть / [Т. Абова, Е. Абросимова, М. Бобровский и др.]; под ред. И. Петрухина. Москва: ООО «ТК Велби», 2003. 720 с.
5. Гончар Л.Я. Організаційно-правові засади становлення та діяльності адміністративних судів України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Львівський університет бізнесу та права. Львів, 2017. 20 с.
6. Чабан Н. Реалізація правоохоронної та правозахисної функції судової влади щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 164–172.
7. Безпалова О. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: монографія. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
8. Миколенко О. Сучасний погляд на класифікацію функцій адміністративного права. Правова держава. 2017. № 25. С. 78–82.
9. Іванищук А. Адміністративно-правове забезпечення судової влади в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Київ, 2017. 466 с.
10. Звіт за результатами соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до судової системи» Центру Разумкова спільно з Проектом Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» та за підтримки Ради суддів України. Київ, 2017. 28 с. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/final-report-survey-e07f150174.pdf>.
11. Квасневська Н. Адміністративно-правове забезпечення реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів в Україні: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. ДНДІ МВС України. Київ, 2016. 41 с.

ЗВ'ЯЗОК МІЖ РОЗМІРОМ МАЙНОВОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ, ТА РОЗМІРОМ ЗАСТАВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Торбас О. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті надано аналіз практики визначення розміру застави як запобіжного заходу в кримінальному провадженні. Автор встановлює зв'язок між розміром майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та розміром застави в 191 ухвалі слідчих суддів за період 2015–2018 роки.

В статтє приведен анализ практики определения размера залога в качестве меры пресечения в уголовном производстве. Автор устанавливает связь между размером материального ущерба, причинённого уголовным правонарушением, и размером залога в 191 определении следственных судьей за период 2015–2018 года.

The article provides an analysis of the practice of determining the size of bail as a measure of restraint in criminal proceedings. The author establishes the liaison between the amount of property damage inflicted by a criminal offense and the size of bail in 191 rulings of investigating judges for the period 2015–2018.

Ключові слова: застава, розмір застави, розмір майнової шкоди.

Постановка проблеми. Згідно з ч. 3 ст. 176 КПК, всі запобіжні заходи, які передбачені в ч. 1 ст. 176 КПК, розташовані відповідно до ступеня обмеження прав та свобод особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Більш суворими запобіжними заходами у кримінальному провадженні, ніж застава, є лише домашній арешт та тримання під вартою, тобто ті заходи, які направлені на обмеження свободи пересування особи. Ця обставина підкреслює значення застави як певного «містка» між тими запобіжними заходами, які не обмежують свободу пересування, та тими, які обмежують. Крім того, ч. 3 ст. 183 КПК зобов'язує слідчого суддю та суд під час постановлення ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою визначити розмір застави, достатньої для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, передбачених КПК (крім випадків, передбачених ч. 4 ст. 183 КПК). Отже, застава визначається як альтернативний запобіжний захід майже в кожному випадку обрання до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Можна зробити висновок, що таке активне застосування цього запобіжного заходу повинно зробити процедуру визначення розміру застави очевидною, простою та прогнозованою. Проте навіть поверхневого аналізу відповідної судової практики (або навіть заголовків новин у ЗМІ, які стосуються розміру застав) достатньо, щоб зрозуміти, що у суддів досі виникають труднощі під час установлення конкретного розміру застави, а тому це питання потребує більш ретельного вивчення.

Аналіз досліджень. Проблематикою застосування застави як запобіжного заходу в кримінальному провадженні переймалися такі вчені, як Н.С. Каштанова, Ю.В. Лисюк, М.М. Олашин Л.М., Фетищева та інші. Поряд із цим у доктрині кримінального процесу поза увагою науковців залишилася проблематика взаємозв'язку між розміром застави та розміром майнової шкоди, яка була завдана кримінальним правопорушенням.

Метою статті є дослідження процедури визначення застави та вплив на цю процедуру такого критерію, як розмір майнової шкоди, яка була завдана кримінальним правопорушенням.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що у різних країнах світу по-різному ставляться до такого явища, як «грошова застава» ("cash bail"). Так, наприклад, у Великобританії суд може обрати до особи запобіжний захід у вигляді застави без внесення коштів, зобов'язавши підозрюваного з'явитися на всі судові засідання (аналог особистого зобов'язання, що передбачено КПК України), визначивши поручителів або встановивши конкретну суму грошей, яку повинен внести підозрюваний або його поручителі [1]. При цьому сам факт існування грошової застави зазнавав критики, адже (відповідно до звіту англійського Хоум-офісу робітничої партії (1974)) грошові застави можуть стати причиною дискримінації менш забезпечених членів суспільства, розмір застави складно розрахувати, а для підозрюваних досить

складно зібрати всю необхідну суму грошей за короткий період часу [2, с. 82]. У США грошова застава стала бізнесом, адже там існують цілі організації, які надають гроші підозрюваним для внесення застави, та в подальшому (за необхідності) проводять розшук осіб, які ухиляються від суду після внесення застави ("bounty hunter") [3]. Така практика є ексклюзивною лише для більшості штатів США та Філіппін.

Проте навіть у США, де надання та внесення коштів для застави вже давно стало бізнесом, сама система застосування грошових застав у кримінальному провадженні піддається постійній нещадній критиці. При цьому основним аргументом, як і в попередньому випадку, є дискримінація між бідними та багатими. «У результаті обурливої процедури внесення застави натеper у в'язницях знаходиться 400 000 людей за злочин, який має назву «бідність» [4]. Тому не можна вважати несподіванкою практику згортання грошових застав у США [5; 6].

Поряд із цим, незважаючи на значну кількість нещадної критики, не можна забувати і про низку позитивних моментів у застосуванні застави, до яких належить:

- тривалість застосування застави, та, як наслідок, її прийняття та розуміння громадськістю;
- ефективність;
- легкість в адмініструванні;
- можливість негайно отримати певну грошову суму, яка може бути звернута в дохід держави тощо [2].

Дійсно, застава вже встигла зарекомендувати себе як досить дієвий механізм забезпечення виконання покладених на підозрюваного чи обвинуваченого процесуальних обов'язків. Більше того, майже вся критика щодо грошових застав, стосується несправедливого визначення розміру застави, яка може бути очевидно непомірною для підозрюваного чи обвинуваченого. Саме тому першим етапом на шляху забезпечення справедливого застосування застави як запобіжного заходу у кримінальному провадженні повинно бути запровадження чіткої, прозорої та об'єктивної процедури визначення розміру застави. І саме встановлення розміру застави є найбільш складним питанням у застосуванні цього запобіжного заходу.

У такому разі варто звернутися до українського кримінального процесуального законодавства. Як вже було зазначено, процедура обрання до особи запобіжного заходу у вигляді застави встановлена ст. 182 КПК. Ч. 4 та ч. 5 цієї статті вказують на особливості визначення розміру застави. Так, згідно з ч. 4 ст. 182 КПК, розмір застави визначається слідчим суддею, судом з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених статтею 177 КПК. Також законодавець уточнює, що розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та не може бути завідомо непомірним для нього. Ч. 5 ст. 182 КПК встановлює межі розміру застави залежно від тяжкості злочину, в якому підозрюють (обвинувачують) особу: злочин невеликої або середньої тяжкості – від одного до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; тяжкий злочин – від двадцяти до вісімдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; особливо тяжкий злочин – від вісімдесяти до трьохсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Крім того, у виключних випадках, якщо слідчий суддя, суд установить, що застава у зазначених межах не здатна забезпечити виконання особою, що підозрюється, обвинувачується у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину, покладених на неї обов'язків, застава може бути призначена у розмірі, який перевищує вісімдесят чи триста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб відповідно.

Таким чином, законодавець визначив лише мінімальні та максимальні межі розміру застави (з певними винятками), а також указав на обставини, які мають бути враховані під час застосування цього запобіжного заходу:

- обставини кримінального правопорушення;
- майновий стан підозрюваного, обвинуваченого;
- сімейний стан підозрюваного, обвинуваченого;
- інші дані про особу підозрюваного, обвинуваченого;
- наявність ризиків, які передбачені ст. 177 КПК;
- розмір застави повинен гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків;

- розмір застави не може бути завідомо непомірним для підозрюваного, обвинуваченого. Крім того, суд повинен ураховувати ті обставини, які мають значення для застосування будь-якого запобіжного заходу та які передбачені в ст. 178 КПК (репутація підозрюваного, обвинуваченого, наявність судимостей тощо).

Очевидно, що вказані правила визначення розміру застави хоч і дають певне фундаментальне розуміння тих обставин, які мають бути враховані судом, однак не можуть повністю гарантувати прозорість процедури визначення розміру застави, що суттєво впливає на рівень довіри населення до судової системи.

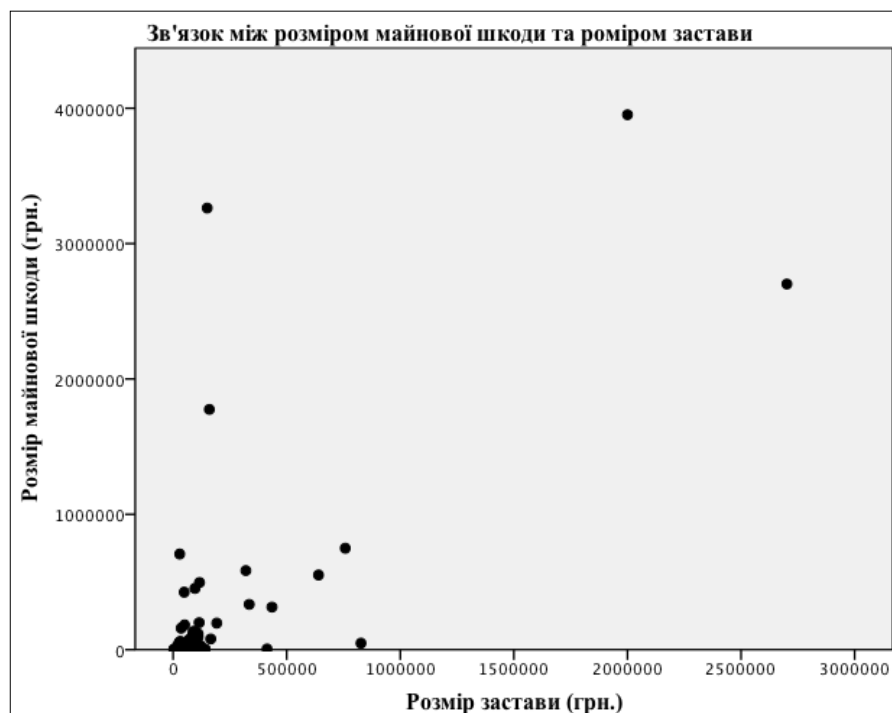
Більше того, в цьому аспекті не можна назвати однозначною навіть практику Європейського суду з прав людини. Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ «Гафа проти Мальти» заявник скаржився на

те, що він тримався під вартою майже рік після надання звільнення під заставу, адже розмір застави був для нього непомірним. У цьому разі ЄСПЛ зробив висновок, що той факт, що заявник залишався під вартою протягом майже дванадцяти місяців після ухвалення рішення про звільнення під заставу, свідчить про те, що національні суди не вжили необхідних заходів для визначення належного розміру застави, чим була порушена Стаття 5 § 3 Конвенції [7]. Проте в рішенні «Мангурас проти Іспанії», де предметом скарги була застава у розмірі 3 000 000 євро через злив в Атлантичний океан 70 000 тон пального, Суд урахував сучасні європейські тенденції у сфері захисту екології, професійне оточення капітана корабля, з чієї вини сталася екологічна катастрофа, а також масштаби забруднення, та встановив, що порушень норм Конвенції не було [8]. Така ситуація досить негативно впливає на сталість застосування кримінального процесуального законодавства в частині визначення розміру застави. Задля вдосконалення практики визначення розміру застави необхідно краще дослідити ті фактори, які впливають на кінцеву грошову суму, визначену судом. І першим фактором, який приходить на думку, можна вважати розмір майнової шкоди, яка була завдана кримінальним правопорушенням.

Дійсно, далеко не завжди злочином завдається майнова шкода. Поряд із цим наявність майнової шкоди дає змогу реально оцінити суспільну небезпеку кримінального правопорушення. Очевидно, що слідчим суддям буде набагато легше встановити розмір застави, розуміючи, яка саме шкода була завдана у грошовому еквіваленті. Більше того, аналізуючи гучні кримінальні провадження, в яких застави визначаються десятками та сотнями мільйонів гривень, можна зробити, як здається, очевидний висновок, що саме розмір шкоди є ключовим фактором під час визначення розміру застави [9]. Крім того, в доктрині кримінального процесу такі думки вже висловлювалися. Так, Л.М. Фетіцева вважає, що сума застави не повинна бути нижчою від розміру завданої злочином шкоди [10, с. 140]. Незважаючи на наявність цілком об'єктивної критики такої позиції [11, с. 103], питання зв'язку розміру застави та розміру майнової шкоди потребує більш детального аналізу.

Так, із метою встановлення зв'язку даних двох величин було проаналізовано 191 ухвалу слідчих суддів про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою із встановленням застави як альтернативного запобіжного заходу з усіх регіонів України за період 2015–2018 роки. Категорією, яка об'єднує всі ці ухвали, була наявність чітко визначеного в гривневому еквіваленті розміру майнової шкоди, в завданні якої обґрунтовано (на думку слідчих суддів) підозрюються особи. Одразу варто зауважити, що заставу як окремий запобіжний захід застосовується слідчими суддями досить рідко, і лише обов'язок майже у всіх випадках обрання до особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою визначати розмір застави дозволяє отримати достатню кількість ухвал для проведення дослідження.

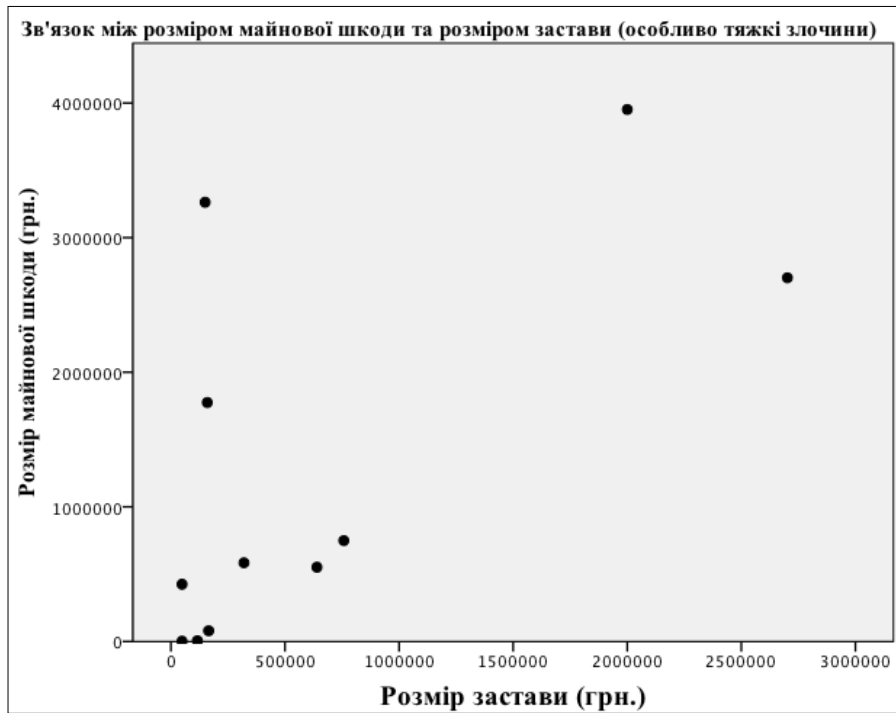
Коефіцієнт кореляції Пірсона між розміром майнової шкоди та розміром застави серед досліджуваних ухвал (r) складає **0,736** (рівень значимості (двостор.) – 0,01). Зважаючи на те, що максимальний коефіцієнт кореляції дорівнює одиниці, можна зробити висновок про наявність досить сильного прямого зв'язку між розміром майнової шкоди та розміром застави, тому слідчі судді дійсно повинні звертати увагу саме на розмір майнової шкоди. Однак такий висновок є дещо передчасним. Якщо зобразити таку кореляцію графічно (мал. 1), то можна визначити декілька цікавих особливостей.

Мал. 1

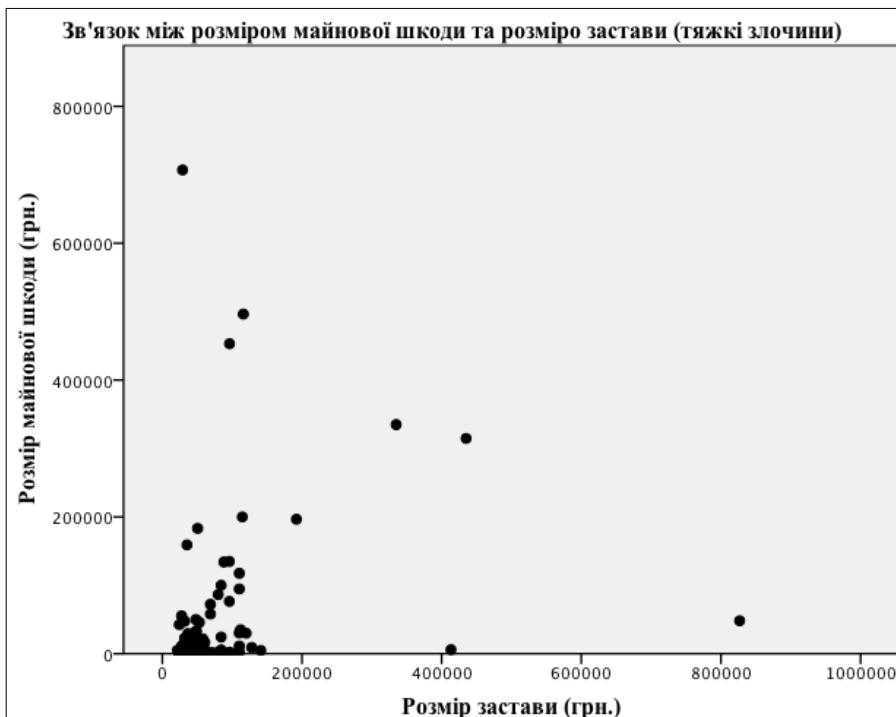
Так, можна помітити значний діапазон розходження розміру застави та розміру майнової шкоди. Очевидно, це пояснюється тим, що в цій кореляції не була врахована така категорія, як тяжкість злочину. Слідчі судді майже завжди обмежені мінімальними та максимальними розмірами застави відповідно до тяжкості злочину, в якому підозрюється особа. А тому порівнювати ці величини без урахування тяжкості злочинів є не зовсім правильним.

Якщо ж, наприклад, порівняти ці величини лише серед ухвал щодо особливо тяжких злочинів, то кореляція виглядає слабкішою ($r=0,637$, рівень значимості (двостор.) – 0,035, кількість ухвал – 11; мал. 2).

Мал. 2

Значно слабкішою є кореляція серед тяжких злочинів ($r=0,264$, рівень значимості (двостор.) – 0,002, кількість ухвал – 138; мал. 3). Кореляція між злочинами невеликої та середньої тяжкості майже повністю відсутня.

Мал. 3

Таким чином, провівши кореляційний аналіз розміру завданої кримінальним правопорушенням майнової шкоди, можна зробити одразу декілька висновків. Так, зв'язок між цими двома величинами існує. Якщо ж аналізувати ухвали за тяжкістю злочинів, можна помітити, що кореляційний зв'язок є найсильнішим серед особливо тяжких злочинів, проте із зменшенням тяжкості злочинів такий зв'язок також зменшується. Можна зробити висновок, що це пояснюється тими максимальними та мінімальними межами застав, які визначені законодавцем в ч. 5 ст. 182 КПК. Дійсно, досить часто судді обмежені у визначенні розміру застави, що не дозволяє їм повністю використовувати розмір майнової шкоди як ключовий критерій. Так, наприклад, серед 138 ухвал про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою з обранням застави як альтернативного запобіжного заходу щодо тяжких злочинів, слідчі судді обирали мінімальний розмір застави (20 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб) 76 раз (44,2 %). Варто пам'ятати, що, визначаючи розмір застави серед тяжких та особливо тяжких злочинів, слідчі судді в окремих випадках мають право вийти за межі визначеного законодавцем максимального розміру застави, що дозволяє приводити розмір застави у відповідність до розміру майнової шкоди. Серед злочинів невеликої та середньої тяжкості у слідчих суддів такої можливості немає, що пояснює відсутню кореляцію між розміром майнової шкоди та розміром застави серед злочинів указаної тяжкості. Також не можна забувати, що далеко не завжди на кваліфікацію злочину впливає розмір завданої шкоди, що також пояснює слабкість кореляції.

Крім того, не можна забувати, що розмір майнової шкоди в будь-якому випадку не може бути ключовим фактором у визначенні розміру застави. З урахуванням принципу презумпції невинуватості, розмір шкоди, як і причетність особи до завдання такої шкоди, ще не доведені в судовому порядку та не встановлені вироком суду, який набрав законної сили.

Висновки. Очевидно, що під час визначення розміру застави слідчі судді керуються одразу декількома факторами, а не лише розміром майнової шкоди. Водночас проведене дослідження показує, що розмір майнової шкоди, яка була завдана кримінальним правопорушенням, також має значний вплив на кінцеве рішення суду при визначенні розміру застави. Більш чітко розуміння процедури встановлення розміру застави у кримінальному провадженні дозволить гарантувати права та законні інтереси учасників кримінального провадження.

Література:

1. Bail Act 1976. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1976/63/contents> (дата звернення: 06.09.2018).
2. Bail of Criminal Proceedings. HKLRC Report. 1986. URL: <https://www.hkreform.gov.hk/en/publications/rbail.htm> (дата звернення: 06.09.2018).
3. What is a Bounty Hunter? URL: <https://www.bountyhunteredu.org/what-is-a-bounty-hunter/> (дата звернення: 06.09.2018).
4. Bernie Sanders' cash bail bill seeks to end "modern day debtors' prisons". The Guardian. 2018. URL: <https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/25/bernie-sanders-cash-bail-bill-seeks-to-end-modern-day-debtors-prisons> (дата звернення: 06.09.2018).
5. California scraps cash bail system "because it discriminates against poor people". Independent. 2018. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/california-cash-bail-end-state-courts-discrimination-poor-jerry-brown-a8512211.html> (дата звернення: 06.09.2018).
6. Ex-New York Chief Judge: It's time to end cash bail. Fox News. 2018. URL: <http://www.foxnews.com/opinion/2018/07/13/ex-new-york-chief-judge-its-time-to-end-cash-bail.html> (дата звернення: 06.09.2018).
7. Гафа проти Мальти. Рішення ЄСПЛ; переклад з доповненнями адвокатів, кандидатів юридичних наук Олександра Дроздова та Олени Дроздової. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/06/gafa-proty-malti.pdf> (дата звернення: 06.09.2018).
8. CASE OF MANGOURAS v. SPAIN. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":\["874582"\],"itemid":\["001-100686"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 06.09.2018).
9. Рейтинг найбільших застав в Україні: Насіров претендує на першість. Українські новини. 2017. URL: <https://ukranews.com/ua/news/484746-reytyng-naybilshykh-zastav-v-ukraini-nasirov-pretenduye-napershyst> (дата звернення: 06.09.2018).
10. Фетицива Л. Применение мер пресечения при производстве по уголовным делам о преступлениях, совершенных в сфере предпринимательской деятельности: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Нижний Новгород, 2016. 247 с.
11. Каштанова Н. Определение размера залога как меры пресечения в уголовном судопроизводстве России: проблемные аспекты теории, законодательства, практики. Современное право. 2017. № 7. С. 99–106.

FEATURES OF THE JUDICIAL PROTECTION OF LAND RIGHTS

Fedchyshyn D. V.,

PhD in Law,

doctoral student of the department of civil law

Zaporizhzhia National University

The article is devoted to consideration of peculiarities of judicial protection of land rights. Particular attention is paid to the claim form of judicial protection of land rights. The author identified the features of this form of legal protection. Several types of claims for the protection of land rights have been investigated.

Статтю присвячено розгляду особливостей судового захисту прав на землю. Особлива увага приділена позовній формі судового захисту прав на землю. Автором визначено ознаки такої форми судового захисту. Досліджено окремі види позовів щодо захисту прав на землю.

Статья посвящена рассмотрению особенностей судебной защиты прав на землю. Особое внимание уделено исковой форме судебной защиты прав на землю. Автором определены признаки такой формы судебной защиты. Исследованы отдельные виды исков по защите прав на землю.

Key words: land rights, protection of land rights, judicial protection, mechanism of protection of rights, claim.

Formulation of the problem. As it is known, the state recognizes person as the highest social value in society. At the same time, with the help of the competent authorities, it ensures the right of the person to judicial protection, obtaining qualified legal aid, and access to justice. In accordance with the Constitution of Ukraine, judicial protection is the main form of protection of rights to land. Everyone has the right to apply to the court for appealing against decisions, actions or inactivity of state authorities, local self-government bodies, officials and officers.

The analysis of researches and publications. The basis for analyzing the features of the judicial protection of land rights is the study of the works of specialists in the field of land law, namely, such as: V.I. Andreytsev, D.V. Busuyok, B.V. Erofeyev, I.I. Karakash, M.V. Krasnov, L.V. Leyba, A.M. Miroshnychenko, V.I. Semchik, V.D. Sydor, M.V. Shulga and others.

The purpose of this article is to find out features of the judicial protection of land rights.

Basic material presentation. Due to the fact that the court has the status of an independent body that obeys only the law, endowed with constitutional guarantees of independence, transparency in the examination of cases, competition and detailed regulation of the process, and other democratic principles of legal proceedings, one can speak of the greatest objectivity and reasonableness of the court's decision.

In addition, the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine «On the Application of the Constitution of Ukraine in the Administration of Justice» of November 1, 1996 No. 9 [1, p. 91–94] stipulates that under the Constitution of Ukraine, every person is guaranteed the right to apply to the court for the protection of their constitutional rights and freedoms. The Constitution has the highest legal force, and its norms are rules of direct action. This obliges the courts, when considering specific cases, to be guided primarily by the norms of the Constitution of Ukraine.

The judicial protection of land rights is carried out in a special, detailed regulation of the law and has such a feature as the highest power of the jurisdiction body. Judicial activity from the standpoint of power content is characterized by a system of increased demands on the subjects of its implementation. The order of the formation and activity of courts, the guarantees of their independence, increased responsibility – indicate the implementation of judicial protection, not just within the power of authority [2, p. 91].

The state as an entity, obliged to provide protection of the benefits of citizens from encroachments, must compensate the citizen for the damage caused to him by the actions of the court acting on behalf of the state if the court decides the civil case incorrectly, and thus in violation of the citizen's right to judicial protection.

It should be noted that the exercising of any right is carried out by putting into effect the appropriate mechanism. The mechanism of judicial protection of land rights consists of several stages: 1) appeal to the court with a claim to protect the rights and interests that are being violated or disputed; 2) consideration of the case in court; 3) the adoption of a court decision; 4) implementation of actions to execute a court

decision in case of satisfaction of claims. Consequently, from the above it is seen that the mechanism of judicial protection of land rights consists of a series of consecutive actions defined by the procedural law, for launching of which it is necessary to appeal to the court with a statement of claim. Thus, the claim is a means of protecting land rights. "Subjective right granted to a person, but not secured from its violation by the necessary means of protection, is only a declarative right" [3, p. 96-97].

The claim form of protection is characterized by the following features: 1) the existence of a legal claim arising out of a violated or disputed right, which according to the law, should be considered in a certain order; 2) the existence of a dispute about the right; 3) the presence of two parties with opposite legal interests, which provided a wide opportunity to protect their rights and legal interests in the dispute; 4) the presence of a third, unbiased, independent of the parties, the person (body) whose task is to resolve the dispute, and 5) the competition and equal legal status of the competitors.

Depending on the form of judicial protection that the plaintiff needs, that is, depending on the type of decision the court wishes to obtain from the plaintiff, the claims are divided into three types: a) the award (executive); b) recognition (founders); c) on the change or termination of legal relations (conversion actions) [4, p. 66]. Claims in cases arising from land relations can be classified into the following groups: 1) recognition, award and transformation; 2) property and non-property; 3) land management.

Claims of recognition. According to the paragraph "a" Part 3 of Article 152 of the Land Code of Ukraine the recognition is one of the ways of protecting of land rights. Consequently, claims of recognition are aimed at confirming the presence or absence of land rights (claims of recognition of title to or use of land, claims of the invalidation of decisions of executive bodies or local authorities, state acts on ownership of land, etc.) [5, p. 64].

In claims for awarding, it is required to reinstate the situation that existed before the violation of right, and the cessation of actions that violate them. In fact, there are two requirements combined in this claim – the requirement to recognize the disputed right and the requirement to award the defendant to a certain action or withholding from the action (a claim for removal of obstacles in using the land plot, the return of the spontaneously occupied area, compensation for the losses incurred, etc.). Almost all disputes regarding adherence to the rules of good-neighborliness are claims for awarding in cases arising from land legal relations.

Claims for the return of a spontaneously occupied land plots are usually called as classical claims for awarding. Parts 1 and 3 of Article 212 of the Land Code of Ukraine contain the wording «the return of spontaneously occupied land plots». It creates the impression that in case of unauthorized occupation of someone else's land, the owner or user must apply method of protection against this violation, such as claiming from someone else's wrongful possession, that is, vindication. In judicial practice, such requirements are formulated as requirements "to return a land plot", "the seizure of a land plot from illegal possession", etc. [6, p. 29]. If there is a breach in actual occupation of land so courts usually satisfy such claims.

It is erroneous to assume that the unauthorized occupation of a land plot should be considered a deprivation of tenancy, against which it is worth applying vindication. The above is due to the fact that it is impossible to "deprive" of ownership of a land plot as a specific immovable property in the "actual" way – the right to own property can only be deprived of "legally", by removing the title as a whole. In cases of any unauthorized occupation, it is a question of creating obstacles to the use of a land plot, and against this violation the proper way of protection is the negatory claim [6, p. 29].

In the claim, the claims should be worded as "the exemption of the land plot", "elimination of violations of the boundaries of the land" and, finally, the most correct – the "elimination of obstacles in using the land", indicating a specific method, for example, demolition of a metal garage, etc. [6, p. 30]. In general, it should be clear from the claims that the defendant or the state executor must make a court action.

Conversional claims are aimed at changing or terminating the legal relationship by means of a judicial decision that carries out the legitimate and substantiated transforming powers of the plaintiff [7, p. 37-38]. In cases arising out of land relations, conversional are those claims, the subject of which is characterized by such methods of protection as the change or termination of disputed land relations, that is, their conversion. Although Article 152 of the Land Code of Ukraine does not indicate such methods of protection of rights to land plots, the Land Code of Ukraine provides them in other articles. In particular, according to Article 87 of the Land Code of Ukraine the right of joint partial ownership of a land plot arises up by a court decision. In addition, according to Articles 100, 102 of the Land Code of Ukraine, the land servitude is established by agreement between the owners of neighboring land plots on the basis of an agreement or a court decision, the validity of the land servitude shall be suspended in the event of a court decision to cancel the servitude of the land. In all these cases, a court decision either directly modifies or terminates land rights and obligations of the parties, or is a legal fact in the legal structure, which is the reason for the change or termination of these rights.

Property claims in cases arising out of land relations, in particular, are those that protect land rights that are subject to monetary valuation, non-property rights, respectively, which protect the rights that are not subject to such an assessment [5, p. 77]. Property claims, in particular, include claims for recognition of title to land, land parcels (shares), compensation for losses caused by seizure of land plots, deterioration of land quality, etc.

Non-proprietary ones are claims for the establishment of land servitude, determination of the procedure for the use of land plots, which belong to the right of joint ownership to several persons, to adhere to the rules of good-neighborliness.

Land management disputes. It should be noted that in the legal literature the right opinion was expressed that the land legislation of Ukraine regulates under certain conditions the right of the court to render land plots in the ownership or lease, to coordinate the location of objects, to resolve other issues that actually regulate social relations [8, p. 295]. These powers are not specific to the powers of the court. The decision of the courts in these cases is the basis for committing various actions in the field of land management. Thus, it is possible to allocate a separate group of claims in the composition of land claims, the consequences of which the court makes such decisions. In legal literature such claims are called land management. This group also includes claims for the division of land, the restoration of their boundaries [9, p. 69-70].

Consequently, in some categories of land disputes, the courts perform a complex administrative function on behalf of the state, taking measures to regulate land relations. The activity of the court with regard to land management claims is, in fact, a management activity in the field of land management. In turn, a court decision, as a result of the consideration of such a claim, is an act of administrative activity. Courts in such categories of cases make decisions which are the basis for activities in the field of land management of other bodies of state power, local self-government, legal entities or individuals [9, p. 70]. This is confirmed by the provisions of the Land Code of Ukraine, laws of Ukraine "On Land Management", "On Farmers" and some others. These legislative acts recognize a judicial decision as one of the grounds for land management, land allocation, the issuance of a document certifying ownership or the conclusion of a lease, drafting a land allocation project.

Analyzing court summaries, one can come to the conclusion that courts also perform administrative functions in deciding cases concerning appeals against decisions, actions or inactivity of executive bodies or local self-government bodies. Thus, according to paragraph 7 of the resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On the practice of using of the land legislation by courts in civil cases", dated April 16, 2004 (as amended on March 19, 2010) [10] when considering cases on claims to public authorities or local self-government bodies in the event of disagreement with decisions on issues related to land relations to their competence, the court, in the presence of the grounds for the satisfaction of the claim, recognizes the decision of such a body invalid and obliges it, depending on the nature of the dispute, to perform certain actions, (or not to make or stop them), in defense of the violated right, as required by law, or entitles the plaintiff to take certain actions to eliminate violations of his rights. The court resolves these issues in essence, if it complies with the law (for example, recognizes, according to part 3 of Article 1 of the Law of Ukraine of June 5, 2003 "On the procedure for the allocation of land plots to the owners of land shares (in shares)" the right to a land parcel (share) if the district (city) state administration has unreasonably refused to issue a document certifying the right to a land parcel (share). In other cases, the court cannot resolve issues that fall within the competence of executive bodies or local self-government bodies, in particular the transfer of land to permanent use, lease, conclusion or renewal of a land lease agreement, change of purpose of land, etc. So, one should agree with O. Snidevich, who allocates a separate group of claims – land management claims [5, p. 78].

Conclusions. Thus, all the above suggests that the specificity and peculiarities of claims in cases arising out of land legal relations, which are characteristic solely for land affairs and not inherent in other categories of cases. The land legislation of Ukraine provides, under certain conditions, the right of the court to render the land plots in the ownership or lease, to coordinate the location of the objects, to resolve other issues whose decisions actually regulate social relations. Such powers are generally not specific to the powers of the court. The decision of the courts in these cases is the basis for committing various actions in the field of land management. In addition, the following disputes relate solely to the jurisdiction of courts: ownership, use and disposal of land plots, owned by citizens, constitutes an essential part of the total number of disputes that are considered by courts. This is due to the legalization of the private property of the land in the legislation and the constitutional requirements that the property right is immutable.

References:

1. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. Право України. 1999. № 12. С. 91–94.
2. Таликін Є. Ознаки господарської процесуальної форми як судової форми захисту прав та інтересів. Юридична Україна. 2012. № 9. С. 87–94.
3. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав: моногр. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 204 с.
4. Гражданский процесс: учеб. / под ред. М. Г. Авдюкова. Москва: Юрид. лит., 1970. 200 с.
5. Снідевич О.С. Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 206 с.
6. Мірошниченко А. М. Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки. Адвокат. 2011. № 1 (124). С. 26–31.
7. Гурвич М.А. Право на иск. М., Л. : Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
8. Носік В.В. Право власності на землю Українського народу. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
9. Снідевич О. Землевпорядні позови у цивільному процесі. Право України. 2006. № 6. С. 69–72.
10. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року (в редакції від 19 березня 2010 р.). Вісник Верховного суду України. 2004. № 6. С. 22.

ЩОДО ДЕЯКИХ ОЗНАК ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ

Харитонов С. О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується об'єктивна сторона військових злочинів, яка зумовлюється об'єктом. Порушення встановленого порядку несення військової служби є основою механізму спричинення шкоди нормальній діяльності воєнної організації України. Особлива увага приділена способу вчинення військових злочинів.

В статье анализируется объективная сторона воинских преступлений, которая обуславливается объектом. Нарушение установленного порядка несения воинской службы является основой механизма причинения вреда нормальной деятельности военной организации Украины. Особое внимание уделено способу совершения воинских преступлений.

The article analyzes the objective side of military crimes, which, first of all, is conditioned by their object. Violation of the established order of carrying out military service is the basis of the mechanism of causing harm to the normal activities of the military organization of Ukraine. Particular attention is paid to the method of committing military crimes.

Ключові слова: військовослужбовець, військова служба, об'єктивна сторона, спосіб.

Постановка проблеми. Кваліфікація злочину передбачає необхідність чіткого встановлення та доказування всіх ознак складу злочину, передбаченого у відповідній статті КК. Аналізуючи об'єктивну сторону військових злочинів, ми робимо висновок, що диспозиції деяких складів потребують законодавчих змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням що стосується військових злочинів за період незалежності України, приділяли увагу такі вчені: Г.В. Андрусів, В.М. Білоконев, П.П. Богуцький, В.П. Бондаєвський, В.К. Грищук, М.І. Карпенко, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, М.І. Панов, М.І. Хавронюк, Г.І. Чангулі та ін.

Мета статті – проаналізувати механізм спричинення шкоди нормальній діяльності воєнної організації України.

Виклад основного матеріалу. Специфіка об'єктивної сторони військових злочинів зумовлюється об'єктом. Зв'язок між об'єктом і об'єктивною стороною знаходить свій прояв у тому, що здатність діяння спричинити шкоду об'єкту визначається характером посягання, способом, засобами і знаряддями вчинення злочину. І хоча об'єктивна сторона злочину є його зовнішньою стороною, поділ поведінки особи на зовнішню (*actus rea*) і внутрішню (*mens rea*) сторони є досить умовним й існує лише як допомога для усвідомлення природи людської поведінки й розумінні її причин.

Порушення встановленого порядку несення військової служби є основою механізму спричинення шкоди нормальній діяльності воєнної організації України. Діяльність останньої має позитивну спрямованість, проте, як і в будь-якій діяльності, вона має і негативні аспекти (фактори). Кожен із суб'єктів, які забезпечують нормальну діяльність воєнної організації, сам може стати суб'єктом внутрішніх загроз для цієї діяльності. Специфіка цих загроз визначається різноманітними правопорушеннями, які дисфункціонують діяльність деяких ланок воєнної організації, а в деяких випадках ідеться про правопорушення не всередині воєнної організації, а зовні. Коли йдеться про випадки порушення нормальної діяльності воєнної організації зсередини шляхом учинення різноманітних правопорушень, зокрема злочинів, внутрішній механізм спричинення шкоди схематично має такий вигляд:

- 1) військовослужбовець порушує покладені на нього обов'язки;
- 2) унаслідок такої протиправної діяльності страждають об'єкти кримінально-правової охорони, суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність воєнної організації України, що має прояв у зниженні рівня військової дисципліни, воєнно-професійної підготовки, бойової виучки, в неукомплектованості особистим складом, бойовою технікою й озброєнням, у незадовільній організації несення різноманітних військових служб тощо;

3) деформується правова структура суспільних відносин військової служби як система, а воєнна організація, не досягаючи своїх цілей, починає дисфункціонувати;

4) це призводить до зниження рівня бойової готовності воєнної організації до озброєного захисту України.

Традиційно об'єктивна сторона злочинів складається з обов'язкових і факультативних ознак. Більшість науковців виділяють як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони лише одну – діяння.

Суспільно небезпечне діяння – це завжди прояв поведінки людини. Думки, переконання особи, якщо вони не втілені в конкретний негативний поведінковий акт, не тягнуть за собою відповідальності. Ще Ш. Монтеск'є писав: «Закони повинні карати лише злочинні дії» [1, с. 141]. Коли йдеться про злочини з матеріальним складом, його обов'язковими ознаками виступають також суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками. Факультативними ознаками (а такими вони вважаються лише в загальному понятті складу злочину), які додатково характеризують об'єктивну сторону, є час, місце, спосіб, обстановка, знаряддя і засоби вчинення злочину.

Об'єктивна сторона є зовнішнім актом злочинної поведінки, що протікає в умовах відповідного місця, часу й обстановки. Але ці ознаки жодним чином не впливають на кваліфікацію діяння і лише в тих випадках, коли вони безпосередньо вказані в диспозиції відповідної статті з факультативних ознак перетворюються на обов'язкові або кваліфікуючі.

Особливість спеціального об'єкта військового злочину накладає своєрідний відбиток на діяння, яке теж має спеціальний характер – порушення тих чи інших обов'язків або встановлених спеціальних правил поведінки. Військові злочини незалежно від того, в чому вони знайшли своє вираження (непокора, порушення правил бойового чергування, мародерство тощо), становлять собою порушення встановленого порядку (обов'язків) несення військової служби.

Своєрідністю порушень порядку несення військової служби є те, що в ньому дія й бездіяльність існують в єдності: одна супроводжується іншою, за кожною дією прослідковується бездіяльність і навпаки. Так, залишення місця несення прикордонної служби військовослужбовцем зі складу наряду з охорони державного кордону України (дія) передбачає невиконання обов'язків, покладених на цю особу (бездіяльність). Якщо поведінковий акт виражається одночасно в дії й бездіяльності, то він не може повністю зводитися до жодної, а утворює самостійну форму, що виступає основою реальної або можливої причини настання суспільно небезпечних наслідків.

Порушення спеціальних правил поведінки характеризується невиконанням особою вимог, які пред'являються. Зовнішній прояв такої поведінки полягає у ставленні правопорушника насамперед до нормативних приписів (норм, правил), а не до матеріальних об'єктів (життя, здоров'я, майна). Якщо під час слідства виявиться, що правої норми, яка регламентує відповідну сторону діяльності військовослужбовця, немає, то вести мову про порушення спеціальних правил поведінки не є можливим.

Діяння у виді порушення спеціальних правил поведінки має своєрідні детермінуючі властивості, хоча й не завжди порушення правил (порядку) несення військової служби супроводжуються настанням суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, паління чатового на посту хоча й відволікає його від виконання своїх обов'язків, проте не завжди призводить до спричинення суспільно небезпечних наслідків. Якщо ж під час можливої перевірки караулу чатовий не загасить недопалок, а викине його поряд із військовим майном, яке внаслідок пожеги зруйновано, то таке дисциплінарне правопорушення (паління на посту) перероджується в злочин. У такому випадку шкода залежить не лише від поведінки чатового, а й від множинності інших чинників. Наслідки, відірвані від діяння певним проміжком часу, іноді настають із відповідною долею ймовірності. Указані властивості, з одного боку, відрізняють здатність заподіяти негативні наслідки порушенням спеціальних правил від інших форм злочинних діянь, а з іншого – зумовлюють необхідність установлення причинного зв'язку в тих злочинах, які є порушенням спеціальних правил.

Суспільна небезпечність порушення спеціальних правил не є очевидною, а усвідомлюється головним чином лише інформаційним шляхом, що вимагає від суб'єкта знання останніх. Незнання ж правил, тобто непідготовленість військовослужбовця до виконання специфічних функцій, виключає усвідомленість суспільної небезпечності порушення й може стати підставою для не притягнення особи до кримінальної відповідальності за умови, що військовослужбовець в конкретному випадку не повинен був їх знати. Спеціальні правила поведінки військовослужбовця містяться в різноманітних за своєю юридичною силою нормативно-правових актах. Ось чому для правильної кваліфікації військових злочинів, пов'язаних із порушенням спеціальних правил, необхідно чітко встановити й відобразити у процесуальних документах, вимоги якого саме нормативного акту, що містять відповідні правила були порушені і в чому полягає зміст цього правопорушення. Ці правила характеризуються вторинністю, у зв'язку з чим не виключається можливість неадекватного відбиття правовими нормами реальної дійсності: можливим може бути як відставання, так і випередження останньої. Як убачається, недостатньо лише встановити факт порушення, а треба ще враховувати те, наскільки зумовлені правові норми, вимоги яких порушені. Виявлення помилковості (невідповідності) правових вимог

суспільним реаліям може суттєво вплинути на відповідальність військовослужбовця аж до її усунення. При цьому треба встановити, що дотримання існуючих правил, що не відповідають завданням воєнної організації, не може запобігти спричиненню шкоди або ж ситуація взагалі не врегульована спеціальними правилами. Правила за умов їх додержання мають бути здатними попереджати суспільно небезпечні наслідки. Діяння, вчинене відповідно до спеціальних правил, не може визнаватися причиною несприятливих наслідків. Якщо ж це сталося, то суспільно небезпечні наслідки є результатом недосконалого (помилкового) нормативного припису, що усуває кримінальну відповідальність. Ось чому під час оцінювання механізму спричинення шкоди роль спеціальних правил поведінки військовослужбовця є вирішальною, а правила завжди повинні бути оцінені з точки зору здатності причинити шкоду нормальній діяльності воєнної організації, причому повинна бути врахована й наявність можливості виконання. Якщо буде встановлено, що військовослужбовець не мав можливості виконати нормативні приписи, то це буде підставою для усунення кримінальної відповідальності.

Найбільшу вагомість серед факультативних ознак об'єктивної сторони має спосіб вчинення злочину [2; 9]. За тлумачним словником, спосіб – певна подія, прийом або система прийомів, яка дає можливість, здійснити що-небудь, досягти чогось [3, с. 1384]. Оскільки злочин є одним із видів людської діяльності, спосіб його вчинення становить собою відповідну сукупність прийомів і методів, які застосовані при цьому.

І хоча спосіб є обов'язковою ознакою будь-якого діяння, його об'єктивною характеристикою, то його не можна ототожнювати з останнім, бо це лише умова досягнення тієї чи іншої мети. Залежно від об'єкта посягання (в деяких випадках від предмета, місця, часу, обстановки й засобів, які виступають детермінантами поведінки) суб'єкт злочину обирає той спосіб вчинення свого діяння, який, на його думку, здатен призвести до негативних змін у суспільних відносинах. Якщо йдеться про спосіб вчинення злочину, це стосується тільки виконання якоїсь дії (дій), поведінкового акта фізичного впливу особи на об'єкт злочину з використанням засобів або без цього. Зазначимо, що характеристика способу не обмежується лише об'єктивними (фізичними) ознаками, йому також притаманний суб'єктивний складник. Спосіб невід'ємний від діяння, тому немислимий без його вольового наповнення, без мотивів і цілей, що породжують та спрямовують використання конкретних методів і прийомів для досягнення поставленої мети. Отже, спосіб вчинення злочину неможна обмежувати об'єктивною стороною, бо він є достатньо складним психофізичним явищем. Оскільки злочин є одним із видів людської діяльності, то спосіб його вчинення можна назвати відповідну сукупність прийомів і методів, застосованих при цьому.

Повніше характеризує розглядуване поняття М.І. Пановим, який уважав, що «з об'єктивного боку, спосіб вчинення злочину – певний порядок, метод, послідовність рухів та прийомів, що застосовує особа в процесі здійснення суспільно небезпечного посягання на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, пов'язані з вибіркоким використанням засобів вчинення злочину». [4, с. 44] Кожна норма військових злочинів пов'язана з відповідним способом вчинення злочину. Але ж нам треба проаналізувати лише ті конструкції складів злочину, в яких спосіб є або обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, або кваліфікуючою. Адже належна кваліфікація злочину, обов'язковою або кваліфікувальною ознакою якого є визначений спосіб його вчинення, потребує встановлення чіткої відповідності вчиненого діяння ознакам складу злочину, закріпленого у кримінально-правовій нормі. Лише за цієї умови остання може бути правильно застосована. Коли спосіб вчинення злочину позначено в законі за допомогою відповідним чином розроблених понять точного значення, процес установлення в діях особи цього способу не потребує особливих логіко-гносеологічних прийомів. У свою чергу, оціночні поняття, які відображають і закріплюють явища об'єктивної дійсності, характеризуються складністю й невизначеністю, браком однозначних, чітких та суворо фіксованих ознак, що може призвести до плутанини у правозастосовній діяльності і до неточності застосування закону.

У розділ XIX КК України наводяться посилання на такі способи вчинення злочину: (а) із застосуванням зброї; (б) учинення насильницьких дій; (в) учиненні іншого насильства; (г) застосування насильства; (д) насильство або жорстоке поводження; (е) учинення дій, що мають характер знущання або глумлення; (є) погане поводження або пов'язане з особливою жорстокістю; (ж) підпал або інший загально небезпечний спосіб.

Під час вирішення питання про застосування зброї при опорі начальникові, а також іншій особі, яка виконує покладені на неї обов'язки з військової служби, або під час примушування їх до порушення цих обов'язків слід керуватися Постановою ПВСУ від 26 грудня 2003 р. за № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень». Пункт 13 цієї постанови наголошує: «При вирішенні питання про кваліфікацію дій службової особи за ознакою застосування зброї треба враховувати, що нею визнаються предмети, призначені для ураження живої цілі, і що вона може бути як вогнепальною (зокрема гладкоствольною), так і холодною. Застосування зброї передбачає не тільки заподіяння чи спробу заподіяння за її допомогою тілесних ушкоджень або смерті, а й погрозу нею». [5] І хоча військова служба пов'язана з використанням зброї, то застосу-

вання останньої не обмежується застосуванням штатних предметів, якими озброєний той чи інший військовий підрозділ, під зброєю варто розуміти більш широке поняття. Ідеться про будь-які предмети заводського або кустарного виготовлення, які не лише здатні, а призначені саме для ураження живої цілі. Примушування начальника з використанням предметів побутово-господарського призначення не містить кваліфікуючої ознаки – застосування зброї.

Застосування насильства до військовослужбовця в XIX розділі КК сформульовано по-різному: «вчинення насильницьких дій», «вчиненні іншого насильства», «застосування насильства», «насильство або жорстоке поводження», «погане поводження або особлива жорстокість» «вчинення дій, що мають характер знущання або глумлення».

Такі розбіжності у формулюванні насильства, на нашу думку, є не зовсім вдалимими та аж ніяк не сприяють ефективності кримінального закону. За наявності відповідних умов, законодавцеві належить прагнути до уніфікації правових приписів, адже в подальшому вона буде унеможливлувати допущення помилки правоохоронними органами.

Український тлумачний словник термін насильство трактує як застосування сили для досягнення чого-небудь, примусовий вплив на когось, щось [3, с. 697]. За законами формальної логіки насильство є поведінковим актом особи, окремим видом злочинної поведінки, якому притаманні такі ознаки діяння, як суспільна небезпечність, протиправність, конкретність, усвідомленість та прояв волі. Насильство, пов'язане з учиненням військових злочинів (як і будь-яких інших) можна поділити на два види – фізичне і психічне. Фізичне, у свою чергу, треба класифікувати за формами його виявлення і ступенем настання наслідків. Ступінь настання наслідків класифікується за двома критеріями: (а) ступінь небезпеки для життя особи і (б) ступінь тяжкості наслідків, спричинених у результаті насильства.

Ознака небезпеки для життя має місце в момент заподіяння насильства і не пов'язана з наслідками, що настали. Фізичне насильство може бути як небезпечним для життя, так і безпечним. Небезпечним для життя вважаються uszkodження, які самі по собі загрожують життю потерпілого в момент заподіяння або ж які за звичним своїм перебігом закінчуються чи можуть закінчитись смертю. Безпечною для життя слід вважати іншу шкоду, яка може мати різний ступінь суспільної небезпеки, що залежить від характеру та ступеню тяжкості спричинених наслідків.

За ступенем тяжкості фізичне насильство поділяється на таке, що спричинило: (а) смерть потерпілому; (б) тяжкі тілесні uszkodження; (в) середньої тяжкості тілесні uszkodження; (г) легкі тілесні uszkodження.

Окремим видом фізичного насильства є побої. Вони не супроводжуються спричиненням ушкоджень, це неодноразове нанесення потерпілому численних ударів. Унаслідок такого насильства об'єктивних ознак протиправного впливу або не існує взагалі, або вони такі, що не містять навіть характеру легких тілесних ушкоджень.

Що стосується форм проявлення насильства, тут законодавець використовує такі поняття, як а) насильство, б) насильство, що має характер знущання, в) насильство у вигляді глумління, г) жорстоке поводження, д) погане поводження, е) особлива жорстокість.

Під насильством, що має характер знущання, треба розуміти дії, якими спричиняються не тільки фізичні муки, а й моральні страждання від того, що потерпілий із тих чи інших причин не може протистояти винному (наприклад, неодноразове насильницьке виштовхування потерпілого на холод чи під дощ без відповідної одежі, систематичне позбавлення його сну, демонстративне виявлення неповаги до нього, позбавлення можливості прийняти їжу, систематичне нанесення побоїв та ін.).

Діяння, що має характер глумлення (похідне від «глум» – жарт, насмішка, потіха, забава), полягає у злісному й образливому знущанні, у вчиненні образливих для особи дій (плювання в його обличчя, прив'язування його до ліжка чи іншого предмета, що не дає йому можливості ухилитися від глумлення; обливання за тих же умов речовинами, що мають стійкий неприємний запах або забруднюють тіло й одяг, погано чи зовсім не відмиваються; принизливе оприлюднення (незважаючи на блага потерпілого не робити цього) матеріалів листування тощо. При цьому потерпілий перебуває у стані (зокрема доведений до такого винним), який не дає йому можливості не тільки чинити опір, а й покликати на допомогу або втекти).

Жорстоке поводження з військовополоненими з боку військовослужбовця має прояв у вчиненні дій, які принижують гідність, спричиняють страждання й муки (наприклад, позбавлення їжі, води, теплого одягу примушування до непосильної роботи та ін.). Законодавець не розкриває змісту понять «жорстоке поводження» чи «особлива жорстокість», водночас немає можливості відрізнити цей вид насильства від знущання і глумлення. Межа між ними досить розпливчата й неоднозначна. Із нашого погляду, ці поняття в межах кримінального законодавства є синонімічними, а тому з метою вдосконалення чинного закону й усунення плутанини їх потрібно або привести до єдиного знаменника, або розробити чіткі критерії розмежування.

Якщо фізичному насильству над особою притаманний відкритий протизаконний спосіб, то для різного психічного впливу властивим є прихований спосіб. Основним елементом психічного насиль-

ства є інформація, що в сучасному світі вже є виробничою силою [6, с. 93]. Різноманітність його форм і впливу на військовослужбовця можна зрозуміти лише з урахуванням ролі і значення такого насильства, а також мотивацією його застосування. Характерний для цього інформаційний спосіб полягає в переданні сигнальної, значущої для адресата інформації, яка здатна впливати на його психічний стан або психічні процеси. Ця інформація може передаватися словами, жестами, рухами тіла, які містять у собі очевидну чи приховану погрозу з метою зміни поведінки потерпілого [7, с. 51]. Кваліфікація психічного насильства, його наслідків і визначення потерпілих створюють суттєві складнощі в правозастосовній діяльності. Як правило, про психічне насильство йдеться лише за наявності матеріальних наслідків.

Підпал або інший загальнонебезпечний спосіб у ч. 2 ст. 411 КК України характеризується як знищення або пошкодження військового майна. Підпалом визнаються дії із займання яких-небудь матеріалів, що спрямоване на виникнення пожежі. До основних явищ, що характерні для кожної пожежі належать такі: а) хімічна взаємодія горючої речовини з киснем, б) виділення великої кількості тепла, в) інтенсивний газовий обмін продуктів згорання. Тобто це неконтрольований процес горіння, що супроводжується знищенням матеріальних цінностей та утворює небезпеку для людей [8, с. 764]. Під іншим загально небезпечним способом слід розуміти такий спосіб, за якого не лише знищується майно, яке мало бути знищено, а й утворюється реальна загроза для знищення та пошкодження іншого майна, а також реальна загроза життю та здоров'ю людей та інших тяжких наслідків, навіть, якщо вони не настали.

Висновки. Для правильної кваліфікації військових злочинів, пов'язаних із порушенням спеціальних правил, необхідно чітко встановити й відобразити у процесуальних документах, вимоги якого саме нормативного акту, що містять відповідні правила, були порушені, в чому полягає зміст цього правопорушення, а також те, чи був підготовленим військовослужбовець до виконання своїх специфічних обов'язків.

Література:

1. Монтескьє Ш. О существовании законов. Москва: Изд. Василий Сопиков, 1810. Ч. 2. 336 с.
2. Панов Н. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1987. 26 с.
3. Український тлумачний словник (тезаурус): 250000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2016. 1696 с.
4. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Вища шк., 1982. 161 с.
5. Про судову практику у справах про перевищення влади та службових повноважень: постанова Пленуму Верхов. Суду України від 26.12.2003 р. № 15 // Законодавство України: інформ.-пошук. система / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03> (дата звернення: 02.09.2018).
6. Волков Б.С. Научно-технический прогресс и проблемы науки уголовного права. Уголовное право в XXI веке : материалы междунар. науч. конф. на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 31 мая – 1 июня 2001 г. Москва, 2002. С. 93–98.
7. Петин И.А. Механизм преступного насилия. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 343 с.
8. Бойцов А.И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 775 с.

ОБСТАВИНИ, ЩО ПОСИЛЮЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Хряпінський П. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального права і кримінології
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

Світличний О. О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

У статті досліджуються місце та значення обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх. Обґрунтовується висновок щодо запровадження нових обтяжуючих обставини у ч. 2 ст. 156 КК «ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152–155 цього Кодексу» і утворення нової ч. 3 ст. 156 КК «ті самі дії, вчинені щодо малолітньої або малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку».

В статье исследуются место и значение обстоятельств, усиливающих уголовную ответственность за совершение развратных действий в отношении несовершеннолетних. Обосновывается вывод о введении новых отягчающих обстоятельств в ч. 2 ст. 156 УК «те же действия, совершенные повторно или лицом, ранее совершившим любое из преступлений, предусмотренных статьями 152–155 этого Кодекса» и создание новой ч. 3 ст. 156 УК «те же действия, совершенные в отношении малолетней или малолетнего, не достигших двенадцатилетнего возраста».

The article explores the place and significance of the circumstances that enhance criminal responsibility for committing depraved acts against minors. The conclusion on introduction of new aggravating circumstances in part 2 of Art. 156 of the Criminal Code “the same actions committed repeatedly or by a person who previously committed any of the crimes provided for in articles 152–155 of this Code” and the creation of a new part 3 of Art. 156 of the Criminal Code “the same actions committed against a minor or a minor, under the age of twelve”.

Ключові слова: розбещення, спеціальний суб'єкт злочину, розпусні дії, повторність, неповнолітній та малолітній вік потерпілого.

Постановка проблеми. Обставинами, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, є вчинення розпусних дій щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього (ч. 2 ст. 156 Кримінального кодексу України (далі – КК). указані обставини є підставами диференціації кримінальної відповідальності на законодавчому рівні, тому що відображають значне підвищення типового ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину.

Аналіз останніх досліджень. Обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення статевих злочинів, серед них і розбещення неповнолітніх, досліджувалися вітчизняними правниками, серед яких Ю.В. Александров, М.І. Бажанов, В.І. Борисов, Л.П. Брич, Л.В. Дорош, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, Л.Г. Козлюк, С.С. Косенко, Т.Д. Лисько, Я.В. Мачужак, Л.І. Мороз, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, С.В. Чмут, А.П. Шеремет та інші. На теоретичних та прикладних положеннях досліджень вищевказаних правників сформуємо авторське бачення обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх.

Метою статті є виокремлення та дослідження обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх, тому формують кваліфіковані склади цього злочину.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтованим є підхід вітчизняного законодавця позначити обставини, що посилюють кримінальну відповідальність за розпусні дії прямою вказівкою на мало-

літній вік потерпілої особи, родинні або професійні обов'язки певних суб'єктів щодо виховання та догляду за потерпілим або піклування про нього. Так само конструюються й інші кваліфіковані склади злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, які можуть вчинюватися лише спеціальним суб'єктом. Так, у ст. 154 КК передбачає кримінальну відповідальність за примушування до вступу в статевий зв'язок особою, від якої потерпіла особа перебувала у службовій або матеріальній залежності, а в ч. 2 ст. 155 КК передбачено вчинення статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості тотожним із ч. 2 ст. 156 КК спеціальним суб'єктом, тобто вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього. Згідно з приміткою до ст. 155 КК, «у статтях 155, 156 цього Кодексу під близькими родичами або членами сім'ї слід розуміти осіб, визначених пунктом 1 частини першої статті 3 Кримінального процесуального кодексу України» (далі – КПК), а зокрема чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі. За матеріалами дослідженої судової практики з 212 кримінальних справ за ч. 2 ст. 156 КК (зокрема за сукупністю злочинів) було кваліфіковано загалом 161 (75,9%) справа, зокрема розпусні дії щодо малолітньої особи 179 випадків (75,8%), учинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником 63 випадки (26,9%), вчинені особою, на яку покладено обов'язки виховання потерпілого або піклування про нього – 33 (13,9%) [1, с. 256].

Законодавче визначення спеціального суб'єкта злочину передбачене у ч. 2 ст. 18 КК, де вказується, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. У доктрині кримінального права такі злочини здебільшого визначаються як «злочини зі спеціальним суб'єктом». В.В. Устименко під спеціальним суб'єктом злочину розумів особу, яка поряд з осудністю та віком, з якого настає кримінальна відповідальність, має й інші додаткові юридичні ознаки, що передбачені у кримінальному законі або прямо з нього випливають та обмежують коло осіб, котрі можуть нести відповідальність за цим законом, чим визначають правильне його застосування [2, с. 24]. У Загальній частині кримінального права усталеною є класифікація спеціальних суб'єктів злочину за такими ознаками: 1) ознаки, що характеризують правове становище особи: громадянство, посадове або службове становище; характер виконуваної роботи, професія тощо; 2) ознаки, що характеризують соціальні, фізіологічні й інші властивості особи: судимість, стать, вік, стан здоров'я; 3) ознаки, що характеризують специфіку злочинних дій: організатор, виконавець, підбурювач, пособник вчинення злочину. Як бачимо, виділення спеціального суб'єкта розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, вчиненого батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, здійснене за ознакою особливого правового становища, зокрема за родинними зв'язками і характером професійних обов'язків щодо виховання та догляду за дитиною [3, с. 415].

Визначення малолітньої особи як обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій, є логічним і послідовним кроком щодо посилення кримінально-правової охорони статевої недоторканості цього особливо вразливого кола дітей. Малолітніми слід визнавати потерпілих осіб, яким на момент злочину не виповнилося 14 років. Кримінальна відповідальність за вчинення розпусних дій щодо такої особи настає лише за умови, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що вчиняє такі дії щодо неповнолітньої або малолітньої особи, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати. При цьому суд повинен ураховувати не тільки показання підсудного, а й потерпілої особи, ретельно перевіряти відповідність усім конкретним обставинам справи. Під час вирішення цього питання враховується вся сукупність обставин справи, зокрема зовнішні фізичні дані потерпілої особи, її поведінка, знайомство винної особи з нею, володіння винною особою відповідною інформацією. За даними вітчизняних учених, потерпілі від статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, за статтю та віком розподілилися так: особи жіночої статі становили 72,2%, серед них віком до 11 років – 23 особи (15,0%), до 14 років – 45 осіб (39,1%), до 16 років – 15 осіб (13,0%); особи чоловічої статі – 27,8%, серед них віком до 11 років – 11 осіб (9,6%), до 14 років – 14 осіб (12,2%), до 16 років – 7 осіб (6,1%) [4, с. 87]. Тобто серед дівчат малолітніми були більше половини потерпілих 68 осіб (54,1%), а серед хлопців майже чверть – 25 осіб (21,8%). За даними нашого дослідження судової практики, потерпілі від розбещення неповнолітніх за віком розподілилися так: малолітніми були 179 осіб або 75,8% від загальної кількості потерпілих, не досягли шістнадцятирічного віку 67 осіб або 24,2% осіб [1, с. 254].

Малолітній вік потерпілої особи є усталеною ознакою, що посилює кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, передбачених у Розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК. Так, ознака вчинення злочинних дій «щодо малолітньої або

малолітнього» віднесена до особливо кваліфікуючих у складах зґвалтування (ч. 4 ст. 152 КК) і насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 3 ст. 153 КК). На переконання правників її зміст у вищевказаних злочинах є формалізованим й незмінним. Використання ж терміна «малолітня особа» у разі вчинення розпусних дій є не зовсім точним та не повністю узгоджується із вчиненням злочину «щодо малолітньої або малолітнього» (ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК) [5, с. 83-84]. М.І. Панов щодо точності норм кримінального права щодо цього зазначає, що у нормах Особливої частини КК повинні чітко й лаконічно формулюватися ознаки відповідних злочинів, забезпечена суворота відповідність термінів тим поняттям, які вони мають відображати, виключені неточні, розмиті, неоднозначні терміни, реалізований принцип єдності термінології [6, с. 218]. На наш погляд, слід термінологічно узгодити ч. 2 ст. 156 КК із ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК в частини «вчинення розпусних дій щодо малолітньої або малолітнього» та редакційно уточнити у цій частини відповідний правовий припис, замінивши ознаку, що посилює кримінальну відповідальність щодо вчинення розпусних дій щодо «малолітньої особи» на вчинення «*тих самих дій щодо малолітньої або малолітнього*».

Виокремлення осіб, визначених п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК, як спеціального суб'єкта ненасильницьких статевих злочинів, з одного боку, статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, з іншого – розбещення неповнолітніх є цілком виправданим з низки причин. Саме на цих спеціальних суб'єктів за чинним законодавством покладаються правові обов'язки щодо догляду, виховання й піклування про своїх малолітніх дітей. Згідно зі ст. 150 СК України на батьків покладаються обов'язки піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя, поважати дитину. Водночас забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Вітчима, мачуху; опікуна і піклувальника природно віднести до осіб, які замінюють батьків. Також під особами, які заміщують батьків, пропонується розуміти особу, яка взяла у свою сім'ю дитину, котра є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування. Так, у ст. 24 Закону України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. викладені вимоги щодо педагогічних працівників, зокрема педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки в навчальних закладах системи загальної середньої освіти. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р., батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці. Визначення спеціальним суб'єктом тільки осіб, що пов'язані з потерпілою особою родинними зв'язками, суттєво обмежувало коло осіб, на котрих покладається правовий обов'язок догляду, виховання, піклування та розвитку дитини. Доцільним було розширення такого переліку за рахунок інших осіб. На підтримку вищевказаного рішення наведемо такі аргументи. По-перше, до осіб, на яких згідно з чинним законодавством покладено обов'язки виховання або піклування про неповнолітню особу, відноситься широке коло осіб, що здійснюють: а) догляд та виховання немовлят та дітей дошкільного віку (керівники закладів, вихователі, няньки тощо); б) навчання, догляд та виховання у шкільних та позашкільних закладах освіти (керівники закладів, їх заступники, вчителі, вихователі, психологи тощо); в) організація дозвілля та відпочинку дітей у дитячих оздоровчих таборах (керівники закладів та їх заступники, вихователі, організатори виховної, мистецької, спортивної роботи тощо); г) нагляд, виховання та дотримання режиму відбування покарання у виправно-виховних закладах для неповнолітніх, що вчинили суспільно небезпечні діяння або злочини (начальники загонів, вихователі, психологи тощо). По-друге, визначальною правовою ознакою таких осіб є безпосереднє покладання на них обов'язків з утримання, догляду, виховання, піклування та розвитку малолітніх дітей та підлітків. По-третє, у випадках розпусних дій, вчинених особами, на котрих покладений правовий обов'язок виховання й піклування за дітьми, суспільна небезпечність злочину суттєво підвищується. Це пояснюється механізмом заподіяння злочинної шкоди основному об'єкту кримінально-правової охорони – статевій недоторканості. На відміну від заподіяння злочинної шкоди об'єкту злочину під час учинення загальним суб'єктом, на якого не покладається безпосереднього правового обов'язку виховання або догляду за дитиною, спеціальний суб'єкт знаходиться нібито всередині суспільного відношення й повинен забезпечити всіма доступними правомірними засобами статево недоторканість малолітньої або неповнолітньої особи (дочки, сина, падчерці, пасинка, будь-якої іншої дитини, яка була у встановленому порядку усиновлена тощо).

У разі вчинення розпусних дій необхідно додати ще й зловживання правами та обов'язками, тобто особа вчиняє розпусні дії, що повністю суперечать правовим обов'язкам виховання й догляду за дитиною та наданими у зв'язку з цим повноваженнями. Більше того, вчиняючи розпусні дії, особа

злочинно використовує свій правовий статус вихователя як засіб впливу на потерпілого, що не досяг шістнадцятирічного віку [7, с. 483]. За матеріалами досліджених нами кримінальних проваджень розпусні дії щодо своїх дітей вчинили 63 особи (26,9%), знаходилися у родинних зв'язках 42 особи (17,6%), за різних обставин раніше були знайомі із потерпілими 52 особи (21,8%) й 79 засуджених (33,7%) раніше із потерпілими особами, що не досягли шістнадцятирічного віку, знайомі не були. Тобто 105 засуджених або 44,5% були близькими родичами потерпілих [1, с. 162].

Раніше в літературі висловлювалися пропозиції щодо запровадження як обставин, що посилюють кримінальну відповідальність за вчинення розпусних дій: вчинення розпусних дій повторно або щодо двох чи більше осіб, учинення цього злочину групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, настання у разі розпусних дій тяжких наслідків для здоров'я потерпілої особи у вигляді зараження венеричною хворобою, настання психічної хвороби, зараження СНІД та інші. Першим на підвищену суспільну небезпеку розпусних дій, учинених повторно або щодо двох чи більше осіб, звернув у вагу А.П. Дьяченко. Цей правник доводив, що у судовій практиці більше половини випадків розпусти неповнолітніх є довготривалими діями, що іноді нараховують два чи три десятки епізодів. Так, суспільна небезпека є набагато вищою за поодинокі випадки вчинення розпусти щодо неповнолітніх [8, с. 29–30]. За нашими дослідженнями, приблизно 63,3% розпусних дій учиняються повторно, а у 20,7% щодо двох чи більше осіб. Заслуговує на підтримку пропозиція дослідників щодо запровадження у складі статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості як кваліфікувальної ознаки «повторності». Так, ці дослідники вважають за доцільне з метою підвищення рівня кримінально-правового захисту статевої недоторканості осіб, які не досягли статевої зрілості, від сексуальної експлуатації з боку дорослих передбачити у ч. 2 ст. 155 КК додатково кваліфікувальну ознаку у виді «повторності». У зміст «повторності» входить учинення одним суб'єктом двох та більше статевих зношень з особою, яка не досягла статевої зрілості, у природний або неприродний спосіб. Задля гармонізації зазначеної кваліфікувальної ознаки із «повторністю» у ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 153 КК також слід уважати повторними статеві зносини, вчинені особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених ст. 152–155 КК. Ідеться про спеціальну повторність тотожних або однорідних статевих злочинів. Для визнання злочину повторним не мають значення стадії вчинених винною особою злочинів, вчинення їх одноособово чи у співучасті, наявність чи відсутність факту засудження винної особи за раніше вчинений злочин (злочини) [9, с. 190]. Запровадження у норму закону про кримінальну відповідальність за розбещення неповнолітніх спеціальної примітки, як це пропонується вищезгаданими дослідниками, нами сприймається не повністю. Норми розділу IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК утворюють органічну єдність й взаємопов'язані у змісті та техніці викладення. Тому ознака повторності, як зазначають О.І. Зінченко та В.І. Тютюгін, має передбачатися однією і тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК, тобто бути юридично обґрунтовано тотожними, однаковими за своїм юридичним складом (ч. 1 ст. 32 КК) [10, с. 99]. Спеціальну ж повторність слід відобразити словами «або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152–155 цього Кодексу», як це має місце у ч. 2 ст. 152 та ч. 2 ст. 153 КК. За цими положеннями пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 156 КК новою кваліфікуючою ознакою «*Ті самі дії, вчинені повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152-155 цього Кодексу*», розмістивши її після слів «Ті самі дії, вчинені...» й далі за текстом.

Запровадження у ч. 2 ст. 156 КК обставини, що посилюють кримінальну відповідальність, як вчинення розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, як це має місце у ч. 4 ст. 135 КК РФ, то вважаємо таке нововведення зайвим. Слід зазначити, що у судовій практиці розбещення неповнолітніх є злочином, що вчинюється одноособово (98,1%). Поодинокі випадки вчинення розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою мають місце лише за умов кваліфікації вчиненого за сукупністю більш тяжких злочинів проти статевої недоторканості неповнолітніх та малолітніх як зґвалтування (ч. 3 і ч. 4 ст. 152 КК), насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 2 і ч. 3 ст. 153 КК) або таких злочинів проти громадського порядку та моральності як ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ч. 3 ст. 301 КК), створення або утримання місць розпусти і звідництво (ч. 3 ст. 302 КК), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ч. 3 і ч. 4 ст. 303 КК). Утім суспільна небезпеки, як правило, інших тяжких та особливо тяжких злочинів, що входять до сукупності, надає можливість адекватно відобразити суспільну небезпеку вчиненого розбещення та призначити досить суворе кримінальне покарання, що відображає підвищену суспільну небезпеку розпусних дій групою осіб за попередньою змовою або організованою групою.

Настання у разі розпусних дій тяжких наслідків для здоров'я потерпілої особи у вигляді зараження венеричною хворобою, настання психічної хвороби, зараження СНІД тощо також є нетиповим суспільно-небезпечним наслідком розбещення неповнолітніх. Безумовно, якщо розпусні дії бачити у неприродних формах задоволення статевої пристрасті «*coitus per os*» та/або «*coitus per anum*»,

то вищевказані наслідки у вигляді зараження венеричною хворобою, вірусом імунодефіциту тощо є досить ймовірними. Утім український законодавець, на відміну від ч. 2 ст. 155 КК, де кваліфікувальною ознакою вказується на спричинення безплідності чи інших тяжких наслідків, у ч. 2 ст. 156 КК про такі негативні наслідки для здоров'я потерпілої особи не згадує. Ця обставина, на наш погляд, є додатковим аргументом в обґрунтуванні нашої позиції, що добровільні неприродні форми задоволення статевої пристрасті «coitus per os» та/або «coitus per anum» є більш тяжкими статевими злочинами й не можуть кваліфікуватися за ст. 156 КК.

Позицію російського законодавця щодо запровадження у ч. 3 ст. 135 КК РФ кваліфікувальної ознаки «розпусні дії, вчинені щодо особи, яка завідомо не досягла дванадцятирічного віку» ми підтримуємо й вважаємо корисним її запозичення для чинного Закону України «Про кримінальну відповідальність». Малолітні особи, що не досягли дванадцятирічного віку, є найбільш вразливими у сексуальному сенсі. Як зазначалося, малолітні особи, які не досягли дванадцятирічного віку, здебільшого мають комплексний безпорадний стан, зумовлений фізичною та психічною безпорадністю. З одного боку, фізичний розвиток малолітніх осіб характеризується нерозвинутою скелетно-кістковою та м'язовою структурою. Вони, як правило, не можуть чинити фізичний опір дорослій людині. З іншого боку, малолітні особи психічно нерозвинуті, їм бракує знань і життєвого досвіду, щоб правильно сприйняти ситуацію, знайти адекватне рішення. Психологи однастайні у тому, що самооцінка цих дітей недосконала, вони довірливі, наївні, безхитрісні, прямолінійні, мають надзвичайну сугестивність, особливо з боку авторитетних для малолітніх дорослих осіб. Так, малолітні, які не досягли дванадцятирічного віку, не мають навіть гіпотетичних шансів перемогти у фізичному або психічному протистоянні з повнолітньою особою. Також звернемо увагу на те, що в судовій практиці у справах про злочини проти статевої недоторканності та доктрині кримінального права особи малолітній вік потерпілої або потерпілого є безумовною ознакою безпорадного стану.

Висновки. Учинення розпусних дій щодо малолітньої або малолітнього свідчить про особливо високу ступінь суспільної небезпеки злочину й абсолютну сексуальну занедбаність, цинічність й зухвалість особи злочинця. Вищенаведені аргументи надають нам підстави запропонувати «de lege ferenda» як особливо кваліфікувальну ознаку розбещення неповнолітніх, учинення цих дій щодо малолітньої чи малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку, передбачивши її у новоствореній ч. 3 ст. 156 КК. Редакція цієї частини статті могла б мати такий зміст: «3. Дії, передбачені частинами першою та частиною другою цієї статті, вчинені щодо малолітньої або малолітнього, які не досягли дванадцятирічного віку».

Література:

1. Хряпінський П.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. 265 с.
2. Устименко В.В. Специальный субъект преступления : монография / В.В. Устименко. Харьков: Изд-во при Харьк. гос. ун-те ИО «Вища школа», 1989. 104 с.
3. Хряпінський П.В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посібн. Суми: Університетська книга, 2009. 687 с.
4. Хряпінський П.В., Чмут С.В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості: монографія. Запоріжжя: ЗНУ-Альянс, 2011. 184 с.
5. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. поради. / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
6. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства: збірник / Передмова В.П. Тихого. Київ: Ін Юре, 2010. 812 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
8. Дьяченко А.П. Уголовно-правовая охрана граждан от преступлений в сфере сексуальных отношений: автореф. дисс. ... доктора юрид. наук. Спец. 12.00.08 уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право: Москва: Акад. МВД РФ, 1993. 58 с.
9. Хряпінський П.В., Чмут С.В., Світличний О.О. Кримінальна відповідальність за ненасильницькі злочини проти статевої недоторканості неповнолітніх: навч. посібн. За наук. ред. П.В. Хряпінського. Дніпропетровськ : НГУ, 2016. 352 с.
10. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання: монографія / за заг. ред. В.І. Тютюгіна. Харків: Фінн, 2008. 336 с.

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ТРАНСПОРТНОГО ЕКСПЕДИРУВАННЯ

Яновицька А. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті розглянуто правову природу договору транспортного експедирування. Шляхом проведеного порівняльного аналізу цього договору та договорів доручення, комісії, перевезення вантажу та агентського договору, визначено самостійне місце договору транспортного експедирування у системі договорів про надання послуг. Ураховуючи наведене, визначено деякі характерні ознаки досліджуваного договору.

В статье рассмотрена правовая природа договора транспортного экспедирования. Путем проведенного сравнительного анализа договора и договоров поручения, комиссии, перевозки груза и агентского договора, определено самостоятельное место договора транспортного экспедирования в системе договоров о предоставлении услуг. Учитывая приведенное, определены некоторые характерные признаки исследуемого договора.

The article deals with the legal nature of the contract of freight forwarding. By conducting a comparative analysis of this contract and contracts of order, commission, carriage of goods and agency agreement, an independent place of the contract of freight forwarding in the system of agreements on the provision of services is defined. Given the above, certain characteristics of the studied contract are determined.

Ключові слова: транспортування вантажів, договір, послуга, транспортно-експедиційна діяльність, договір транспортного експедирування, перевезення вантажів, агентський договір, договір доручення.

Постановка проблеми. На законодавчому рівні, транспортно-експедиторська діяльність – це підприємницька діяльність із надання транспортно-експедиторських послуг з організації та забезпечення перевезень експортних, імпорتنих, транзитних або інших вантажів [1]. Основою правового регулювання зазначеної діяльності є Цивільний кодекс України [2] (далі – ЦК України), Господарський кодекс України [3] (далі – ГК України), закони України «Про транспорт» [4], «Про зовнішньоекономічну діяльність» [5], «Про транзит вантажів» [6], «Про транспортно-експедиторську діяльність» (далі – Закон), а також інші закони, транспортні кодекси та статuti.

Транспортно-експедиторська діяльність здійснюється на підставі договору, визначення якого міститься у Законі «Про транспортно-експедиторську діяльність». За договором транспортного експедирування одна сторона (експедитор) зобов'язується за плату і за рахунок другої сторони (клієнта) виконати або організувати виконання визначених договором послуг, пов'язаних з перевезенням вантажу [1]. Однак, на перший погляд, достатньо врегульований інститут договірної права час від часу стає об'єктом дослідження науковців як у галузі юриспруденції, так і в інших галузях, які вивчають проблематику транспортування вантажів.

Останні дослідження теми відображаються у працях науковців-правників І.А. Діковської, Є.В. Додіна, Н.С. Золотникової, В.В. Луця, М.Л. Луцик, О.С. Кужко, Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої та ін., а також у роботах дослідників з інших галузей Н.Б. Чарнецької-Білецької, Д.В. Зеркалова, Є.Н.Тимощука та ін.

Мета статті виявляється в аналізі чинної законодавчої бази та наукової літератури для розкриття сутності договору транспортного експедирування і визначення його місця у системі договорів про надання послуг.

Виклад основного матеріалу. Поняття договору транспортного експедирування, як зазначає О.С. Кужко, встановлюється ідентичними визначеннями у вже зазначеному Законі (ст. 9) та у ЦК України (ст. 929), ГК України (ст. 316). Водночас, на відміну від ЦК України, де договору транспортного експедирування відводиться самостійна Глава 65 «Транспортне експедирування», ГК України містить норми про договір транспортного експедирування у Главі 32 «Правове регулювання пере-

ження вантажів» [7, с. 10]. Звідси виникає проблема співвідношення договору транспортного експедирування та договору перевезення вантажів. Більше того, неоднозначним видається визначення договору транспортного експедирування у частині «послуг, пов'язаних із перевезенням вантажу», що спонукає багатьох науковців на роздуми про необхідність існування цього договору поряд із договорами доручення, комісії чи агентським договором.

Уважається, що агентський договір є прикладом запозичення окремих інститутів англо-американської правової системи. Як зазначають деякі науковці, вагомого значення набуває той чинник, що бізнес швидкими темпами поширюється на різні регіони, втрачаючи свою «національність». Активізація відносин у зовнішньоекономічній сфері стала другим чинником поширення агентських відносин у правозастосовній практиці України. Звідси відносини, що регулюються в англо-американському праві агентським договором, у континентальному праві охоплюються договорами доручення і комісії [8, с. 509, 511].

На рівні вітчизняного законодавства, агентські відносини врегульовуються ГК України. Таким чином, агентські договори укладаються у сфері підприємницької діяльності, де комерційним агентом завжди виступатиме суб'єкт господарювання. Так, відповідно до норм Кодексу торговельного мореплавства (далі – КТМ), у морському порту або поза його територією як постійні представники судовласника діють агентські організації (морський агент), які за договором морського агентування за винагороду зобов'язуються надавати послуги в галузі торговельного мореплавства [9]. При цьому ні поняття, ні змісту такого договору КТМ не розкриває, що ускладнює встановлення нормативних регуляторів для цього договору. Зокрема Державна фіскальна служба України в одному з листів, аналізуючи норми КТМ та ГК України, відносить договір морського агентування не до агентських договорів, які укладаються на підставі ГК України, а говорить про те, що договір морського агентування за правовими ознаками і змістом належить до договорів доручення, вимоги щодо яких встановлені ст.ст. 1000–1009 ЦК України [10].

Уважаємо, що така позиція є помилковою, хоча й справді у ГК України вказується, що до агентських відносин можуть застосовуватися відповідні положення ЦК України, якими регулюються відносини доручення. Однак, як зазначає А.І. Дрішлюк, конструкція агентського договору має на меті цивільно-правове оформлення відносин, у яких посередник (представник) здійснює в інтересах і за рахунок принципала правочини й інші юридичні дії (що характерно для відносин доручення і комісії), а також дії фактичного характеру, які не створюють правовідносин принципала з третіми особами, від свого імені або від імені принципала. Це є однією з характерних відмінностей між договорами. Другою відмінністю є предмет агентського договору (здійснення юридичних та/або фактичних дій), через що він може застосовуватися у більш широкій сфері відносин, ніж комісія і доручення, і мати організаційний характер. Третьою ознакою, яка вирізняє агентський договір, є характер дій агента. Відносини за агентським договором є триваючими, тобто агент зобов'язується здійснювати, а не здійснити для принципала різноманітні дії [11, с. 12].

Щодо договору транспортного експедирування, то тут також можливе поєднання обов'язків на вчинення дій юридичного та фактичного характеру. Як і у агентському договорі, виконання договору транспортного експедирування відбувається за рахунок клієнта та за винагороду. Однак, аналіз норм чинних ЦК України (Глава 65) та ГК України (ст. 316) щодо транспортного експедирування та норм ГК України (Глава 31), які врегульовують агентські відносини, показує деякі суттєві відмінності між цими договорами.

По-перше, агентські відносини стосуються надання широкого спектра посередницьких послуг, коли договір транспортного експедирування стосується лише послуг, пов'язаних із перевезенням чи доставкою вантажу. По-друге, комерційний агент (як сторона агентського договору) зобов'язаний особисто виконати дії, на які він уповноважений за договором. Експедитору ж надається право залучати до виконання своїх обов'язків інших осіб, а також (відповідно до норм ЦК України) експедитором може виступати сам перевізник. По-третє, агент діє лише в інтересах клієнта, від його імені та під його контролем, тобто тут фактично розкривається сутність агентського договору як договору про надання посередницьких послуг. При цьому контроль за діями агента проявляється не лише у наділенні його певними повноваженнями, а й у можливості схвалення чи не схвалення вчинених ним дій клієнтом. Коли мова йде про договір транспортного експедирування, то експедитор, за загальним правилом, діє від імені клієнта, однак договором можуть передбачатись дії, які йому дозволено вчиняти від власного імені.

Із наведеного випливає, що, незважаючи на доволі близьку природу цих договірних конструкцій, договір транспортного експедирування не входить у систему агентських договорів.

За договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії (ст.1000 ЦК України). Як зазначає Н.В. Федорченко, предметом доручення є дії юридичного характеру. Фактичні дії можуть лише супроводжувати юридичну діяльність повіреного [12, с. 12].

Під час порівняльного аналізу договору транспортного експедирування та договору доручення необхідно зауважити, що, на відміну від договору транспортного експедирування, договір доручення конструюється як цивільно-правовий договір, який опосередковує довірчі (фідуціарні) відносини сторін. У предмет договору транспортного експедирування входить здійснення фактичних дій, а до предмета договору доручення виконання фактичних дій не входить, фактичні дії, що здійснює повірений, існують поза предметом цього договору [7, с. 11].

За договором комісії одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента (ст. 1011 ЦК України).

Вирішуючи проблему співвідношення договору комісії з відносинами представництва, Р.В. Колосов доходить висновку, що договір комісії не є представництвом. Характеризуючи комісійне зобов'язання, він зазначає, що в ньому виділяється дві групи правовідносин: внутрішні, котрі формуються між комітентом та комісіонером, та зовнішні – між комісіонером та третьою особою. При цьому внутрішні відносини є головними та визначають характер зовнішніх [13, с. 9].

На думку О.М. Сибіги, за договором комісії послуга комісіонера спрямована на досягнення правових наслідків від учиненого ним правочину з третьою особою. Комітент не споживає послугу в процесі вчинення правочину, а тому оплачує результат останнього, а не процес його укладення. Звідси виникає недосягнення під час виконання правочину, вчиненого комісіонером за дорученням комітента, ефекту, на який сподівався останній, впливає на виконання комісійного зобов'язання. Договір комісії має певну спрямованість – надання послуг, результат яких не має матеріалізованого втілення, що визначено в ЦК України. За цим договором надається специфічна послуга юридичного характеру – вчинення комісіонером за дорученням комітента одного або декількох цивільно-правових правочинів [14, с. 9, 10].

Проаналізовані договори доручення, комісії та агентський договір передбачають діяльність однієї сторони за рахунок іншої. Як зазначають окремі науковці, повірений, комісіонер, агент вступають у відносини з третіми особами, які викликають майнові наслідки для іншої сторони договору, що надала доручення. Агентський договір, на відміну від договорів доручення і комісії, застосовується в підприємницькій сфері. Якщо предметом договору доручення є вчинення юридичних дій, зокрема правочинів, у договорі комісії – з юридичних дій тільки правочинів, то в агентському договорі це юридичні та/або фактичні (посередницькі) дії [8, с. 456]. Із подібної точки зору договір транспортного експедирування також застосовується здебільшого у підприємстві і, як зазначалось, предметом договору є юридичні та/або фактичні дії, однак вони пов'язані з перевезенням чи доставкою вантажу.

Для повноти дослідження правової природи, варто визначити співвідношення цього договору і договору перевезення вантажу. Слід звернути увагу на те, що ЦК України правове регулювання транспортного експедирування вносить поза межі перевезень. Тобто цим договірним конструкціям присвячено окремі глави: Глава 64 «Перевезення» і Глава 65 «Транспортне експедирування» [2]. Водночас ГК України – норми щодо транспортного експедирування поміщає у Главу 32 під назвою «Правове регулювання перевезень вантажів» [3].

Відповідно до ст. 909 ЦК України, за договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату. ГК України у статті 307 містить практично таке ж визначення.

Аналізуючи норми кодексів щодо перевезення вантажу, можна зробити висновок, що предметом договору є послуга з переміщення вантажу з пункту завантаження у пункт призначення. Як предметом договору транспортного експедирування є послуги, які пов'язані з перевезенням: організувати перевезення вантажу транспортом і за маршрутом, вибраним експедитором або клієнтом, зобов'язання експедитора укласти від свого імені або від імені клієнта договір перевезення вантажу, забезпечити відправку і одержання вантажу тощо; послуги, необхідні для доставки вантажу: перевірка кількості та стану вантажу, його завантаження та вивантаження, сплата мита, зборів і витрат, покладених на клієнта, зберігання вантажу до його одержання у пункті призначення, одержання необхідних для експорту та імпорту документів, виконання митних формальностей тощо [2; 3].

Експедиторські підприємства також можуть допомагати експортерам визначити мінімальні затрати на пакування і транспортування вантажу і скласти оптимальну калькуляцію транспортної складової його експортної вартості [15, с. 223].

Із цього можна зробити висновок, що, незважаючи на те, що предметом обох договорів є послуга, пов'язана з тотожним об'єктом договору – вантажем, усе ж ці договори суттєво відрізняються один від одного. Як видно, характер послуг за договором є різним, відповідно і мета, з якою вони укладаються. Якщо у договорі перевезення – це переміщення вантажу, то у договорі транспортного експедирування – це організація і забезпечення такого переміщення.

Наведений порівняльний аналіз дає можливість визначити характерні ознаки договору транспортно експедирування. Він уходить у систему договорів про надання послуг, де предметом є послуга, пов'язана з перевезенням чи доставкою вантажу, проявляється у вчиненні правочинів або фактичних дій. Із змісту норм ЦК України [2] видно, що перелік основних і додаткових послуг, які мають надаватись експедитором, установлюються у договорі, що свідчить про його консенсуальний характер.

Договір є двостороннім: одна сторона – експедитор, а контрагент за договором – клієнт, які мають взаємні права та обов'язки. Однак в окремих випадках експедитором може виступати перевізник, а за участі у відносинах із перевезення вантажоодержувача, останній у договорі транспортно експедирування виступатиме як третя особа.

Транспортно експедиційна діяльність здійснюється як спеціалізованими підприємствами (організаціями), так й іншими суб'єктами господарювання різних форм власності, які для виконання доручень клієнтів чи відповідно до технологій роботи можуть мати: склади, різні види транспортних засобів, контейнери, виробничі приміщення тощо. Експедитори для виконання доручень клієнтів можуть укладати договори з перевізниками, портами, авіапідприємствами, судноплавними компаніями тощо [16, с. 26].

Транспортно експедиційна діяльність характеризується оплатністю, що відносить відповідний договір до підприємницьких (комерційних). При цьому відповідні послуги надаються «за плату і за рахунок другої сторони (клієнта) [2]».

Договір транспортно експедирування укладається на певний строк, може обмежуватись виконанням експедитором разових послуг або передбачати необхідність транспортно-експедиторського обслуговування клієнта на певному етапі його діяльності, тобто договір транспортно експедирування може мати триваючий характер [8, с. 426].

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати про самостійне місце договору транспортно експедирування у системі договорів про надання послуг, що пов'язані з транспортуванням вантажів. Ознаками договору транспортно експедирування є двосторонність, оплатність, строковість. Низка спільних рис цього договору і договорів перевезення, агентування, комісії та доручення, іноді призводить до практичних труднощів з укладення договору та у визначенні правового регулювання, що, безумовно, є підставою для подальших наукових досліджень у цій сфері.

Література:

1. Про транспортно-експедиторську діяльність: Закон України від 1 липня 2004 р. Голос України. 2004. № 140.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18.
4. Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. Голос України. 1995.
5. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. Голос України. 1991.
6. Про транзит вантажів: Закон України від 20 жовтня 1999 р. Голос України. 1999.
7. Кужко О.С. Договір транспортно експедирування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ ПрПіП АПН України. Київ., 2008. 21 с.
8. Зобов'язальне право України: підручник / За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Київ: Істина. 2011. 848 с.
9. Кодекс торговельного мореплавства від 23 травня 1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 47–52.
10. Лист ДФС від 13.01.2017 № 525/6/99-99-15-03-03-15 <http://dps.gov.ua/baneryi/podatkovyi-konsultatsii/konsultatsii-dlya-yuridichnih-osib/print-70951.html>
11. Дрішлюк А.І. Агентський договір: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. ОНЮА. Одеса., 2003. 22 с.
12. Федорченко Н.В. Договір доручення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Інст. д-ви і п-ва ім. В.М. Корецького. Київ., 2004. 24 с.
13. Колосов Р.В. Договір комісії і агентський договір у цивільному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Інст. д-ви і п-ва ім. В.М. Корецького. Київ., 2004. 23 с.
14. Сибіга О.М. Договір комісії за цивільним кодексом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. НЮА України ім. Ярослава Мудрого. Харків., 2009. 21 с.
15. Зеркалов Д.В., Тимошук Е.Н. Международные перевозки грузов. Учебное пособие. К.: Основа, 2009. 523 с.
16. Транспортно-експедиторська діяльність: навч. посібник / В.М. Запара, С.М. Продащук, А.Л. Кравець та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2017. 214 с.

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Chris Weston. Decline and fall of British power: 1963 to 1990

The purpose of this paper is to examine the decline and fall of British power. "Power" is defined as the ability to influence another party and Michael Mann's four sources of social power is employed as an analytical tool.

The paper takes as its starting point the state of Britain at the end of 1963 when the Labour Party was about to retake power following thirteen years in office by the Conservative Party to 1990 when Thatcher resigned.

At the heart of the analysis lies the course of Economic Power which remained the Achilles heel of Britain's decline and fall and indeed continued a trend witnessed in the aftermath of the end of the Second World War when Britain was forced to grant India its independence. Britain faced the threat of a devalued currency on several occasions in the period to 1963 and was forced to devalue its currency in 1967.

The paper briefly considers whether the UK should have agreed to the US request for support in the Vietnam War. While other countries, such as Canada and South Korea materially benefitted from their involvement in the war, the UK did not and limited itself to covert assistance – its default setting in maintaining the special relationship with the USA.

The UK eventually secured entry into the European project but this was at a most propitious time when the effects of the oil price increases impacted upon the country at a time of considerable upheaval in the economy – some homemade i.e industrial strife, some imported through the inflationary effects of the Vietnam War.

Britain's economic crisis would culminate in its recourse to a bailout from the IMF in 1976.

The paper then goes on to consider the effects of the Thatcher years. Britain's Military Power was enhanced in the victory of the Falklands War and Political Power was positively impacted but this did not translate into securing a greater role in Europe or more influence over the US in the special relationship. It also questions whether the Thatcher years saw any real enhancement in the country's Economic Power.

The paper also considers whether the significant investment in sigint and covert means really magnified Britain's power to any significant extent. The special relationship had been maintained but to unclear ends. The investment provided no discernible advantage in further its position in the European project given the UK's proximity to the USA.

Britain's Economic Power remained fragile albeit the collapse of Britain's manufacturing base now led to increased reliance on the financial sector to fill this "gap".

The next article in the series will examine the course of the UK to the present day and its options in the light of the Brexit decision.

Key words: Great Britain, sources of social power, Margaret Thatcher, economic power.

Bataeva K., Artemenko A. Conceptualization of military identity transition in modern sociology

The paper identifies specifics transition of military identity in the context of alternation theories of P. Berger and T. Lukman, habitus of P. Bourdieu, «the homecomer» of A. Schütz, and «cultural shock» of K. Oberg and B. Bergman. In the context of the theory of P. Berger and T. Lukman, it is necessary to distinguish between two modes of military identity – a weak form (correlated with partial secondary socialization in the army field) and a strong form (correlated with the alternation, which is accompanied by distancing from the past). In the context of Bourdieu's theory, the transition of military identity is correlated with the concept of habitus. The militant habitus can enter into a collision with the civil sociocultural context during the transition of a serviceman from the army to the civilian field. The contradiction between two habitus, which for a long time was formed in the military and civil sociocultural fields, can have a hysteresis (delay in adapting to social changes) by its effect. In the context of the theory of «cultural shock» K. Oberg and B. Bergman, the transition of military identity is correlated with the state of social anxiety and disorientation of an individual in the situation of sudden immersion in an unknown military cultural context in which the previous socio-cultural experience is no longer applicable. In the context of the concept of «the homecomer» of A. Schütz, the problem of the disparity of relevance systems actual in army and civil fields is analyzed, which can lead to a retardation of the reintegration

process. It is concluded that the success of social rehabilitation of veterans largely depends on their ability to transform military identity and transpose it into a civilian context.

Key words: military identity, identity transition, habitus, alternation, cultural shock, socialization, adaptation.

Krugliak M., Myroniuk M. Attitudes to the single mothers and abandoned children in the society of Naddniprianska Ukraine in the nineteenth – early twentieth centuries

In the modern world, which seeks social, national and gender equality, the problem of single mothers and homeless children is still urgent. Even though a woman of the third millennium is no longer condemned for bringing up a child without a father and not married, and such children are no longer called bastards, the presence of single-parent families still affects the development of the child's personality and the perception of his/her society. But before getting the right not to be social pariahs, single mothers had to go a long way, full of physical punishment, exile and public condemnation.

The second problem that we would like to raise in the article is the appearance of the world of illegitimate children and the state's attitude to this problem. It is important to find out what was the number of abandoned children in Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries, whether this was a pan-European scale phenomenon, how the state worried about such children in the shelters. The experience of the past will help to find ways to solve the problem of single mothers in modern times.

Pokrytka (from the word «cover», «pokryvaty» – in Ukrainian) is the old folk name of the girl who lost her virginity («wreath»), gave birth to an illegitimate child.

The peasants sharply negated the extra-marriageable fertility. If the girl had an illegitimate child, then she and her family were expected to be a shame, a hatred of fellow villagers, and if she had no family, then poverty. The mother of the sinner's parents often turned away from her and her child. Often she was forced to leave the village, move to the city, become a prostitute, throw a child or desperate to kill him/her. Women who had to give birth not from their husbands, tried to cause artificial miscarriage, often turned to harlots.

In the funds of the State Archives of Zhytomyr region, we find many cases of «killing the child». Most often, a woman went on such a step, if she had intimate relations with a married man, with a master, another unmarried peasant or a servant, could not financially provide her child, etc. Russian legislation severely punished women for such steps, especially during the feud days.

Russian pre-Soviet historian Ivan Janzhul noted three reasons for the increase in the number of illegitimate children in any society: 1) the degree of development and well-being of the people in connection with its laws and institutions; 2) some local customs; 3) special occasional conditions, such as: accumulation and prolonged stay of troops in a certain area, significant emigration.

So, the single mother in the XIX – early twentieth century remained a social pariah in the rural environment, although the attitude towards her and the children born to her, over time, still somewhat improved. An explanation of this should be sought in the modernization processes that encompassed Russian society in the second half of the nineteenth century, the world processes of emancipation and the gradual expansion of the principles of the traditional family. Urbanization calls for single mothers in cities where the moral teachings of a traditional society are not so effective, which is not threatened with public condemnation.

The problem of abandoned children in Russian and Ukrainian society became urgent in the late nineteenth century. Every issue of the newspapers was reported by the children left to their fate in Kyiv, Zhytomyr, Berdychiv, and others like that. Orphan houses and shelters did not contain such a large number of bastards, requiring expansion and repair. However, the functions of the state in regulating this issue were more formal in nature. The maximum responsibility for caring for these children was assumed by the public.

Key words: pokrytka, foundling, illegitimate child, single mother, urbanization, emancipation, traditional Ukrainian society.

Leshenok U. Interconnection of value orientations of the Ukrainians and electoral choice

The article analyzes the relationship between the value orientations of the Ukrainians and the electoral choice. The purpose of the article is to study this relationship by combining two sources of data – opinion poll and voting results submitted by the Central Election Commission. As an opinion poll, the sixth wave of the European Social Survey conducted in Ukraine is used, and the second source of data is the results of the Ukrainians voting in the 2012 parliamentary elections. The concept of "value" in this article is defined within Schwartz's theory as desirable goals that go beyond specific situations, differ in importance from each other and are guiding principles in human life. The analysis uses the ten Schwarz's values, which are

grouped into four value sectors, which are named «Conservation», «Self-Enhancement», «Self-Transcendence» and «Openness to Change».

Correlation between the level of values from the identified sectors and the proportion of parties that scored more than 1% of the votes in the parliamentary elections is observed on the data from both sources, grouped by region. Thus, there is clearly a tendency for a link between the high level of expressiveness of the values of «Self-Transcendence» and «Conservation» and a high proportion of the «Party of Regions» and the «Communist Party» during the analysis of the significance of the coefficients and the direction of correlation. Similarly, there is a connection between the high expressiveness of the values of «Self-Enhancement» and «Openness to Change» and a high proportion of the parties of the «Batkivshchyna», «UDAR» and «Nasha Ukraina» parties.

Accordingly, these political parties can be divided into two groups: parties whose level of support positively correlates with the values of «Self-Transcendence» and «Conservation» and the parties, whose support is positively correlated with the expressiveness of the values of «Self-Enhancement» and «Openness to Change». Whereas the values in this study are interpreted as desirable goals in human life, the author suggests that, as they become transformed into political orientations, they begin to reflect the expectations of citizens from the political forces or leaders they choose. The fixed correlation between value orientations and electoral choice opens up perspectives for the possibility of clustering parties based on the values of their supporters as an alternative to grouping parties within the classical ideological continuums.

Key words: values, value orientations, political orientations, electoral choice

Panchenko L. To question of methodology and methods of conflict research

The article reveals the issues related to the training of future sociologists in the methodology and methods of conflict investigation. Particularly, the article analyzes some Master programs of the leading universities of the world. The article outlines quantitative methods used in the investigation of conflicts, and sources of on-line data on peace and conflict research.

Key words: methodology and methods of sociological research, conflict management, quantitative methods, qualitative methods, database of conflicts.

Skokova L. Development stages of practical and theoretical approaches in sociology

The article is devoted to the characteristics of the three stages of the development of practice-oriented approaches in sociology and sociology of culture. At the first stage, the structuration theories that opposed the subjective-objective dualism became the key approaches. The P. Bourdieu's practice theory provided an opportunity to consider the homology of social and cultural stratification, taking into account the concepts of the field, volume and structure of capital (economic, cultural, social, symbolic), habitus. This conceptual framework serves as the basis for studies of practices of cultural production and consumption. E. Giddens proposed own vocabulary, in particular, structural rules and resources, practical consciousness, discursive consciousness, reflexive monitoring of actions. He emphasizes that it is social practices that unfold in temporal and spatial routines that should be at the center of sociological research. The key figure of the second stage of practice-oriented approaches is the American social philosopher T. Schatzki. He supposed that it is the practice as nexus of doing and saying to be the basis of social ontology, and therefore the basic unit of social analysis. Based on many years of work on this issue, he offers his conceptual vocabulary, which is also suitable for operational cultural analysis. He considers the elements that are organizers of practice, that is practical understanding, teleo-affective structures, rules, generalized understanding. He also offers the concept of time-space, bundle of practice and arrangement those others. The theoretical ideas of the first and second stages of the practice theories, as well as the object-centered, relational, pragmatic approaches that are close to them, became the basis for the formation of practice-oriented research in various sociological disciplines. Practice-oriented approaches are developed in the research of organizations both at theoretical and applied levels. Practice-oriented approaches in ethnographic media studies also developed, in which new convergent media practices is understood as an element of everyday life routines.

Key words: practice-theoretical approaches, stages of practice-oriented researches, E. Giddens, T. Schatzki, applied practice-oriented research.

Shelukhin V. Internet piracy as a rational choice

According to expert estimation, 33% of informal sector of Ukrainian economy is shaped by piracy. Special 301 reports on copyright protection argue that Ukraine has serious problems with legal regulation of copyright protection. The U.S. federal government suspended the duty-free treatment of Ukrainian goods on December 22, 2017. The main cause of the act was inadequate copyright protection policy in Ukraine. This kind of policy provides favorable context for digital piracy, especially Internet piracy – using the Internet as a tool for illegal consumption of different types of goods (books, music etc.). The research paper deals with internet piracy in Ukraine. Following analysis is based on theory of rational choice with particular attention to the Becker model and James S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions. The principle of utility maximization is a core element of the theory. According to G. Becker, person becomes «criminal» (pirate, in this case) «not because their basic motivation is differ from that of other persons, but because their benefits and costs differ». The paper focuses on the case of pirate Telegram channel «The Book Depository in Ukrainian» (2035 followers). Pirates donated some money for one print copy of a book, bought it, after that they scanned it and made available in the channel for free. All followers of the channel who donated as well as who did not, got an access for the e-copy. The author explores socio-structural preconditions of internet piracy, negative externalities and provides optimal condition for normative regulation and penalty. From the economic point of view, the optimal regulatory strategy will stultify internet piracy. Negative externalities were calculated according to the «loss function» that was provided by G. Becker for crime (3. 946. 240 UAH). The existing regulatory strategy is not optimal. The formal model for optimal fine (f'') is $f''=(2*Y)*N$, where Y – «income» of pirate after crime, N – number of pirates in the network. Here is corrected version of the research paper by the same title that was published in 2017. Please do not quote or cite previous version of the research paper.

Key words: internet piracy, theory of rational choice, J. S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions, Becker model, utility maximization.

POLITICAL SCIENCE

Buzarov A. Struggle against corruption in Ukraine and China: comparative characteristics of some aspects

One of the most popular and discussed topics in the social and political life of Ukraine in recent years is the problem of combating corruption. In the Ukrainian state, various specialized bodies have been set up for this, a lot of activists have appeared, Western partners are allocating solid amounts of money for the struggle, and many politicians have learned to use the topic in their political interests. In China the fight against corruption is one of the priorities of the domestic policy of the country's leadership, however, the methods and system for neutralizing corruption ties differ significantly from Ukrainian counterparts.

The purpose of this article is a comparative analysis of historical experience and the actual situation in the anti-corruption policy of Ukraine and China.

First of all, it should be noted that the initiative of creating anti-corruption bodies in China did not come from outside, as in Ukraine, but from the party leadership itself. Both in Ukraine and in China, a part of civil society, which regularly opposes corruption, should continue to have the support of representatives of the authorities. If we are talking about China, then the top party leaders of the Chinese state highlight the fight against corruption (or as it is called in China with «decay») as a priority. In Ukraine, to a large extent, due to tough pressure and under serious supervision of Western partners of Ukraine, the formation of an anti-corruption system is taking place.

In the existing Chinese system of fighting corruption, one important specificity is hidden: the communist partisanship of many civil servants. This also dictates the need for the functioning of the relevant party commissions and bodies responsible for party discipline. However, the Anti-Corruption Bureau of the CPC (ACB), for example, investigates corruption crimes not only of the CPC members, but also of any official in general. In Ukraine, in view of the absence of the dominant position of any one party, there are no special party commissions of state significance, as in China.

Key words: corruption, anti-corruption, corruption in China, corruption in Ukraine, anti-corruption institutions, anti-corruption court, corrupt, NAPC, SAPO, NABU.

Hnatiuk V. The subnational comparative method: some peculiarities in modern research

Many modern research projects are increasingly turning to the analysis of subnational units, but there are a theoretical and methodological uncertainty in their comprehension.

The problem of studying the course of policy at subnational level borns in the 70's of the twentieth century and represents by a considerable number of works, but the questions of theoretical and methodological aspect begin to be understood only at the beginning of the XXI century with the release of the article by researcher R. Snyder and a few works in this direction (L. Tillin, I. Harbers, M. K. Ingram, E. Gibson).

The central category of the method is «the subnational political regime», which, despite autonomy of scientific consideration, is analyzed exclusively in a discursive section, where the role of the political national regime, the type of state structure and the condition of processes at the local level are criteria for structuring forms of the type of subnational regime in the subnational units.

The principle of A. Karenina is a fundamental basis in the construction of any type of regime in subnational units. It accumulates two points: firstly, it articulates and aggregates all the factors that determine the political processes at the subnational level, and secondly, synthesizes their integrity, which determines the specific type of subnational political regime. The principle of A. Karenina sounds like this: there are a large number of ways in which the data combination violates the null hypothesis, and only one variant in which the hypothesis is valid. The idea of A. Karenina's principle is directly correlates with the comprehensive analysis of any subnational unit of the state. After all, in the presence and real functioning of all democratic institutions and structures in a particular territorial unit, the type of regime will be «pure» democratic (as an ideal condition), other situations are determined by numerous variations in the linear development from autocracy to democracy: at the same time, the degree of distance from the ideal conditions produces a specific type of subnational political regime.

The subnational comparative method is a modern research tool by which comparative political researchers conduct investigations. His appearance is conditioned by political practice, which requires own theoretical and methodological design. On the other hand, today it does not receive the status of a conventional fundamental methodology for subnational researches. In essence, the method is a synthesis of methodological and theoretical developments of various authors, which does not eliminate its uniqueness and efficiency, and, as a result, it is flexible in use in modern political science research.

The subnational comparative method is open for updating and improving. In the article, it is noted attention to the old basics, and also highlighted some new peculiarities in modern researches.

The subnational comparative method in political science is the process of theoretical and methodological crystallization. The authors who laid the foundation, supplemented by new developments. This process continues, and, in the end, it must be formed as a general paradigm for the analysis of subnational units in the state. The scientific potential of subnational politics has achieved the greatest freedom, since the theoretical barriers (national bias and federative monism) have been overcome, and hence the prospect of full-fledged research projects based on the use of new achievements of the subnational comparative method and the author's methods of measuring and categorizing the types of regimes of subnational units.

The number of countries, which need analysis is equivalent to the number of states with problems of establishing the democratic foundations of a public organization as a whole. Prospects are grandiose in such researches today.

Key words: subnational comparative method, subnational unit, subnational political regime, comparative political science, subnational policy, principle of A. Karenina.

Ievsiukova A. Problemizing of the civic education periodization in the context of the development of ideas of democracy (second half of the XIX century – 2018)

Under present conditions, civic education is a requirement of the present day, an important factor in democratic transformations, changes in the value orientations of citizens. Hence, increasing attention to its analysis and improving the quality of implementation is an urgent necessity for many democratic states, and should start with a study of its periodization.

Defining the issues and developing the periodization of civic education in the context of the development of democratic ideas in the second half of the XIX century. – including by 2018, it is worth noting the following. By studying the historical retrospective of civic education, we outlined the six main periods of its development in the context of the ideas of democracy: 1) The period of crystallization of the ideas of democracy covered by the time frame of the second half of the XIX century provided for the grad-

ual establishment of civic education as a universal doctrine based on the model of liberal democracy J. S. Mill and concepts of education of a «democratic citizen»; 2) The period of the adoption of democratic ideas, which began at the beginning of the XX century, marked the recognition of it as one of the basic priorities of democratic development of society and its transformation into a mass social phenomenon (the creation of the first European Association of Civic Education and the publication of sign labor played a significant role in these processes) American philosopher J. Dewey «Democracy and Education»); 3) The period of the first studies on civic education in the countries of established democracy (second half of the XX century) envisaged the beginning and implementation of the first fundamental studies on civic education in the countries of established democracy; 4) The period of change in the role of civic education in establishing democracy in the countries of Central and Eastern Europe, which begins at the end of the XX century, envisaged the transformation of civic education from the tool of political indoctrination into a powerful factor in democratic change and the active role of citizens, in particular young people in the life of their own society; 5) The period of civic education in the context of global citizenship (the beginning of the XXI century) marked the new scale of its development, due to the dynamic changes in the world arena and the emergence of global citizenship, the formation of new tasks and the transformation into a permanent object of attention and priority the direction of the Council of Europe and the institutions of the European community, the state policy of many states; 6) The modern period of civic education in the context of digitalization and the search for new tools (2010-2018) is characterized by new challenges for civic education, associated with active information development, the emergence of citizenship and the new digital civic education mediated by digital technologies and online tools.

Consequently, the study and study of the experience of the emergence and formation of civic education in the context of the development of ideas of democracy from the second half of the XIX century by 2018, allows us to characterize it as a complex multidimensional phenomenon that developed under the influence of many factors and trends, the significance and correlation of which is due to specific historical, socio-political and legal realities. Also, it will help to explore the various ways that different countries have used, responding to social challenges, carrying out a reflection of educational traditions and their dynamics of development, etc.

Key words: periodization, major periods, civic education, citizen, democracy.

Klyuchkovych A. Civil society in modern Slovakia: peculiarities and problems of functioning

The institutional, legal, organizational, financial conditions of functioning of civil society in the Slovak Republic are highlighted in the article.

The author focuses on the peculiarities of the activities of non-governmental organizations. The quantitative and qualitative characteristics of non-governmental organizations are analyzed.

The problematic aspects of functioning of civil society in modern Slovakia are singled out: imperfect legal regulation of the activities of non-governmental organizations; unfinished construction of an institutional mechanism for interaction with the state; weak integration of the non-governmental sector into the system of decision-making; fragmentation of non-governmental organizations; limited financial resources and instability of the activities of civic organizations; growing distrust of the political elite, parties and mechanisms of democracy; increase of political apathy of citizens; reduction of civic participation; activation of subjects of uncivil society (radicals and extremists).

Relations between the government and the third sector in Slovak Republic were difficult for different approaches of the ruling coalition to cooperate with public organizations. The role of non-governmental organizations in the struggle against authoritarian tendencies in 1994-1998 was emphasized.

The attention is focused on the negative trends of social development in Slovakia that require the attention of the state and civil society.

Key words: Slovak Republic, civil society, non-governmental organizations, civic participation, democratization.

Osadcha Y. Competitive intervention of third parties and its influence on the dynamics of internal armed conflicts (on the examples of Syria and Ukraine)

The article concerns the problem of the interrelation between domestic and international in the course of modern civil wars and internal conflicts. It is argued that due to numerous changes in tactics of warfare

and global-scale effects of local wars each internal conflict becomes a matter of the international action. Therefore, the main question is if this action is beneficial or not.

The author analyzes various schools of thought that concerns the effects of external intervention into internal conflicts. We disapprove the idea that it is always beneficial and provides effective peace negotiations. Moreover, it can prolong internal conflicts due to various reasons. On the one hand, third parties can chase their own interests and thus hamper the peace process. On the other hand, their interest can be described as the continuation of the conflict by any means as it serves some other purposes.

Consequently, neither of the cases (Ukrainian or Syrian) can be described using the notion of external intervention as a mean of conflict resolution. Therefore, we apply the theory of competitive intervention, which concerns the participation of third parties as the expression of their own interests. This theory is the most appealing because it is capable of explaining why third parties limit their help to domestic combatants and strike a balance between their support to different groups.

Moreover, the author argues that conflicts in Syria and Ukraine are connected due to the similar set of the interested parties. In addition, this connection contributes to the dynamics of each of the conflicts.

Key words: civil war, internal conflict, intervention, proxy warfare, competitive intervention, Syria, Ukraine.

Pitei N. Basic principles of Barack Obama administration's foreign policy: Russian context

The 44th president of the United States – Barack Obama belongs to American leaders, whose policy has caused the most controversial expert assessments. On the one hand, the United States welcomed Obama's aspirations to change the country's hard-line foreign policy of his predecessors, while at the same time mercilessly criticizing and accusing him of weakness and uncertainty on the international arena.

It should be noted that Russia has been and remains an influential actor on the international scene, which Barack Obama administration viewed as a potential ally in solving global problems related to terrorism, nuclear weapons, global climate change, etc. However, Russia had fundamentally different foreign policy goals and priorities in the framework of the dialogue with the official Washington, what could not be accepted by the White House. Thus, the Russian Federation actively supported the Syrian President Bashar al-Assad; the Ukrainian Crimea was annexed by Russia and an encroachment into the Donbas territory took place, which was supported and organized by Russians; Russians provided refuge to a former employee of the Central Intelligence Agency and the US National Security Agency Edward Snowden; Kremlin leaders have repeatedly stated that the US missile defense system would pose a threat to Russia's strategic nuclear forces, thereby they interfered with the implementation of the above-mentioned plan on the European continent, etc.

The main regulatory acts in the area of foreign policy issued by the Barack Obama administration were National Security Strategies of 2010 and 2015. It should be emphasized that, despite the fact that the documents have much in common, the provisions concerning the Russian Federation differ significantly from one another.

Confrontation in Syria and Iran; the so-called «War of the Lists» («Magnitsky Act» and «US adoption ban bill»); Scandalous case with former CIA officer Edward Snowden; the issue of the deployment of missile defense system on the eastern wing of NATO; the illegal annexation of the Crimean Autonomous Republic and the hybrid war in eastern Ukraine and, consequently, sanctions against Russia have caused deterioration of relations between these two countries. This state of affairs was reflected in the new Strategy of 2015, where the Russian Federation was characterized as an aggressor and violator of international law.

The position of the most influential international actor, which is the USA, as well as the Russian Federation, who have significant, if not decisive, levers of influence on processes in Eastern Europe, are extremely important for our country. This shows us a high degree of purely scientific and practical significance and importance for Ukraine.

The purpose of the study is the Russian context of the Barack Obama foreign policy.

The objectives of scientific research are the following ones: to analyze the main foreign policy regulations issued by Barack Obama administration with the main emphasis on Russia; to examine the White House initiatives aimed at improving the dialogue with the Russia; to study what caused the deterioration of relations between two countries; to define the important international steps made by Russia and reaction on them by the United States during Barack Obama presidency.

Key words: the US, Russian Federation, foreign policy, US-Russia bilateral relations, «Obama's Doctrine».

Popkov D. Split society: proposals for the operationalization of the terms

The article analyzes a definition of the destabilization of a heterogeneous society in the scientific literature. Consuming in the dosages of political phenomena in the law of the spheres and in the systematic unsteadiness of the alternating operations of science-based science terms. From the proper and unified awareness of the significance of these definitions, further scientific (in the context of suitability for comparison and delineation with other concomitant phenomena) and practical value (use in forecasting and planning of political activity) of theoretical constructions will depend on the value of these definitions.

To the historiography of the issue, put forward in the title of the article, can be attributed to scientific research and labor within:

- theory of social cleavages of Lipset – Rokkana;
- discourse around the concepts of «distributed rule», which particularly distinguishes the names of such bright comparators as A. Leiphart and D. Horowitz;
- concepts of civilizational breakdowns by O. Spengler, A. Toynbee and S. Huntington.

The purpose of this article is to substantiate the adequacy of the dynamic approach proposed by us to ascertaining the transformation of the lines of social separation into a threat to the integrity of the state, characterized by a sequence of stages of the disintegration of the integrity of polity, the application of the term «social split» as a stage following the division of society and preceding its collapse.

The author argues that society in the modern state, as a heterogeneous integral system, operates in the interval between marginal interval points of the pre-political state of quasi-monotony and decay. The article states that the qualitative conditions of society in the context of secessionist threats on this interval correspond only to two stages, which for different societies can be located at different «distances» from the «beginning / end» of the interval.

The key difference between the stages of the author determines the presence of conflict articulation incompatible to the simultaneous satisfaction of interests allocated by primordial features of social groups.

Key words: heterogeneous society, fragmentation, identity, social segment, disintegration of the state.

Iakovleva L. The rationale of the legitimacy of public power in liberal, republican and discursive traditions

The phenomenon of power not only plays a key role in politics, but it is also central to the entire complex of social relations.

The problem of power is an inexhaustible topic for scientific research, philosophical reflection, literary reading and artistic interpretations. For this reason, any research of power needs preliminary explanations regarding its subject and the introduction of distinctions to narrow the problematic field. The first distinction in this research is the opposition of power and violence, which allows focusing on one of the traditions in interpretations of the legitimacy of public power. The second distinction in the understanding of power is between approaches of atomism (individualism) and holism (collectivism). This is the distinction between intelligent and selfish individuals who pursue private interests and individuals (also intelligent, but not extremely selfish), who are aimed at achieving the common good. It is noted that the legitimacy of power cannot be justified by the potential threat of the use of violence; therefore the only source of it is the support of citizens. Only public power can be legitimate. The third distinction is the subject of this research: the analysis of the features of liberal, republican and discursive traditions in the treatment of publicity, public sphere (space), legitimacy of public power, etc. The research of publicity or public sphere was initiated in the liberal tradition. The representatives of the liberal tradition stressed the need for openness, rationality, and criticism in relations between power and citizens. The representatives of the republican tradition continued the research of public sphere and public power in terms of inclusiveness (inclusion) in the ruling process of the majority of citizens, their equality to choose and be elected. They reminded that democracy is, first and foremost, a «shared cause» for all citizens. Public sphere is characterized by the versatility and the competitiveness of citizens who possess civil (republican) virtues.

In the works of the German researcher J. Habermas, who argues with the liberals and the republicans, the normative ideal of publicity (or «public sphere» in the English translation of the Habermas's term «Offentlichkeit») is presented in terms of the discursive approach.

Thus, the prerequisite for the legitimacy of public power is democratic elections, the result of which gives winners the right to power; the legitimacy of public power is substantiated in the moral and political discourse; the process of ensuring the legitimacy of public power requires communication based on rational arguments between power and citizens.

To sum up, the legitimacy of public power is created and reproduced as a result of rational interaction in the public sphere between power and citizens. This allows overcoming both the selfishness of individuals and the compulsion of the state.

Key words: public power, legitimacy of public power, liberalism, republican tradition, discourse approach, communication.

LAW

Briukhno O. Administrative and legal procedures and grounds for termination of nationality obtained by its loss in Ukraine

This article is attached to the study of administrative-legal order and one of the reasons for the termination of Ukrainian citizenship – as a result of the loss.

The article explores and highlights the essence, content and key issues of the termination of Ukrainian citizenship, namely: as a result of expulsion from the citizenship of Ukraine; as a result of the loss of citizenship of Ukraine and on the grounds provided by international treaties of Ukraine.

However, the author investigates one of the most problematic reasons for terminating Ukrainian citizenship – loss of citizenship, as well as analyzes the legislation on citizenship, namely, international acts, the Constitution, laws and bills.

On the basis of which the author proposes to introduce changes to the legislation on the improvement of the legislation of Ukraine in the administrative and legal aspect, by way of ignoring it to international standards and norms.

Key words: termination of citizenship of Ukraine, grounds for termination of citizenship, loss of citizenship, national legislation in the area of citizenship, administrative and legal procedure for the termination of citizenship.

Govorun V. Administrative and procedural security of the intrusion on citizens' rights on the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraphic and other correspondence

The article establishes the limits of administrative law norms regulatory influence sphere during the interference of the state with the citizens' right to the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence. The place of the administrative procedure in the course of such an intrusion is determined. Different scientific approaches to the definition of the administrative procedure concept and classification of administrative procedures are considered. The place of «intrusion» administrative procedures in this classification is determined. The problems connected with the necessity of interference by the state in certain human rights or their restriction with the aim of guaranteeing the person's other rights protection or other peoples' rights are investigated. The issue of the procedure for the implementation of such an intrusion regulation is considered in order to ensure law and order and exclude the possibility of state bodies' uncontrolled intrusion into the sphere of citizens' private life. The article analyzes the norms of the National Legislation of Ukraine, which regulates the intrusion of the state in the citizens' right to the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence. The boundaries of administrative law norms on the normative regulation of intrusion with the citizens' rights to the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence legal influence is outlined. Within the study, it was found that an intrusion into the citizens' rights on the secrecy of correspondence, telephone conversations, telegraph and other correspondence should be carried out according to a clearly regulated procedure at the legislative level. Along with this, there are separate cases in which intrusion in the citizens' rights can not be considered as a violation or restriction of the right to privacy of correspondence, telephone conversations, telegraphic and other correspondence, in particular, when such an intrusion is carried out with the consent of persons for whom relevant measures are being taken.

Key words: civil rights, secret, correspondence, privacy, administrative procedure, interference.

Guyvan P. The essence of the principle of the effectiveness of law. Time aspect

In the paper, questions of the effectiveness of legal prescriptions, which are very relevant for Ukraine, are investigated. The effectiveness of law as a social phenomenon includes a whole range of issues, ranging from legal understanding, lawmaking, functions of law, and concluding the actual operation of law and its prediction. In this case, the substantive law that mediates these relations must meet the criteria of clarity, expectancy, certainty and effectiveness. In the temporal dimension, its determinateness, predictability and timeliness are important factors that ensure the proper effectiveness of the legal norm. After all, negative social consequences can result either as a belated settlement with legislative provisions of public relations, which have long existed, and premature fixing in regulatory acts of regulators of relations, which have not yet acquired relevance. It is important that the concept of law be directed by its semantic vectors into the future. To do this, it is necessary to maximally limit the reverse effect of legal norms in time, to ensure public awareness of their content (to apply only promulgated acts), to ensure their fair enforcement.

The article proves that the concept of effectiveness of legal norms is associated primarily with the effectiveness of their application. At the same time, efficiency is closely linked to the criteria and conditions for such enforcement. This happens, both in the practical implementation of regulatory legal relationships, and within the protective relationship. At the same time, the latter's value lies in the fact that the protection of the violated subjective substantive law occurs within the framework of a new relationship that did not exist before the offense. Therefore, the predictability and predictability of a person's protective response to violations is particularly important here. For a more thorough knowledge of the subject of research, the paper analyzes the legal toolkit, according to which the state authorities are limited in their actions to pre-established and declared rules, which make it possible to predict with great precision the measures that will be applied by the authorities in a given situation, taking into account what an individual can confidently plan his actions.

The main criterion for the efficiency of the legal norm is the effectiveness of its practical implementation by law enforcement agencies, therefore the real factors determine the factors that are in the sphere of law enforcement. This includes the provision of those or other prescriptions with material and organizational resources, the conformity of the norms of social thought, the clear work of law enforcement agencies, and the like. In the temporal sense, the effectiveness of the law is achieved through proper knowledge and possession of the methodology of legal processes, which allows expecting proper enforcement, predicting its results, and hence the future state of the legal system, prevent negative consequences, reduce possible risks. The application of the principle of the effectiveness of law in practice in the practice of the European Court of Human Rights has been studied. It is that the parties to the case have the right to submit comments, which they consider important. This right can be considered effective only if the remarks were «heard», that is, adequately reviewed by the court. So the court must conduct proper consideration of the documents and evidence submitted, and the arguments and evidence provided by the parties. Violation of these requirements of a fair process as a consequence leads to an illegal decision.

In the area of temporal regulation of fair trial, the effectiveness of the legal norm is related to the reasonable duration of the trial and the execution of final judicial verdicts. Demanding compliance with the principle of reasonableness of the terms of the process The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is interpreted by the European Court of Justice as an instrument that emphasizes that justice NOT the Valley is delayed, capable of compromising its effectiveness and credibility. However, this principle covers not only the tools for the implementation of timely justice, but also applies to the regulation of the relevant actions of participants in the process.

The paper points out the serious shortcomings of the national judicial system and the timely preparation of cases for consideration, the conduct of the process and the implementation of final decisions within a reasonable time. It is noted in the inadmissibility of applying non-promulgated legal acts, which very often occurs in Ukrainian courts. Such a use of the legal norm will be ineffective, because the principle of expectability and predictability is violated, which makes it impossible for the person to predict his behavior.

Key words: the value of the legal norm, the effectiveness of law enforcement.

Husiev O. Submission of electronic evidence to court in civil procedure: problems and prospects

Digital evidence is an important concept for the theory of various procedural legal sciences. The introduction of this new means of proof into the civil procedural legislation of Ukraine led to the need for a detailed study of the peculiarities of the legislative regulation of the digital data use in justice.

The general ways of submitting evidence to court, provided for by the Civil Procedure Code of Ukraine, are: 1) to submit evidence together with a statement of claim or a reference to it; 2) through the court registry; 3) via the Uniform Judicial Information and Telecommunication System, or 4) in a court hearing together with a petition for the attachment of evidence. The submission of electronic evidence using UJITS is potentially the most convenient way, but until the System works, one can only hope the developers would thoroughly devise all the nuances of its functioning. At the moment, among all possible, the submission of electronic evidence together with statements on the merits of the case appears to be the most rational and easy way, although the delay in bringing the by-laws in accordance with the current procedural law significantly reduces the effectiveness of judicial reform. The submission of electronic evidence in a court hearing encounters difficulties with its prior assessment.

It is concluded that the presumption of relevance of electronic evidence, widespread in many foreign countries, may become a solution for this issue.

Key words: civil procedure of Ukraine, submission of evidence, electronic evidence, UJITS.

Yefimenko L. Analysis of legal regulation and organization examination of goods (samples) of goods in customs controls

The article analyzes the current status of legal support and organization of taking samples (samples) of goods during customs control. The essence and peculiarities of the corresponding procedure are characterized, in particular, the urgent problem issues and ways of their solution are outlined.

In particular, as stated in the article, the importance of controlling the taking of samples (samples) of goods should be given to the interaction of the structural divisions and territorial bodies of the State fiscal service of Ukraine with the Specialized Laboratory for the examination and research of the DFS during the conduct of studies (analyzes, examinations) In this case, in order to identify the goods and customs clearance of the relevant documentation, the customs authorities have the right to take samples of goods for their research in the specialized laboratories, and its main task is to ensure the implementation of the state tax policy and policy in the field of state customs business, including state policy in the field of fighting offenses in the application of tax, customs legislation.

Within the framework of the study of sub-normative legal acts, it was concluded that realization of practical aspects of the powers of officials of the bodies of income and fees for carrying out the examination, including the taking of samples (samples) of goods during customs control, is characterized by certain inconsistencies and needs to be clarified.

In particular, it is considered necessary to pay attention to the omission of the Legislator regarding the regulation of the order of taking samples (samples) of goods during customs control at the level of the Criminal Code of Ukraine and Order number 1058.

It is noted that the practice of taking samples (samples) of goods for customs purposes shows that for this purpose the relevant Standards for taking samples (samples) of goods for conducting research containing test methods of production for the purpose of checking the quality and other indicators of products that may not meet the objectives customs control. In addition, as a rule, the examination takes the minimum quantity of goods, in particular one unit, without taking into account the control and arbitration part of the examination object. This, in turn, leads to the impossibility of determining the representativeness of the samples (samples) of the product, and as a consequence of the statistical error in the study of the product, although this is provided for by the Norms for product testing.

Key words: procedure of taking samples (samples) of goods, legal regulation of the procedure for taking samples (samples) of goods, violation of the rules for taking samples (samples) of goods.

Melnyk V. Historical and Legal Research of the Era of the Kyivan Ruler Askold (860-882): Trade Routes and Byzantine Suzerainty

The Principality of Kyiv (IX century) was born as a result of the struggle for the direct use of the Dnieper trade route by the Slavs, without the usurious mediation of the Khazar merchants and bureaucracy. By promoting the political independence of the Kyiv region, the Byzantines during the 860-870s were able to frustrate the creation of a common border and, accordingly, a military alliance between Vikings and Khazars. Stimulating the economically Kyivans, sending their merchants to Kiev, the Byzan-

tines reoriented the Norman trade from the Volga to the Dnieper. Previously, the Vikings shared with the Khazars, but thanks to Askold Vikings began to pay money to the people of Kiev and the Greeks. Political problems in Khazaria and the Islamic Caliphate contributed to the reorientation of the economic attention of the Scandinavians to Kiev.

The functioning of the Dnipro trade route had two forms:

1) collection of the transport duty from the Vikings for the transit of goods to Byzantine Chersonesos (Crimea) and Constantinople;

2) collecting tax on the sale of goods from those foreign merchants who traded in the Kyiv market.

Kyivan Rus (more correctly – Kyivshchyna, Principality of Kyiv) appeared as a form of administration of two fees: a transport tax and a sales tax. On the top of this pyramid was the Byzantine emperor, who provided legal status and international support (Ugrians, Pechenegs, Bulgarians).ve.

Key words: Age of Askold, Kyivan Rus, Principality of Kyiv, Khazar Khanate, Byzantine Empire, Dnieper trade route, Vikings, Normans, Askold baptism, Ruska era.

Myslyvyy V. Co-infliction in crime

The article deals with problem of joint criminal behavior of several subjects in reckless crimes.

The author has exposed the genesis of discussion approaches concerning co-operation in domestic and foreign doctrine, as well as examples of co-infliction in crimes in terms of scientific and technological progress, confirmed by judicial practice. He has noted a spread of crimes with signs of co-infliction in the area of traffic, characterized by the guilt of several vehicles' drivers. He has argued that the criminal law and judicial practice artificially divide these acts into several reckless crimes. Such an approach leads to an objective attitude to accuse one person for the result of criminal negligence behavior of other actors. He has disproved that there is a position in theory and court practice that only one person can be guilty of a road traffic crime.

There is the critical analysis of the recommendation of the Supreme Court of Ukraine regarding the practice of courts to apply legislation on road traffic offenses concerning the criminal liability of two or more drivers who have caused an emergency. Taking into account the theory, expert and judicial practice, the author has made the analysis of the concept «emergency situation» as an indication of the objective side of these crimes and its significance for co-infliction.

He has concluded that co-infliction in a crime should be regulated by criminal law which in the theoretical and applied aspects requires the definition of: doctrinal principles of the institution of co-infliction; the concept of co-infliction in a crime and its features; forms of reckless co-infliction; types of participants in co-infliction; delimitation of co-infliction from complicity in a crime; peculiarities of criminal liability of subjects of infliction and their punishment; system of rules concerning co-infliction in a crime for introduction into criminal legislation.

Key words: crime, criminal liability, criminal negligence, co-infliction in crime.

Moiseev M. Administrative and legal regulation of the activities of Ukraine's state bureau of investigation

The article is devoted to the study of the issue of administrative and legal regulation of the activities of the State Investigation Bureau of Ukraine. The urgency of the study is due to the fact that the activities of any state agency, including law enforcement agency, is difficult to imagine without proper legal regulation of its activities. Moreover, the feasibility of the study is confirmed by the fact that the State Bureau of Investigations is a new body in the system of law-enforcement agencies. Therefore studying the specificity of its legal regulation at the moment will allow to direct its formation in the right direction.

Taking into account the above, the purpose of the article is to define the specifics of legal regulation of the activities of the State Investigation Bureau of Ukraine as a new law enforcement agency.

To achieve this goal, the essence of the concepts of «regulation», «legal regulation», «administrative and legal regulation» are disclosed. The sources of administrative and legal regulation of activity of the State Bureau of Investigations are determined. It is concluded that the hierarchy of sources of administrative and legal regulation of the activities of the State Bureau of Investigations has the following form: the Constitution of Ukraine, international acts, laws of Ukraine, bylaws.

Taking into account the peculiarities of the activities of the State Investigation Bureau, separate regulatory and legal acts regulating the activities of the State Investigation Bureau are considered.

The author emphasizes the fact that the administrative and legal regulation of the activities of the State Bureau of Investigations is at the stage of its formation, which is confirmed in particular by the fact that mainly subordinate acts are devoted only to the organization of the activity of the said body, personnel selection, etc. In addition, there are no regulations that regulate the interaction between the State Bureau of Investigations and other law enforcement agencies in order to fully accomplish their tasks.

Key words: legal regulation, administrative and legal regulation, State Bureau of Investigation, normative act, international act, by-law.

Pankova Z. Administrative regulation as an instrument for intermediary of subjects at the provision of administrative services in the economy

The improvement of the administrative services is aimed at achieving better results with a proportional reduction in costs incurred.

Today, the issue of improving the information and technological components of the provision of administrative services is of particular importance.

One of the most important directions of increasing the efficiency of administrative activities of public authorities and management is the introduction of administrative regulations in their law enforcement activities.

All of the above makes it possible to conclude that the administrative regulation – is a normative document that regulates social relations in the field of implementation of executive and administrative activities.

In our opinion, successful and systematized definition of «administrative regulation» as a comprehensive description of the order of execution of a separate business process, which ensures the implementation of the function or several functions of the executive body; a system of regulations and standards for the implementation of administrative actions; norms of activity of the authorities; normative act that defines the sequence of interaction of people authorized to make decisions during administrative (government-related) work.

Administrative regulations are the basis for optimizing public functions and translating them into electronic form. Administrative regulations as information-capable regulatory documents should contain very important information for the parties to the relevant legal relationship. The main purpose of the administrative regulation of the provision of administrative services in the field of economics, as noted, is the optimization (improvement of quality) of the provision of the above mentioned services. Administrative regulations should detail the standards and mechanisms for the exercise of citizens' rights in the provision of administrative services.

Taking into account the foregoing, we believe that the regulation of administrative services in the field of economics is an important step in the development of the institution of administrative services, designed to simplify the procedure for the provision of administrative services and bring it to a qualitatively new level.

Key words: administrative services, subject of provision of administrative services, subject of appeal, administrative regulations, quality of administrative services.

Priamitsyn K. Court fee in tax disputes – factor of restricting access to justice

The right of everyone to appeal in court decisions, actions or inactivity of state authorities, local self-government bodies, officials and officers is enshrined in Article 55 of the Constitution of Ukraine and is considered to be one of the inalienable rights of a person and a citizen. This right is enshrined in a number of other normative legal acts, in particular, international ones ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine.

Based on the fact that disputes regarding the recognition of actions and decisions of controlling bodies are property, there is a frequent violation of the rights of taxpayers by the controlling bodies. This is due to the fact that during the inspection, drafting, signing and making a decision, its representatives feel that there will be no punishment for their illegal actions and decisions, which leads to unreasonable conclusions and, as a result, lawlessness.

The state does not sufficiently ensure the rule of law, as evidenced by the practice of the European Court of Human Rights in cases of appeals against actions and decisions of the controlling bodies of

Ukraine. An example of such a case is the case of "Shokin v. Ukraine". In recent years, Ukraine has faced a significant impediment to access to justice for taxpayers, unreasonably defined excessive rates of court fees, which causes irreparable harm to the authority of the state and state bodies, alters, in general, the notion of administrative legal proceedings as protection of individuals from unlawful decisions, actions and inactivity of state bodies and their officials.

We believe that the jurisprudence on the qualification of litigation concerning appeals against decisions of controlling bodies regarding the addition of taxes and duties and the imposition of fines in the field of taxation as property disputes, with the application of the corresponding high court fees, should be assessed extremely negatively. Therefore, it is necessary to remove as soon as possible the obvious legislative obstacles to the administration of justice, by reviewing the practice of applying the institute to the price of a claim to administrative cases, and amending the legislation that includes tax disputes on appeals against decisions, actions and omissions of controlling bodies, to claims of property.

Key words: court fee, administrative proceeding, tax disputes, principle of accessibility of justice, taxpayers.

Stasyuk O. Administrative and legal support of activities of judicial authorities in the sphere of realization human rights in Ukraine

The article is devoted to the study of administrative and legal support for the implementation of the human rights function by the judicial authorities. It was emphasized that one of the main functions of the judicial authorities is to protect the rights, freedoms and legitimate interests of a person and a citizen, which is implemented in the form of administering justice.

Attention is drawn to the fact that some scholars consider the human rights function of the judiciary within the framework of law enforcement. It is argued that human rights and law enforcement functions are two separate functions of the judicial authorities. The decisive factor in resolving this issue is the delineation of such categories as «protection» and «protection», since they are applied in the same sense of human rights and law enforcement functions. The protection can be considered as a system of legally established material legal guarantees, as well as the activities of authorized bodies for their implementation in order prevent the violation of the rules of the current legislation. In turn, the protection of rights is a set of measures of an organizational and legal nature implemented by the competent state bodies and organizations to which such a right is provided by the current legislation within the legal process (legal procedures) in order to restore the violated right, eliminate obstacles in its implementation, eliminate a real threat of violation of subjective rights by unlawful actions, as well as for the purpose of applying to the offender measures of legal coercion.

The essence of administrative and legal support of judicial authorities in the sphere of realization of human rights protection functions of the state is revealed. The legal problems of administrative and legal regulation of the activity of the judicial authorities concerning the protection of rights, freedoms and legitimate interests of a person and a citizen are presented, and the ways of their solution are formulated. It is stated that the state of administrative and legal support of the activity of the judicial authorities in realizing the human rights protection function of the state is far from ideal. Lack of guarantees of independence of the judicial authorities, political dependence, abuse, corruptions are those factors that lead to ineffective implementation of the human rights protection function of the state. In order effectively implement the human rights protection functions of the state, it is necessary to eliminate the existing problems of the judicial system and to improve the current administrative and legal support of the activities of the judicial authorities.

Key words: human rights protection function, administrative-legal support, judicial authorities, judicial system, rights and freedoms of man and citizen, state.

Torbas O. Liaison between the size of material damage caused be offence and the size of bail in criminal proceedings

According to Article 2 of CPC of Ukraine, the objectives of criminal procedure are the protection of individuals, society and the state from criminal offence, the protection of rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings, as well as the insurance of quick, comprehensive and

impartial investigation and trial in order that everyone who committed a criminal offence were prosecuted in proportion to his guilt, no one innocent were accused or convicted, and no one were subjected to ungrounded procedural compulsion and that an appropriate legal procedure applied to each party to criminal proceedings. Accordingly, all criminal procedures should be transparent, and institutes – predictable. However, at the moment the most intricate and unclear aspect of the criminal process is the procedure for determining the size of bail as a measure of restrain. It is worth noting that, even despite the numerous criticisms of the use of bail, this measure of restrain is still fully effective and understandable for ordinary citizens. Moreover, according to the CPC of Ukraine, investigating judges, when choosing a measure of restrain in the form of detention, are obliged to determine the size of bail as an alternative measure of restrain (with some exceptions). Thus it is necessary to analyze the procedure for determining the size of bail in criminal proceeding. And first of all, it is necessary to understand the impact of the size of property damage inflicted by a criminal offense on the size of bail.

Thus, in order to establish liaison between this factors, 191 of investigating judges for the 2015–2018 period were analyzed. The category that unites all these rulings was the presence of a clearly defined property damage in the hryvnia equivalent. Also it should be noted that the bail as a single measure of restrain is used by investigating judges quite rarely.

The analysis of the liaison between the size of property damage and the size of bail showed a strong correlation between these values. However, the distribution of this rulings into groups according to the severity of crimes demonstrated a reduction in the correlation coefficient with a reduction in the severity of crimes. Moreover, there is almost no correlation between minor offences. This leads us to the conclusion that the size of property damage is an important criterion for determining the size of bail, but it cannot be a key factor. Therefore, judges should evaluate all circumstances that were given to them during the process of establishing a bail.

Key words: bail, size of bail, size of material damage

Fedchyshyn D. Features of the judicial protection of land rights

In order to ensure the proper exercise of land rights it is important to pay attention to the issues related to the protection of land rights. These issues have always been the focus of both scientists and legislators. According to the Constitution of Ukraine (Article 55) the state, recognizing a person as the highest social value in society, ensures the right of a person to judicial protection, obtaining qualified legal aid, access to justice.

Today, the issues of judicial protection in the field of land relations are becoming increasingly relevant. Taking into account the status of the court as an independent body that obeys only the law, has constitutional guarantees of independence, transparency in the examination of cases, adversity and detailed regulation of the process, other democratic principles of legal proceedings, we can speak about the greatest objectivity and justification of the court's decision.

The state as an entity, obliged to provide protection of the benefits of citizens from encroachments, must compensate the citizen for the damage caused to him by the actions of the court acting on behalf of the state if the court decides the civil case incorrectly, and thus in violation of the citizen's right to judicial protection.

Claim is a means of protecting land rights. It is characterized by the following features: 1) the existence of a legal claim arising out of a violated or disputed right, which according to the law, should be considered in a certain order; 2) the existence of a dispute about the right; 3) the presence of two parties with opposite legal interests, which provided a wide opportunity to protect their rights and legal interests in the dispute; 4) the presence of a third, unbiased, independent of the parties, the person (body) whose task is to resolve the dispute, and 5) the competition and equal legal status of the competitors.

Claims can be divided into different types: claims of recognition, claims for awarding, conversional claims, property claims, non-property claims and land management ones.

Judicial protection is a necessary and effective guarantee of the reality of human rights and freedoms. The protection of land rights in this form is carried out in the order of civil, economic and administrative proceedings.

Key words: land rights, protection of land rights, judicial protection, mechanism of protection of rights, claim.

Kharytonov S. About some signs of the objective side of military crimes

The article analyzes some features of the objective side of military crimes. Particular attention is paid to the way they are committed. Violation of the established order of carrying out military service is the basis of the mechanism of causing harm to the normal activities of the military organization of Ukraine.

Each of the entities that ensure the normal operation of the military organization, can itself become a subject of internal threats to this activity. Specificity of these threats is mainly determined by various offenses that dysfunction the activities of certain units of the military organization, and in certain cases it is a violation not within the military organization, but outside.

When it comes to cases of violation of the normal activity of a military organization from within by committing various offenses, including crimes, the internal mechanism of causing harm is schematically as follows:

1. a serviceman violates the duties assigned to him;
2. due to such illegal activities, the objects of criminal legal protection and public relations that ensure the normal activities of the military organization of Ukraine are harmed, which is manifested in the reduction of the level of military discipline, military-professional training, combat training, lack of personnel, combat equipment and armament, unsatisfactory organization of the carrying out of various military services and the like;
3. the legal structure of public relations of military service is deformed as a system, and the military organization, not achieving its goals, begins to dysfunction;
4. as a result, this leads to a decrease in the level of combat readiness of the military organization for the armed defense of Ukraine.

Violations of special rules of conduct are characterized by the failure of the person to meet the requirements that are imposed. The external manifestation of this behavior is in relation to the offender first of all to the normative prescriptions (norms, rules). The section of the XIX of the Criminal Code of Ukraine contains references to the following ways of committing a crime: (a) with the use of weapons; (b) the commission of violent acts; (c) committing other violence; (d) the use of violence; (e) violence or ill-treatment; (f) committing acts that have the character of bullying or mockery; (g) poor treatment or special cruelty; (h) arson or other generally dangerous method.

Key words: serviceman, military service, objective side, method.

Khryapinsky P., Svitlychny O. Circumstances refer to criminal responsibility for development of smokers: current state and prospects of improvement

The circumstances that increase the criminal liability for the deprivation of minors are the commission of perjury against a minor or committed by family members or close relatives, a person assigned responsibility for the upbringing of the victim or the care of the victim (Part 2 of Article 156 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC) These circumstances are grounds for differentiation of criminal liability at the legislative level, because they reflect a significant increase in the typical degree of public danger of a crime.

The purpose of this article is to isolate and study the circumstances that increase the criminal liability for the abuse of minors, and thus form the qualified members of this crime.

The approach of the domestic legislator is substantiated by the circumstances, which increase the criminal liability for depravity actions by direct indication of the young age of the victim, the family or professional duties of certain subjects regarding the upbringing and care of the victim or caring about him. Similarly, other qualified structures of crimes against sexual freedom and sexual integrity of a person who can be committed solely by a special subject are constructed.

Determination of a minor in the context of a circumstance that increases the criminal responsibility for committing perjury acts is a logical and consistent step towards strengthening the criminal and legal protection of the sexual integrity of this particularly vulnerable circle of children. Young people should recognize the victims who have not reached the age of 14 at the time of the crime. Criminal responsibility for perpetrating acts against such a person occurs only if the guilty person was aware (knowingly or reasonably) that he was committing such actions against a minor or a minor, as well as when he should and could have realized it. In this case, the court must take into account not only the testimony of the defendant, but also the victim, carefully check their compliance with all the specific circumstances of the case. In resolving this issue, account is taken of the entire set of circumstances of the case, in particular, the external physical data of the victim, his behavior, acquaintance of the guilty person with her, possession of the guilty person with relevant information.

Young people under the age of twelve are the most vulnerable in the sexual sense. As noted, young people under the age of twelve, for the most part, have a complex helpless state, conditioned by physical and mental helplessness. On the one hand, the physical development of young people is characterized by undeveloped musculoskeletal and muscular structure. They, as a rule, can not exercise physical activity in an adult. On the other hand – young people are mentally underdeveloped, they lack the knowledge and life experience to correctly perceive the situation, find an adequate solution. Psychologists are unanimous in the fact that the self-esteem of these children is imperfect, they are trusting, naive, unshakable, straightforward, have extraordinary suggestibility, especially from the part of authoritative young adults. Consequently, minors under the age of twelve do not even have hypothetical chances to win a physical or mental confrontation with an adult. Also, note that in the case law on crimes against sexual integrity and the doctrine of criminal law, the minor age of the victim or victim is an unconditional indication of their helpless state.

The article explores the place and significance of the circumstances that enhance criminal responsibility for committing depraved acts against minors. The conclusion on introduction of new aggravating circumstances in part 2 of Art. 156 of the Criminal Code «the same actions committed repeatedly or by a person who previously committed any of the crimes provided for in articles 152-155 of this Code» and the creation of a new part 3 of Art. 156 of the Criminal Code «the same actions committed against a minor or a minor, under the age of twelve».

Key words: corruption, special subject of crime, dissipation, repetition, minor and minor age of the victim.

Yanovytska A. Legal nature of the contract of freight forwarding

The article deals with the legal nature of the contract of freight forwarding. The comparative analysis of this contract was made. In comparison with contract of order, the contract of freight forwarding deals with actual actions. The main characteristic of the contract of commission is made on internal relations, which determine the nature of the external. In addition to this, the comparative analysis of the contract of freight forwarding and carriage of goods and agency agreement, show an independent place of the contract of freight forwarding in the system of agreements on the provision of services.

Agency agreement relate to the provision of a wide range of intermediary services, when the contract of freight forwarding is limited to services related to the carriage or delivery of goods.

The analysis of the norms of the codes – The Civil Code of Ukraine and The Commercial Code of Ukraine, for the carriage of goods, we can conclude that the subject of the contract is a service for the movement of goods from the point of loading to the destination. While the subject of the contract of freight forwarding is the services related to transportation.

The comparative analysis, which were given in the article, makes it possible to determine the characteristic features of the contract of freight forwarding. The first one is that the contract is included in the system of service contracts, where the subject is a service related to the carriage or delivery of goods, and manifests itself in the juridical or actual actions. Second, the contract is bilateral: one party is the forwarder, and the contracting party under the contract is a client who has mutual rights and obligations. Other features: it concludes for a certain period, the corresponding services are provides «for a fee and at the expense of the other party (the client)».

As a conclusion, a number of common features of this contract and of the contracts of order, commission, carriage of goods and agency agreement, sometimes leads to practical difficulties in concluding a contract and in determining legal regulation, which, of course, is the basis for further research in this area.

Key words: cargo transportation, contract, service, freight forwarding, contract of freight forwarding, carriage of goods, agency agreement, contract of order.

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 3 (39)
2018**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Ю.С. Семенченко*

Підписано до друку 08.10.2018 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 23,02. Тираж 150. Замовлення № 1018/154.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.